

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

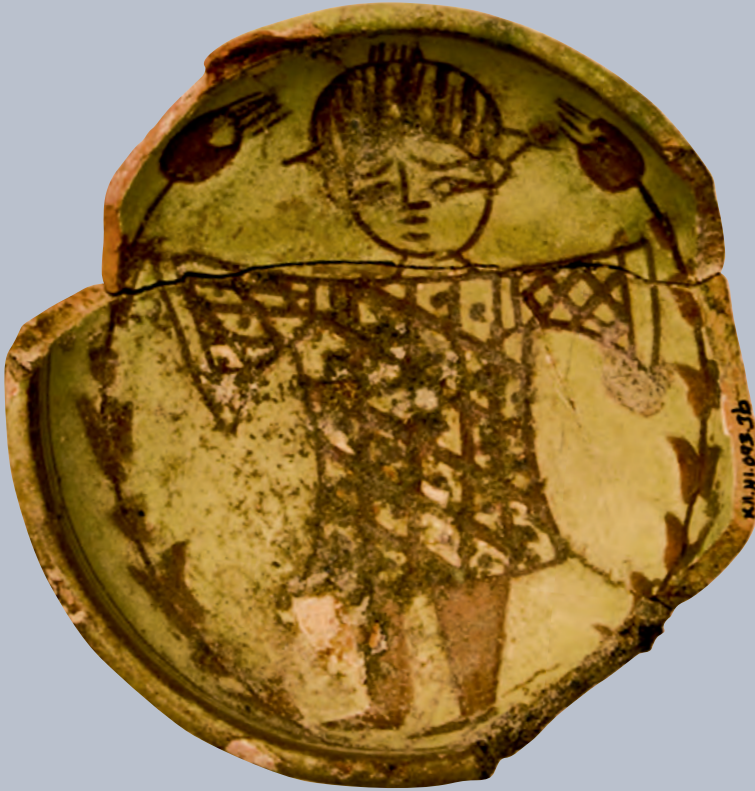
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

KOMANA THE MEDIEVAL ORTAÇAĞ SETTLEMENT YERLEŞİMİ AT KOMANA

Yerleşim Arkeolojisi Serisi 5 / Settlement Archaeology Series 5
Monografi 1 / Monography 1

YAYINA HAZIRLAYANLAR / EDITED BY
D.B. ERCİYAS - M.N. TATBUL

ege

YAYINLARI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Komana'da Ortaçağ Yerleşimi

~

The Medieval Settlement at Komana

Yerleşim Arkeolojisi Serisi 5 / Settlement Archaeology Series 5
Monografi 1 / Monography 1

KOMANA'DA ORTAÇAĞ YERLEŞİMİ
~
THE MEDIEVAL SETTLEMENT AT
KOMANA

Yayına Hazırlayanlar / Edited by
D. Burcu Erciyas
Mustafa N. Tatbul

Yerleşim Arkeolojisi Serisi 5 / Settlement Archaeology Series 5
Monografi 1 / Monography 1

Komana Ortaçağ Yerleşimi
The Medieval Settlement at Komana

Seri Editörü / Series Editor
D. Burcu Erciyas

Yayına Hazırlayanlar / Edited by
D. Burcu Erciyas
Mustafa N. Tatbul

Middle East Technical University
Graduate Program in Settlement Archaeology
Dumlupınar Bulvarı No. 1
ODTÜ Ankara 06800
berciyas@metu.edu.tr

© 2015 Ege Yayınları
ISBN 978-605-4701-73-5
Yayıncı Sertifika No: 14641

Baskı / Printed by
Dijital Düşler Basım San. ve Tic. A.Ş.
Seyrantepe M. Nato C. Çınarlı S. No.: 17
Kağıthane-İstanbul
Tel: +90 (212) 279 64 44
Kültür Bakanlığı Setrifika No: 12922

Yapım ve Dağıtım / Production and Distribution
Zero Prod. Ltd.
Abdullah Sokak, No. 17 Taksim 3443 İstanbul-Türkiye
Tel: +90 (212) 244 75 21 (3 hat) Faks: +90 (212) 244 32 09
E.posta: info@zerobooksonline.com
www.zerobooksonline.com

İçindekiler

Önsöz	VII
Foreword	XI
In Memoriam Gönül Erciyas 1941-2014	XV
D. Burcu ERCİYAS Hellenistik'ten Osmanlı'ya Pontos ve Komana'nın Tarihsel Coğrafyası	1
D. Burcu ERCİYAS, Mustafa N. TATBUL, Emine SÖKMEN, Coşku KOCABIYIK, Rüştü SÜNNETÇİ Komana'da 2009-2014 Yılları Arasında Yapılan Kazı Çalışmalarının Ön Değerlendirmesi	21
Bekir Necati ALTIN Komana Antik Kenti (Tokat) ve Çevresinde Jeoarkeolojik ve Jeomorfolojik Gözlemler	63
Elif ALTEN Komana'dan Yeni Yazıtlar	75
Yılmaz Selim ERDAL, Ömür Dilek ERDAL, Meliha Melis KORUYUCU Ortaçağ'da Nüfus Değişimi Öncesine Ait Bir Bizans Topluluğu: Komana İnsan Kalıntılarının Antropolojik Analizi	83
Evangelia PİŞKİN Byzantine and Ottoman Animal Husbandry in Komana	115
Evangelia PİŞKİN, Mustafa N. TATBUL Archaeobotany at Komana: Byzantine Plant Use at a Rural Cornucopia	139

Meryem ACARA ESER	
Komana Kazısı Metal Buluntularından Bir Grup: Röliker Haçlar	167
Tasha VORDERSTRASSE	
A Medieval Ceramic Assemblage at Komana	181
Nilay ÇORAĞAN KARAKAYA	
Komana'daki Bizans Dönemine Ait Duvar Resimleri	193
Mehmet Bilgi ER, Gülay ERTAŞ	
Komana Orta Bizans Dönemi Çanak Çömlekleri Üzerine Arkeometrik Araştırmalar	201
Eleni T. MENTESIDOU	
Komana: A New Find from Hamamtepe and a Preliminary Study on Sanctuary's Cults	209

Önsöz

2004 yılının bahar aylarında Komana'nın varsayılan lokasyonuna önce Yrd. Doç. Dr. Geoffrey Summers ile daha sonra Prof. Dr. Vedat Toprak ve Prof. Dr. M. Lütü Süzen ile iki ayrı ziyarette bulunduk. Doktora tezi araştırmalarım sırasında sıradışı sosyal, idari ve ekonomik yapısı ile beni düşündüren, ve Hellenistik dönem arkeoloji, tarih ve inanç tarihine önemli katkılarda bulunacağını öngördüğüm bu arkeolojik alanda yaptığımız ön ziyaretlerde arkeolojik kalıntıların derin alüvyonlar altında kaldığını ve ileri araştırmaların jeomorfolojik etmenler sebebiyle zorlu olacağı gözlemlenmiştir. Ancak, Kılıçlı (Gümenek) köyünün içerisinde bulunan yüksek tepe ve üzerine dağılmış seramik ve kiremit parçalarının ve dağınık şekilde gözümüze çarpan yapı taşlarının arkeolojik bilgi üretimi potansiyeline sahip olduğu ve Komana için tanımlanan bu lokasyonun ileri araştırmalar ile netleştirilmesi ihtiyacı açıkça görülmüştür. Aynı yılın Ekim ayında 4 kişilik bir ekiple başlayan yüzey araştırmaları 2009 yılına kadar devam etmiştir. Yüzey araştırmalarında hem yukarıda söz ettiğim tepe (Hamamtepe) ve çevresinde, hem de Komana'nın Roma dönemi kaynaklarında geçen ve aşağı yukarı bugün Tokat'ın Merkez ilçesini içine alan etki alanında geniş çaplı araştırmalar yapılmıştır. Yüzey araştırmaları Komana'nın Gümenek ve çevresindeki bölgede geniş kentsel alanının kalıntıları ve nekropol alanları ile tanımlanmasını sağlamıştır. Diğer yandan hem Komana'nın kentsel alanı içerisinde hem de kontrolündeki bölgede yaşamın Geç Kalkolitik dönemden bu yana neredeyse kesintisiz süregeldiğini göstermiştir. Birçok farklı döneme ait yerleşim belirlenmiş ancak özellikle Orta Bizans dönemini temsil eden yerleşimler oldukça belirgin bir yerleşim ağına işaret etmiştir.

2009 yılında kazı çalışmaları öncelikli olarak Komana'nın merkezinde bulunan Hamamtepe üzerinde başlamıştır. Kazı çalışmalarının birincil amacı Hellenistik dönemde önemli bir uğrak yeri olan Komana kutsal alanının yapısal özelliklerini ortaya çıkararak "tapınak devleti", "tapınak kölesi", "tapınak fahişeleri" gibi kavramların fiziksel yansımalarına ulaşmak olmuştur. Komana yalnızca kutsal alan olma özelliğine sahip değildir. Aynı zamanda hem tarımsal faaliyetlerden elde ettiği bir zenginliğe sahiptir, hem de, özellikle de festival zamanlarında, önemli bir ticaret merkezidir. Mithriadates hanedanlığının tapınım merkezi yarı-özerk olarak tanımlayabileceğimiz statüsünü Roma döneminde dahi sürdürmüştür.

Komana’da kazı çalışmaları 6 yıldır süregelmektedir. Bu aşamada Hellenistik dönem ve hatta Roma dönemine dair kalıntılar oldukça sınırlıdır. Yapısal kalıntılar 3 ana evreyi temsil etmektedir. Hamamtepe üzerinde en son kullanım evresi Osmanlı dönemine tarihlenir. Hemen altında 12.-13. yüzyıllara tarihleyebildiğimiz Danişmend/Selçuklu evresi bulunur. Bu evre 11.-12. yüzyıllarda kullanım görmüş Orta Bizans dönemi kilise ve nekropol evresinin üzerinde bulunur. Roma dönemine ait yazıtlar, seramik parçaları ve Hellenistik döneme ait seramikler tepede daha erken dönemlerde de yerleşim olduğunu önerse de henüz anakayanın derinleştiği bölgelerde çalışmalar ilerlememiş ve buralarda izlerine rastlayacağımız daha erken dönem kalıntılarına ulaşılmamıştır.

Bir yandan kazı çalışmalarının temel problemine cevaplar ilk 6 yıl içerisinde alınmaya başlanamamış olmasına rağmen diğer yandan ortaya çıkarılan ve disiplinlerarası bir yaklaşımla ele alınan 11.-17. yüzyıllar arasına yayılan Bizans ve İslamiyet dönemi kalıntıları Anadolu için az bulunan nitelikte veriler ortaya koymuştur. Kazı ekibi bu buluntular ışığında projenin hedeflerinde değişiklikler yaparak önceliği Anadolu’da Bizans hakimiyetinin zayıflaması ile birlikte Türkleşme ve Müslümanlaşma süreçlerini anlamaya, bu süreçleri özel olarak kırsal ekonomi, idare, nüfus ve yerleşim sistemlerinde tanımlamaya vermiştir. Çalışma bu haliyle birçok anlamda bilgi üretmektedir. Komana bölgenin önemli bir kenti, Hamamtepe’de bu kentte idarenin, üretimin, stokların ve kriz anlarında vatandaşların güvenlik altına alındığı kalesi olmalıdır. Amorium kazılarında gözlemlendiği gibi kale ve aşağı şehirde yaşam Komana’nın yerleşim dokusunu da belirlemiş, Komana kırsal bir kalenin ötesinde, yaygın yerleşimli bir kent olarak işlevini sürdürmüştür.

Komana kazılarında bugüne kadar 11.-17. yüzyıllar arasında üç farklı idari gücün egemenliğinde yaşamın süregeldiği Komana’da Bizans’dan Osmanlı’ya, mimariye, üretime, yaşam koşullarına, doğal çevreye, tarım ve hayvancılığa, ticarete, ve inanca dair bilgiler derlenmiştir. Hazırladığımız kitapta bu bilgilerin ön bir değerlendirmesinin yapılabilmesi ve sunulması amaçlanmıştır. Kitabın 1. Bölümü’nde Komana’nın tarihi 2. Bölümü’nde ise arkeolojik kazı çalışmaları ve kazı çalışmalarının ön sonuçları sunulmaktadır. Sonuçlar kazı raporlarının detaylarından arındırılarak evreleri takip eder biçimde ve buluntuların genel bir değerlendirmesi ile sunulmuştur. Üçüncü bölüm Komana’nın coğrafyası ve jeomorfolojisi üzerine araziden ve kaynaklardan derlenmiş verilerin sunumu ve yorumunu içermektedir. Kazılarda Roma dönemine tarihlenebilecek 3 adet yazıt bulunmuştur. Hamamtepe’nin yerleşim tarihini aydınlatıcı bilgiler sunan bu üç yazıt 4. Bölüm’de ele alınmıştır. Kazılarda 11.-12. yüzyıl temsil eden kilise evresi nekropolle birlikte değerlendirilmiştir. Bugüne kadar yaklaşık 70 bireye ait mezar bulunmuş ve iskeletler antropolojik olarak incelenmiştir. Komana’da Orta Bizans dönemi kırsal yaşam şartları ile ilgili önemli gözlemler içeren bu çalışma 5. Bölüm’de sunulmuştur. Antropolojik çalışmaların sağladığı yaşama dair verileri destekler nitelikte çok değerli arkeozoolojik ve arkeobotanik araştırmalar kazının ilk yılından itibaren projenin bir parçası olmuş, Ortaçağ botanigi ve zoolojisine dair bilgilerin hatırı sayılır biçimde artmasını sağlamıştır. 6. ve 7. Bölümler bu alana ayrılmıştır. Komana’nın 2013 ve 2014 yıllarında ortaya çıkarılan iki kilisesi zengin metal buluntuları ile 11.-12. yüzyıla tarihlenebilmiş, röliker haçların değerlendirilmesi 8. Bölüm’de yapılmıştır. Yine kilisenin freskleri röliker haçlarla tarihi olarak örtüşmüştür. Dokuzuncu Bölüm fresklere ayrılmıştır. Komana’da seramikler çok yoğun olarak tüm kat-

manlardan elde edilmektedir. Hem kaliteli kaplar hem de günlük kullanım kapları çeşit olarak zengindir. Seramiklerin genel değerlendirilmesi çalışması hala devam etmektedir ancak kitabın 10. Bölümü'nde bir çöp çukurundan gelen seramik grubu değerlendirilmiştir. Seramiklerin tipolojik, kronolojik özellikleri ve ekonomik anlamlarını ele alan bu bölümü, üretim teknolojileri ve yerel üretimi sorgulayan malzeme çalışması 11. Bölüm'de takip etmektedir. Son olarak Komana'daki kültürler kazıda bulunan yazıtlar, antik kaynaklar ve devşirme yapı taşları ışığında tartışılmaktadır.

Bu kitabın hazırlanmasındaki amaç kazının özellikle ilk beş yılının değerlendirilmesidir. Ancak bunun ötesinde bu kitabın önemli bir misyonu daha vardır. Anadolu'da Ortaçağ ve özellikle de Bizans – Beylikler ve Selçuklu dönemi geçişleri arkeolojik olarak çok az üzerinde durulmuş bir dönemdir. Kazı çalışmaları genellikle hedefledikleri döneme yönelirken ortaya çıkardıkları katmanların üzerini örten bu “geç” malzemeyi ya bir kenara itmiş ya da hızlıca değerlendirip yoluna devam etmiştir. Böylece birçok kazı alanından elde edilebilecek Ortaçağ'a dair bilgi yok olmuştur. Komana'da kazıların sunduğu veriler geniş ve çok disiplinli bir ekiple ele alındığında Ortaçağ'da Anadolu'nun iç bölgelerinin hareketliliğini, uluslararası niteliğini, yerleşimlerin çeşitliliğini ve dolayısıyla gözardı edilen bu malzemenin potansiyelini açıkça ortaya koymuştur. Konstantinopolis için parlak ancak iç bölgeler için sönük olduğu varsayılan Orta Bizans döneminde Anadolu'nun iç bölgelerinin de canlı ekonomilere sahip oldukları, Komana örneğinde özellikle Doğu bölgelerle yakın ilişkiler içerisinde bulunduğu ve prestij objeleri ve pahalı tüketim mallarına ulaşabildiği gözlemlenmiştir. Bu gözlemler elbette çalkantılı siyasi durumu gözardı etmemize sebep olmamış aksine, Beylikler döneminde, Tokat'ta Danişmendler idaresinde yaşamın süregelindiğini, yerleşik kentsel yaşamın çok çabuk benimsendiğini, üretim faaliyetlerinin yoğun biçimde devam ettiğini ve varolan kaynakların etkili bir şekilde kullanıldığını göstermiştir. Dolayısıyla kitabın misyonu, Anadolu Ortaçağ'ının Beylikler döneminin arkeolojik araştırmaların bir parçası olduğunda üretebileceği bilgileri göstermektir. Önümüzdeki yıllarda Komana Arkeolojik Araştırma Projesi'nin misyonu ise Tokat'ta Bizans'dan Danişmendler'e geçişte yerleşim dokusunun anlaşılması, siyasi ve ekonomik krizlerin arkeolojik veride yansımalarının izlenmesi, Anadolu tarihsel coğrafyasında Hristiyanlıktan Müslümanlığa geçişin sebep olduğu değişimlerin tanımlanması ve bu değişimlerin aktörlerinin ortaya konması olacaktır. Yine görece az çalışılmış Osmanlı arkeolojisine de katkı sağlamayı hedefleyen proje hem yazılı kaynaklar hem de arkeolojik veriler ışığında Osmanlı kırsalını da aydınlatmayı hedeflemektedir.

Bu çalışmanın sürdürülmesinde manevi ve maddi etkili birçok kişi ve kurum bulunmaktadır. En başta, Komana'ya benimle seyahat ederek alanda ilk incelemelerde bulunan Yrd. Doç. Dr. Geoffrey Summers, Prof. Dr. Vedat Toprak ve Prof. Dr. M. Lütfi Süzen'e teşekkür ederim, keşif ziyaretleri bilge kimselerle her zaman iyi sonuçlar vermiştir. Ayrıca TÜBİTAK projemizin danışmanı Prof. Dr. Sümer Atasoy'da bilge kişiliği ile bize her zaman yol göstermiştir. 2012 yılından beri Kazı Başkan Yardımcılığını yürütmekte olan Prof. Dr. Murat Arslan'a hem yoğun çalışmaları arasında bize destek olmaya devam ettiği hem de Karadeniz ile ilgiliengin tarih bilgisini paylaştığı için teşekkür ederiz. Çalışmanın ilk gününden ve hatta doktora tezimin yazımından, 2000 yılından beri hem idari hem de manevi desteğini hiç esirgememiş olan eski Tokat Müzesi Müdürü Arkeolog Güven Yetişkin tüm Komana

kazı ekibi için çok değerlidir. Tokat'ta bize yine ilk günden beri destek olan, bilgi, tecrübe ve arşivlerini paylaşan Hasan Erdem Tokat için olduğu kadar Komana için de değerli bir hazinedir. Tokat'ta ilk yıllardan bu yana birçok vali görev yapmıştır, her biri Komana kazısını gönülden desteklemişlerdir, kendilerine teşekkür ederiz. Tokat İl Özel İdaresi eski Genel Sekreteri Muhlis Yeşilyurt Komana'nın potansiyelini görmüş, çalışmalarımıza inanmış ve sonsuz destek vermiştir. Tokat Müzesi bizleri her zaman güler yüzle karşılayan, çalışmalarımızı kolaylıkla sürdürmemiz için çalışan bir kurum olmuştur; Müze Müdürü Halis Şahin, Arkeologlar Hülya Aydın ve Saliha İçen idari konularda desteklerini esirgememişlerdir. Tokat Müzesi Teknisyeni Mehmet Uçar Komana kazısı ve kazı ekibi için her aşamada çalışmış, maddi manevi her konuda bizlere destek olmuştur. Kendisi Tokat Müzesi ve Komana için vazgeçilmez bir değerdir. Tokat İl Kültür Müdürü Abdurrahman Akyüz, İl Kültür Şube Müdürü Selahattin Adıgüzel, İl Kültür Müdür Yardımcısı Ali Uçar, Tokat Valisi Özel Kalem Müdürü Yılmaz Demirci, ve tüm İl Kültür Müdürlüğü, Müze, Özel İdare çalışanları, İl Genel Meclisi üyeleri, özellikle Daim Namı ve Valiliğin ilgili birimleri çalışanları ilgi ve desteklerini sürdürmektedirler, kendilerine teşekkür ederiz. Bula köyü muhtarı Ahmet Yılmaz ve Bula köyü sakinleri bizlere kucak açmıştır, onlara da sonsuz teşekkürü borç biliriz. Kazıdaki işçilerimiz Bula ve Gümenek köylerinden gelmektedir. Canla başla çalışan köy sakinleri çalışmanın emektarları olmuşlardır.

Komana kazısı maddi olarak da birçok kurumdan destek almıştır. T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, DÖSSİM, Tokat Valiliği İl Özel İdaresi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri, TÜBİTAK 1001 Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Projelerini Destekleme Programı (2010-2012) destekleri sayesinde proje sürdürülmektedir.

Komana ekibi tek tek çok değerli üyelerden oluşmaktadır, bugüne kadar çalışmalarımıza katılmış tüm öğrenci ve hocalarımız çalışmanın başarısına katkıda bulunmuşlardır kendilerine teşekkür ederiz.

Bir de ekibimizin gönüllüleri vardır ki onlar kazının maddi manevi direği olmuşlardır. Komana kazısı Gönül, Murat, Yaz ve Kar Erciyas'ın destekleri olmadan hayal bile edilemezdi, onlara sonsuz teşekkürler.

Foreword

We have visited the proposed location of the site of Komana in 2004 first with Asst.Prof. Geoffrey Summers then with Prof. Vedat Toprak and Prof. M.L. Süzen. At these preliminary visits at this site, which had struck me with its peculiar social, administrative and economic characteristics during my PhD research and which proved to have a great potential in understanding the archaeology, history and religion in Hellenistic Pontus, we have observed that the ruins were buried under deep aluvial depositions and further archaeological work would be difficult due to geomorphological processes at the site. Yet, the hill in the middle of the village of Kılıçlı (Gümenek) and the scattered architectural fragments around this hill and in the village indicated that it would be worth initiating further research at the site. In the month of October of the same year, a small team of four began surveys which continued until 2009. During the surveys both the immediate area around the hill mentioned above (Hamamtepe) and the area within the borders of Roman Komana which coincided with the Merkez province of modern day Tokat was investigated. These surveys enabled us to define the urban borders of Komana with the help of architectural remains and the identification of the necropoleis. Surveys also indicated that communities continuously existed in the larger territory from the Late Chalcolithic period onwards. Sites dating to various periods were identified however, the Middle Byzantine sites had signaled a unique settlement network.

The excavations at the site began in 2009 on the central hill, Hamamtepe. The preliminary objective of the excavations was to reveal the physical characteristics of the sanctuary at Komana in order to identify the reflections of the terms “temple state”, “temple slaves” and “sacred prostitutes” in archaeological remains. Komana was not only a sacred sanctuary but it was also a rich center due to fertile arable lands and trade especially during the festivals. The semi-autonomous status earned during the reign of the Mithradatic kings resumed even during the Roman period.

We have completed six years of excavations at Komana. The remains dating to the Hellenistic and Roman periods at this point is scarce. The structural remains represent three main periods. The final occupation at Hamamtepe dates to the Ottoman period. Immediately below that is the Danishmendid/Seljukid period (12th-13th centuries).

Underneath is the Middle Byzantine (11th-12th centuries) church and cemetery level. The inscriptions dating to the Roman period and ceramics dating to the Roman and Hellenistic periods were recovered at Hamamtepe and indicated earlier phases of occupation at the site, however the excavations at locations where the bedrock is deeper are yet insufficient to reveal habitation levels of the Roman and Hellenistic periods.

The excavations in the last six years have not answered much of the initial research questions however, the interdisciplinary work conducted at the site produced unique data regarding the little understood Medieval Anatolia. In the light of the preliminary results, the team had revised the primary aim of the project and decided to spend time and energy to understand the transition period between the Byzantine and Seljukid rules and identify the processes involved in the transition with an emphasis on rural economy, administration, population and settlement systems. During these tumultuous years, Komana appeared to have been an important city in the region with Hamamtepe as its citadel where the administration, production facilities, storage and even rural population during times of crisis were secured. Life on the citadel as well as the Lower Town identified the settlement pattern at Komana, just like at Amorium and the city continued its existence beyond the citadel in the rural land surrounding the center.

At Komana where life existed at the presence of three different political authorities between 11th and 17th centuries, information regarding architecture, production, living conditions, natural environment, agriculture and animal husbandry, trade and religion have been compiled. This book aims at presenting a preliminary evaluation of all this data. The first chapter of the book provides a historical background while the second chapter describes and discusses the excavation results. The excavation results have been cleared from technical details and presented in chronological order together with a brief evaluation of small finds. The third chapter comprises of the assessment and presentation of geographical and geomorphological data collected at the site and from other sources. Three Roman period inscriptions were recovered during the excavations, these are presented in Chapter 4. The churches dating to the 11th-12th centuries and the necropoleis were studied together. So far almost 70 individuals were excavated and the skeletons were anthropologically studied. This work which also includes important observations concerning rural living conditions at the site is presented in Chapter 5. These observations were strengthened by the archaeozoological and archaeobotanical investigations conducted at the site from the very beginning. The results have great significance for Medieval Anatolia since new species were identified and are presented in Chapters 6 and 7. The dating of the churches was possible through a study of the church paraphernalia including reliquary crosses found underneath and in workshop deposits. The discussion of the reliquary crosses can be found in Chapter 8. The 11th-12th century date for the churches was confirmed by the frescoes from the church, a brief evaluation is presented in Chapter 9. All the layers from Komana include high percentages of ceramics. Both fine ware and coarse ware are found in abundance and with great variety. A general study on the ceramics continues but a group found in a cesspit is presented here in Chapter 10. The ceramics are studied in terms of typology, chronology and economic value in this chapter. Chapter 11 on the other hand, deals with an identification of source of the clay in order to under-

stand the role of local clay sources thus local production. Finally the book comes to an end with a discussion of the cults at Komana based on ancient sources and spolia discovered at the site.

The main purpose of this book is to present the preliminary results of especially 5 years of excavations. However, in addition to this main purpose the book has another significant mission; the Medieval period in Anatolia and especially the transition from the Byzantine rule to the Seljukids have been insufficiently studied. While most excavations concentrated on their targeted period they either put aside the “late” material or mentioned in passing. Thus, much information which could be attained from many sites vanished. The excavation data revealed at Komana promises to provide important information on the economic dynamism in and the international character of provincial towns, and diversity in settlement types during the Middle Byzantine period. An interdisciplinary study is sure to increase the potential of the data. It was observed at Komana that, at a period identified as prosperous for Constantinople but tumultuous for the interior, the economy in the interior was also rather lively and international as witnessed by goods from the East and access to wealthy and prestigious goods. In spite of political instability under the Danishmendids, urban life and production continued at Komana and the available resources were avidly used. Therefore, this book’s mission is to show the amount of information that could be produced if and when the Medieval remains are included in the archaeological studies conducted at sites in Anatolia. In the coming years, the mission of the project will be to study the settlement patterns during the transitional period between the Byzantines and the Danishmendids, the reflections of political and economic crisis on archaeological data, to identify the changes initiated by the transition in Anatolia from Christianity to Islam and to identify the actors in these changes. The project also aims at concentrating on the Ottoman rural life through a study of written documents as well as archaeological data.

This study was supported by various people and institutes. I would like to first of all thank Asst. Prof. Geoffrey Summers, Prof. Vedat Toprak and Prof.M.L. Sūzen for joining me in the preliminary visits to the sites, such visits are beneficial when accompanied by wise and experienced people. I would also like to thank our advisor for the TÜBİTAK project Prof. Sümer Atasoy for his wisdom and dedication. We would also like to thank Prof. Murat Arslan who accepted to be the Vice Director of Komana excavations since 2012 and shared his invaluable expertise on Pontic history with us. From the first day I stepped in Tokat in 2000, during my dissertation until the last minute her retired, the Museum Director at Tokat, Güven Yetişkin, has been supportive of our work and a great friend. Another good friend is Hasan Erdem who shared his knowledge and archives, he is a treasure for Tokat. Many governors have served in Tokat and each supported Komana project, many thanks to all of them. Muhlis Yeşilyurt, former Secretary General of Tokat Provincial Administration, identified the potential of the project from the first day and supported us in many ways. Tokat Museum has always greeted us with smiles and assisted us continuously. I would like to thank the Museum Director Halis Şahin and archaeologists Hülya Aydın and Saliha İçen. Also Tokat Museum technician Mehmet Uçar helped us in countless occasions and supported us throughout. I would like to thank the Director of Tokat Cultural Directorate

Abdurrahman Akyüz, Vice Director of Tokat Cultural Directorate Ali Uçar, Tokat Governor Executive Assistant Yılmaz Demirci, all of the staff of Tokat Governorship, Cultural Directorate, Museum, Office of Tokat Provincial Administration, Members of the Provincial Council, especially Daim Namlı. The village of Bula welcomed us to their village with the initiative of the vilage headman Ahmet Yılmaz. We are very thankful for their hospitality. Men and women who served on excavation from the villages of Bula and Kılıçlı have become an inseperable part of our project.

The research at Komana was funded by many institutes. The surveys and excavations continue with the support from the Ministry of Culture and Tourism, DÖSSİM, Tokat Governorship Office of Provincial Administration, Middle East Technical University Scientific Research Project Fund, TÜBİTAK 1002 Short Term R&D Funding Program, TÜBİTAK 1001 Scientific and Technological Research Projects Support Program (2010-2012).

Komana team is made up of numerous wonderful people. I would like to thank all of the students and academic staff who joined us in the field and in Ankara. However, the volunteers require special attention here, without the presence and support of Gönül, Murat, Yaz and Kar Erciyas, this project would not have been possible.

In Memoriam
Gönül Erciyas
1941-2014

Gönül Erciyas Komana ekibine 2005 yılında henüz yüzey araştırmaları yeni başlamışken katıldı. 2007 yılına kadar Komana'nın bir kazı evi yoktu ve DSI Misafirhanesi'nde kalınırdı, onun sorumluluğu o zaman 3 yaşında olan kızım Yaz Erciyas'a göz kulak olmaktı. 2007 yılında kazı evimiz tamamlanıp Bula köyüne taşındığımızda kazıevimizin direğinin Gönül Erciyas olacağını anlamıştık. O yıldan itibaren kazıevinin tüm sorumluluğunu üstlenerek Komana kazı ekibinin annesi oldu. Bir yandan ekibin yemeğinin hazırlanmasını koordine ederken bir yandan da evin düzenini sağladı. Güler yüzü, enerjisi, tüm ekip üyeleri ile kurduğu yakın ve sıcak ilişkiler Komana kazıevinin çehresini değiştirdi. Sabahları haydi kızlar

diyerek Sema'yı, Samiye'yi, Kübra'yı işe koşup fasulyeleri ayıkladıktan, patatesleri soyduktan, tavukları tencereye attıktan sonra terasda içtiği Türk kahvesi ile tellendirdiği sigarası, hızlı adımlarla telaş içinde hazırladığı akşamüstü atıştırmalık sürprizleri, salondaki koltuğunda oturup ekibin her üyesini dikkatlice ve sessizce izleyişi, ekibin dönmesini ve anlatacakları hikayeleri heyecanla bekleyişi, güneş gözlüğü ile patates kızartısı, ve bize verdiği sıcacık sevgi ve şefkat ne gözümüzden ne gönlümüzden hiçbir zaman silinmeyecek. Onu özlem, sevgi ve minnetle anarak bu kitabı anısına ithaf ediyoruz, Komana ile binlerce yıl varolman ümidiyle, sevgiyle...

Gönül Erciyas joined our team in 2005, just after the very beginning of the surveys. Until 2007 the excavations did not have a dig house and the team would stay at the State Hydraulic Works lodgings. Gönül Erciyas' main responsibility was to look after my then 3 year old daughter. When our dig house was completed in 2007 and we moved in, then it

became obvious that she would become the backbone of the dig house. From that year onwards, she took the responsibility of running the house and became a mother to all. While she coordinated the preparation of the meals she also maintained the house. Her smiling face, energy and the warm and intimate relationship she established with each team member transformed the outlook of the dig house. Her peculiar ways will never disappear from before our eyes or our hearts: how in the mornings, after she called upon Sema, Samiye, Kübra, prepared the beans, peeled the potatoes, placed the chicken in the pan, she enjoyed her Turkish coffee while she smoked her cigarette on the terrace, how she prepared afternoon snack surprises running around all excited, how she waited for the team to arrive in the evenings and tell her stories from the dig, how she fried potatoes with her sunglasses and most of all how much love and affection she gave to all of us. We dedicate this book to her memory with much love and gratitude. We hope that you continue your gracious existence for as long as Komana exists. We miss you...

Hellenistik'ten Osmanlı'ya Pontos ve Komana'nın Tarihsel Coğrafyası

D. Burcu ERCİYAS*

Abstract

The Black Sea Region, known as Pontos in ancient sources is perhaps best known during the Greek colonization period due to colony sites investigated around the Black Sea and the Hellenistic period due to the aggressive reign of Mithradates VI. In this book, we will not be dealing with the problems of Greek colonization process thus this chapter begins with a detailed account of the Hellenistic period. The central Black Sea region became an important political center during the reign of the Mithradatids and especially Mithradates VI Eupator. Emerging from Pontus with the support of Pontic cities Mithradates VI resisted Roman rule in Anatolia assuming a saviour role for the Greek cities. His dual identity represented very well the political atmosphere of the period as well as the ethnic background of the region. After his defeat, Mithradates VI fled from the region, and died. The region was reorganized by Pompey but Komana remained as a sanctuary well into the Roman period. Throughout the Roman period Paphlagonia, Pontus, Bithynia and Galatia were repeatedly reorganized to include or exclude one another. With the introduction of Christianity to the Black Sea region in Anatolia, and changing political dynamics in the eastern part of the Roman Empire, settlements went through a transformation in terms of both size and regional patterns. Komana continued its central role during the Byzantine period as indicated by various significant residents/visitors at the site and the archaeological evidence obtained from the excavations. Once again, the religious transformation, this time from Christianity to Islam brought about certain changes to the region in general and Komana in particular. Danishmendids took control of the area in early 12th century. During this period the citadel at Komana remained occupied and busy. Seljukids took control of this area by the last quarter of the 12th century to hand it over to the Ottomans at the end of the 14th. The central Black Sea region occupied a central role in the politics and economy of the Black Sea region from the Hellenistic through the Ottoman period due to its advantageous location on the crossroads and in fertile lands.

Anahtar Kelimeler: Pontos, Komana, Mithradates, Hellenistik, Roma, Pompey, Caesar, Danişmend, Osmanlı

* Prof. Dr. D. Burcu ERCİYAS, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, berciyas@metu.edu.tr

Giriş

Karadeniz çevresi tarih ve arkeoloji kaynaklarında Pontos olarak anılmaktadır ve bölge bu adı *Pontos Euxenios* yani Karadeniz'in kendisinden almıştır.¹ Karadeniz'in bugün Türkiye'nin sınırları içerisinde bulunan güney kıyılarında kurulan en erken Hellen kolonileri yazılı kaynaklar ışığında M.Ö. 8. yy'a tarihlenmektedir.² Ancak arkeolojik buluntular güney kıyılarda ve özellikle de Sinope, Trapezus ve Amisos'da en erken yaklaşık M.Ö. 600'lerde Hellen varlığına işaret etmektedir.³ Türkiye'nin Karadeniz kıyıları ve bu kıyılarda kurulan Hellen kolonilerinin kuruluş amaçları, tarihleri ve kolonileşme süreçleri görece yoğun bir şekilde tartışılmış olmakla birlikte Karadeniz bölgesinin iç kesimlerinde detaylı arkeolojik araştırmaların sayısı yakın zamana kadar sınırlı kalmıştır. Son 10-15 yılda sayıları hızla artan arkeolojik araştırma projeleri her ne kadar bilgilerimizin artmasına fayda sağlamış olsa da halen bilgilerimiz oldukça genel düzeydedir.

Samsun, Amasya, Tokat, Çorum ve Sivas illerinde yapılan yüzey araştırmaları iç bölgelerde yerleşimlerin Geç Kalkolitik çağlardan bu yana süregeldiğini göstermektedir.⁴ İç bölgelerin tümünde Erken Tunç çağında yerleşim sayıları artmış, yeni yerleşimler kurulmuş ve değişen yoğunluklarda yerleşim 2. Binyıl'da, Demir çağında ve Hellenistik/Roma dönemlerinde devam etmiştir.⁵

Hellenistik Dönem'de Pontos

Şüphesiz bölgenin en zengin zamanları Hellenistik dönemde, Pontos kralları Mithradatesler'in yönetiminde yaşanmıştır. Polybius'a göre Pontos hanedanlığının kurucusu Ariobarzanes'in oğlu Mithradates I. Ktistes, Pers hanedanlığının Yedi Ailesi'nden gelmekteydi ve topraklar kendisine Darius I. tarafından hediye edilmişti.⁶ M.Ö. 363/2'de bir Mithradates'i Ariobarzanes takip etmiş ve M.Ö. 337/6'ya kadar da hüküm sürmüştü.⁷ Bu Ariobarzanes'in Büyük Satrap Ayaklanması'nı başlatan Hellespont Phrygia'sı hükümdarı Ariobarzanes ile karıştırılmaması gerekir.⁸ Ariobarzanes'i başka bir Mithradates takip etmiş, ve bu Mithradates İskender'in fetihlerini göğüslemiştir. Mithradates'in İskender'in fetihlerinden zararsız çıkmasının arkasında Artabazos'un kızı ve İskender'in sevgilisi Barsine'nin, çocuğu ile birlikte Mithradates'in kontrolündeki Pergamon'da bulunması

1 Karadeniz Bölgesi'nin Pontos olarak anılması ile ilgili tartışmalar için bkz. Arslan 2007, 1-16.

2 Eusebius Trapezus'un kuruluşunu M.Ö. 756'ya tarihler (*Chron.II*, pp.80). Wilson (1960) da Korintli Eumelus'un şiiirinden yola çıkarak (*Schol.Ap.Rhod.ii* 946a) bu tarihi onaylar. Aslında şiiirde Sinope'nin adının geçmesi Hellenler'in Sinope'yi tanıdığını göstermekle birlikte orada yaşadıklarına dair bir kanıt da olamaz.

3 Akurgal ve Budde Sinop çevresinde 1951-3 yılları arasında araştırmalar yapmış, daha erken tarihli kalıntılara rastlamamışlardır (Akurgal ve Budde 1956). Sinope'de kazılan mezarlarda Doğu Yunan seramiği yanısıra daha sonraya tarihlenen Korint seramiklerine de rastlanmıştır. (Boysal 1959, Cook 1946).

4 Mehmet Özsait Amasya'nın ilçelerinde 1986-96 yılları arasında yüzey araştırmaları yapmıştır. (Özsait 1988-91, 1996-98); Durbin, Tokat ve Sivas'ın Demir Çağı seramiklerini çalışmıştır (Durbin 1971); Tuba Ökse 1992-97 yılları arasında Sivas'da yüzey araştırmaları yapmış ve toplam 328 yerleşim tesbit etmiştir.; Doonan Sinop'ta, Özsait Tokat'ta (1994, 1999); Süel Çorum'da (1990, 1991) ve Sipahi ve Yıldırım yine Çorum'da 1998, 1999 yaptıkları araştırmaları yayınlamışlardır. 2007 yılından bu yana Amasya Oluzhöyük'de sürdürülen kazılar, Karadeniz bölgesinin kronolojisinin anlaşılması açısından önemli veriler sağlamıştır (Dönmez 2010)

5 Erciyas 2001.

6 Polyb. 5.43.2; Diod. Sic. 19.43.2.

7 Diod. Sic. 16.90.2.

8 Diod. Sic. 15.90.3.

olabilir.⁹ Bu durum Mithradates'in hem Pers İmparatorluğu hem de İskender ile bağlantısını güçlendirmiş bir etken olarak da görülebilir. Mithradates M.Ö. 302'de Cius yakınlarında Antigonos'a karşı kumpas kurduğu savı ile öldürülmüştür.

İdaredeki üçüncü Mithradates, Mithradates I. Ktistes'dir. Mithradates I. Ktistes önce Eumenes'in orduları ile birlikte İran'da savaşmış daha sonra Gabiene'yi takiben Antigonos'a katılmıştır. Mithradates I. Ktistes Pontos'da ilk krallık sikkelerini basan kraldır. Sikkelerin basımı M.Ö. 281'de Seleukos I.'in generali Diodorus'a karşı kazanılan zaferden sonraya veya Lysimakhos veya Seleukos'un ölümünden hemen sonraya tarihlenebilir.¹⁰ Bu olayların herhangi birinden sonra Mithradates I. Ktistes kendisini kral ilan etmiş, ve İskender'in staterlerini kopya eden sikkeler basmıştır. Mithradates I. Ktistes'in halefi Ariobarzanes hakkında elimizdeki bilgiler son derece sınırlıdır, ancak onun oğlu Mithradates II. (M.Ö. 25-220) Mithradates I.'i takip ederek Antiokhos II. Theos'un kızı, ve o zamanki Seleukid kralı Seleukos II. Kallinikos'un kızkardeşi ile Ankyra savaşından önce M.Ö. 245'de evlenerek Seleukid'lerle ittifakını güçlendirmiştir.

Mithradates III., M.Ö. 220-189/188 yılları arasında hüküm sürmüştür.¹¹ Sinope'yi ele geçirmekle tehdit eden Mithradates bu Mithradates'midir söylemek zor.¹² Ancak bu dönem Pontos kralları döneminin en sessiz dönemlerinden biri olduğu için genelde Mithradates III.'e atfedilir. Sikkelerinde Mithradates III. başında tacı ile kısa saçlı, yaşlı biri olarak tasvir edilmiştir.

Mithradates III.'ün halefi kral Pharnakes (M.Ö. 189/8-160) çok saldırgan ve genişlemeci bir politika gütmüştür. Pharnakes, Roma'ya ilk elçi gönderen Pontos kralıdır. Pergamon kralı Eumenes II.'le arasındaki bir anlaşmazlığın çözümü için yolladığı bu elçi aynı zamanda Pontos ve Roma arasındaki ilk diplomatik ilişkidir.¹³ M.Ö. 155'de Khersonesos ile ittifak yapmış, Sinope'yi ele geçirmesi sonucunda güney Karadeniz kıyısında hareketli bir limana sahip olmuş ve kuzey Karadeniz kıyısındaki kentlerle dostluklar kurmuştur.¹⁴ Pharnakes Atina ve Delos ile de iyi ilişkiler içerisinde olmuştur.

Pharnakes'in halefi Mithradates IV. Philopator Philadelphus (M.Ö. 160-150) Roma ve onun müttefikleri ile ittifakı seçmiştir.

Mithradates V. Euergetes'in (M.Ö. 150-120) politikalarının Mithradates VI. üzerinde etkisi büyüktür. Mithradates V. Roma ile dostluk ilişkisini sürdürmüş ve hatta Roma Mithradates V.'e Phrygia Maior'u hediye etmiştir.¹⁵ Kappadokia'yı ele geçirmiş, kızı Laodike'yi Kappadokia kralı VI. Ariarathes ile evlendirmiştir.¹⁶

9 Just. *Epit.* 13.2.7; Diod. Sic. 20.20.1.

10 Savaşın Byzantium, Khalkedon, Herakleia, Tiejum, Kierus'u kapsayan Kuzey İttifakı için mi yoksa kişisel bir çekişme sonucu mu yapıldığı belirsizdir (Pomp. Trog. *Prolog.* 17).

11 McGing 1986, 23.

12 Polyb. 4.56.

13 Anthiokos'un yenilgisinden sonra Roma Eumenes II.'ye daha önce Bithynia kralı Prusias I.'in kontrolündeki toprakları vermiştir. Bu iki kralın M.Ö. 188'den sonra savaşmasına sebep olmuş, savaş M.Ö. 183'e kadar sürmüştür.

14 *IPE* 1² 402; *SEG* XXX, 962; Polyb. 23.9.2 Strabon 12.3.11, Livius 40.2.6.

15 Topraklar, Roma'nın Aristonikos ile mücadelesine destek olmak üzere asker yolladıktan sonra verilmiştir. Strabon 14.1.38 c.646, Just. *Epit.* 37.1.2, Eutr. 4.20, Oros. 5.10.2.

16 App. *Mith.* 10; Just. *Epit.* 38.1.1, Memnon 22.1.

Mithradates VI. Eupator, Mithradates V. Euergetes'in oğludur.¹⁷ M.Ö. 120'de babası öldürüldüğünde 13 yaşındadır.¹⁸ Justin'e göre, Euergetes'in oğlu krallığı devralmış ve daha sonra kendi oğlunu öldürtmeye çalışmıştır. Justin, Eupator'u öldürmek için gardiyanlarının tehlikeli atlara bindirerek mızrak attırdığını, başarılı olamayınca da zehirlemeye çalıştıklarını anlatır.¹⁹ Bu süreçte Eupator'un antidotlar alarak birçok zehire karşı bağışıklık kazandığı da söylenir.

Yine antik kaynaklar, Eupator'un yaşamını sürdürürebilmek için yedi yılını ormanlarda geçirdiğinden ve bu sürecin onu daha da güçlü bir adam haline getirdiğinden de bahseder.²⁰ Justin tarafından aktarılanlar iyi bir at binici ve okçu olabilmesi için aldığı eğitim hakkında fikir sahibi olmamızı sağlar, nitekim Eupator'un hayatının sonuna kadar mükemmel bir binici olduğu söylenir. McGing'e göre, Justin ve Pompeius Trogus Mithradates'in eğitimi yanlış yorumlamış ve onun ormana hayatını tehditlerden korumak için gittiğini önermişlerdir. Krallıktan izole geçirilen vakit doğuda yaygın bir alışkanlık olup, İran kraliyet efsanelerinde gençliğin krallıktan uzakta geçirilmesi örneklerine rastlanan bir olgudur.²¹ Eupator'un hayat hikayesinde iki başka İran geleneği daha göze çarpar. Doğduğu ve tahta geçtiği yıllarda bir yıldızın 70 gün boyunca güneşi bile gölgede bırakırcasına parladığı rivayet edilir.²² İkinci hikayeye göre de, Eupator'a bebekken yıldırım çarpmıştır, Mithradates'in kullandığı Dionysos adının da buradan geldiği tahmin edilir.²³ Mithradates'in yaşamına dair bu romantik hikayeler güçlü bir kral olduktan sonra üretilmiş olmalıdır. Bu hikayeler bir yandan Mithradates'in sıradışılığını gösterirken öte yandan da onu kendisi hakkında da benzer hikayeler bulunan Büyük İskender ile ilişkilendirmektedir.²⁴ Daha sonra benzer hikayeler Roma İmparatorları hakkında da anlatılmıştır. Bunların en ünlüsü, Suetonius'un Augustus'un doğumu ve yaşamı ile ilgili anlatıktır.²⁵

Eupator krallığının hakimiyetini M.Ö. 116/5 yılında kazanmış olmalıdır. Kral olduktan kısa bir süre sonra Kırım ve Bosporan Krallığı'nı ele geçirmiştir. Tauric Khersonessos kendilerini komşu "barbar"lardan korumak üzere Mithradates'i davet etmişlerdir. Böylece Mithradates Bosporan krallığını idaresi altına almıştır. Kısa süre sonra da dolaylı veya doğrudan

17 Mithradates'in yaşamına dair çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bunlardan en yakın tarihli olanları Mayor 2010, Arslan 2007, Ballesteros Pastor 1996, McGing 1986.

18 Strabon (10.4.10) tahta geçtiğinde 11 yaşında olduğunu söyler. Memnon (22.2) 13 yaşında olduğunu söyler. Appianus (*Mith.* 112; Plin. *HN* 25.6) 57 yıl hüküm sürdüğünü, 68 veya 69 yıl yaşadığını ve Cicero'nun konsüllüğü sırasında M.Ö. 63'de öldüğünü belirtir (Dio.Cass. 37.10, Oros. 6.6.1).

19 *Epit.* 37.2.9.

20 Just. *Epit.* 37.2.

21 Widengren 1960, 230-1.

22 Just, *Epit.* 37.2.

23 Dionysos'un annesi Semele'ye Dionysos'a hamileyken yıldırım çarpar (Plut. *Mor.* 624B). McGing bu hikayelerin Mithradates ailesinin Pers geleneklerine verdiği önemi ve Mithradates ve İskender benzetmesini anlamak açısından önemini vurgular. Tanrıların isimlerinin epithet olarak kullanılması Geç Hellenistik dönemde başlamıştır.

24 Büyük İskender'in annesi Olympias rüyasında rahmine yıldırım düştüğünü görmüştür: Plut. *De Alex. fort.* 2.2.

25 Duvarın bir kısmına yıldırım düşmüştür. Bu da o kentten birinin bir gün dünyayı yöneteceğine işarettir. Augustus'da Apollon'un oğlu kabul edilmiştir çünkü efsaneye göre annesi Apollon tapınağında uyurken bir yılan tarafından hamile bırakılmıştır. Buna benzer fantastik hikayeler, Augustus'un yaşamının farklı dönemleri için anlatılır: Suetonius *Augustus*, 44-5.

Karadeniz'in tüm kıyılarına hakim olmayı başarmıştır. Bir tek Bithynia ve kuzeydoğu bölgesi hakimiyeti dışında kalmıştır. Karadeniz çevresindeki genişlemesi I. Mithradates Savaşı sonucunda tamamlanmıştır. McGing, Mithradates'in Karadeniz'in kuzey kıyısındaki Yunan kolonilerini İskitlerin baskısından kurtararak "Hellen dünyasının şampiyonu" olduğunu söyler.²⁶ Kuzeydeki seferlerinin ardından Mithradates fetihlerini planlamak üzere tüm Anadolu'da dolaşmıştır. Bithynia kralı Nikomedes III. Euergetes ile ittifak kurarak M.Ö. 108/7'de Paphlagonia'yı ele geçirmiştir. Mithradates ve Nicomedes Paphlagonia'yı aralarında paylaşmışlardır. Daha sonra Mithradates Galatya'yı ele geçirmiştir, burdan sonra hedefi Kappadokia'dır. Ancak VI. Arirates'in ölümünün ardından Nicomedes M.Ö. 103/2'de Kappadokia'yı ele geçirir. Mithradates hemen harekete geçer, Nikomedes ve kendi kızkardeşi Laodike'yi Kappadokia tahtından indirerek tahtı kendi yeğeni VII. Ariarathes'e verir.²⁷ M.Ö. 100/99 yılında Kappadokia tahtına Gordius'un yardımcılığında Mithradates'in oğlu getirilir ve Kappadokia kraliyetinin geleneksel ismi olan Ariarathes ismini alır.

Mithradates M.Ö. 89 yılında Bithynia'yı da ele geçirir. Bu arada Asia eyaletinden sorumlu Roma generallerinin herbiri ayrı bölgelerde görev yapmaktadır: Aquilius önce Pergamon daha sonra Rhodos'ta, Cassius önce Phrygia'da daha sonra Apameia'da ve Oppius Lycus'daki Laodikeia'da.²⁸ Bu durum Mithradates'in rahat hareket etmesini sağlar. Apameia ve Tralles Mithradates'i barış içinde karşılar ancak Laodikeia direnir ve Aphrodisias'dan yardım ister. Ancak kısa bir süre sonra boyun eğerek Oppius'u Mithradates'a teslim eder. Aynı zamanlarda Aphrodisias da Mithradates tarafına geçmiş olmalıdır. Mithradates'a direnen kentler arasında Telmessus, Termessos, Stratonikeia, Tabae ve özellikle Magnesia am Meander vardır. İlium ve Kos Roma'ya sadık kalmış olmalıdır çünkü savaş sonunda Sulla tarafından özgürlükleri geri verilmiştir. Mithradates'in hakimiyetini takiben bazı Asia kentleri sikke basmıştır: Pergamon'da basılan Yeni Stil gümüş tetradrachmiler yeni Pergamon erasını gösterir.²⁹ Efes'de, Erytrae'da, Miletos'da, Smyrna'da ve Tralles'de altın staterler basılmıştır. M.Ö. 88'de Mithradates güney Asia'nın büyük bölümünü ele geçirmiştir.

Mithradates'in Asia hükümdarlığı sırasında tarihi açıdan son derece önemli bir olay yaşanmıştır. Mithradates Asia kentlerine tüm Roma ve İtalyalılar'ı öldürme emri vermiştir.³⁰ Tahminlere göre bu sırada yaklaşık 80,000 ila 150,000 kişi öldürülmüştür.³¹ Bu antik çağ için oldukça sıradışı bir olay olup günümüze kadar bu ölçekde bir soykırım seyrek olarak yaşanmıştır. Anısı uzun yıllar süregelmis bu olayın tarih kaynaklarında çok yüzeysel olarak geçmesi bir hayal kırıklığıdır. Bu soykırım kuşkusuz Mithradates'in hakimiyet hırsını kanıtlayan en önemli göstergedir. Mithradates kentlerin kendisine bağlılığını garantilemek için Romalı ve İtalyalılar'a öldüren kentlere özgürlük ve borçların fesih edilmesi ve kölelere özgürlük sözü vermiştir.³²

26 McGing 1986, 64.

27 Just. *Epit.* 38.1.1.

28 App. *Mith.* 19.

29 Reinach 1888, 93.

30 Badian 1976, 110-1.

31 McGing 1986, 113.

32 App. *Mith.* 47.

Bu olaylar yaşanırken Mithradates'in generali Arkhelaos Delos'u ele geçirmiş, Delos hazinesi ile birlikte 2000 adamı Atina'ya yollamıştır. Mithradates Atina'yu da saflarına çekmeyi başarmış, M.Ö. 88 yılının sonunda neredeyse tüm Asia ve Yunanistan'a hakim olmuştur. Sulla'nın Pontos ordusunu Orkomenos'da yenmesi Pontos ordularının Yunanistan üzerindeki varlıklarını sonlandırmıştır.³³

Yunanistan'daki bu kayıptan sonra Mithradates Asia'da popüleritesini yitirmeye başlamıştır. Bu süreçte 60 Galatlı soyluyu Pergamon'a davet etmiş daha sonra tümünü ve Galatlı tetrarklar ve ailelerini kendisine karşı plan yaptıkları gerekçesi ile öldürmüştür.

Sulla ve Mithradates M.Ö. 85'de Dardanos'da barış sürecini görüşmek üzere buluşmuşlardır.³⁴ Bu buluşma Mithradates'in Roma ile ilk savaşını kaybettiği anlamına da gelmiştir. Yenilginin arkasında ise ele geçirdiği bölgelerde hakimiyet kurma sürecinde yaptığı büyük hatalar bulunur.

Mithradates ve Roma arasındaki ikinci savaş bir yanlış anlaşma ya da Murena'nın hırsı sonucu çıkmıştır. Mithradates Roma orduları karşısında galip gelerek Bosporos'daki ayaklanmaları bastırmış ve tahta diğer oğlu Makares'i geçirmiştir. Roma ile ilişkilerini netleştirmek isteyen Mithradates Dardanos Barış'ının yazılı halini istemek üzere Roma'ya bir elçi göndermiştir.³⁵ Ancak bu hareketi bir saldırı olarak algılanmış ve Mithradates bir kere daha Lucullus tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Kral M.Ö. 68 yılında Pontos'a geri dönmüştür. M.Ö. 66'da Manlius yasasının Pompeius'e doğuda hakimiyet vermesi üzerine Mithradates doğuya Kolkhis'e kaçmak zorunda kalmıştır. Oğlu Makhares'in intihar etmesini sağlamış, Bosporan Krallığı'nda yerleşmiş ve Roma'ya Roma'nın hükmünü kabul ettiği haberini götüren elçiler yollamıştır. Ancak Pompeius Mithradates'in teslim olmasını istemiş, Mithradates ise bunu kabul etmemiştir.

Mithradates'in hayatını sonlandırmak üzere zehir içtiği ancak başaramadığı, bunun üzerine Galli korumasından kendisini öldürmesini istediği söylenir. Pompeius, Roma ordusuna Mithradates VI.'ın öldüğünü müjdelemiş ve kralın kendi arzusu ile öldürüldüğünü bildirmiştir.³⁶ Mithradates'in oğlu Pharnakes'e karşı yolladığı askerler tarafından öldürüldüğü bilgisi yalnız Dio Cassius'da vardır. Magie, intihar girişimi ve Galli koruma hikayesinin Pharnakes'i korumak üzere sonradan uydurulmuş olabileceğini önermiştir.³⁷

Mithradates VI.'nın hüküm sürdüğü ve bölgeyi ciddi çalkalanmalara sürüklediği dönemde Pontos krallığının yeni başkenti güney Karadeniz sahillerinin en korunaklı limanına sahip Sinope idi. Amisos ise iç bölgelerden kolaylıkla ulaşılabilir olması ve coğrafi olarak Karadeniz'in daha merkezi bir yerinde bulunması sebebi ile ekonomik anlamda daha güçlü bir konuma sahipti. Amisos'da bulunan ve içerisinde altın takılar, cam, mermer ve seramik buluntular olan Hellenistik dönem mezarı bu zenginliği göstermesi açısından önemlidir.

33 App. *Mith.* 49.

34 Kesin tarih tartışması için bkz. McGing 1986, 130 n.187.

35 Birçok kesin tarih önerilmiştir. Bu tarihlerden M.Ö. 80, Sulla'nın hala başta olduğu yıl, en mantıklı olanıdır (App. *Mith.* 67). See McGing 1986, 136 n.17; Reinach 1890, 300; Magie 1950, 321.

36 Plut. *Pomp.* 41,5.

37 Magie 1950, 1229 n.25.

Ticaret yolları üzerinde bulunması ve doğal kaynaklarının zenginliğinin yanısıra Orta Karadeniz bölgesi iki tapınak merkezi ile de Hellenistik dönemde çekim merkezi olmayı başarmıştır. Komana ve Zela hem bölge halkları hem de komşu halklar için önemli ziyaret merkezleri olmuşlardır. Ancak Komana'nın ünü daha geniş bölgelere yayılmıştır.

Hellenistik Dönem'de Komana

Komana, Dazimonitis (Kazova) ovasının ortasında İris (Yeşilırmak) ırmağının iki yakasında kurulmuştur ve bir yandan Yeşilırmak'ın verimli alüvyonları sayesinde zengin bir ekonomiye sahip olmuş, diğer yandan da konumu ile ziyaretçilere görsel bir şölen sunmuş olmalıdır. Komana bir kent olmaktan öteye bir din merkezidir ve rahipler tarafından yönetilmiştir. Hellenistik dönemde kral tarafından seçilmiş ve kraldan sonra en yetkin konuma sahip olan rahip, verimli toprakların işlenmesini sağlamış, gelirler tapınakta birikmiş ve yılda iki kere düzenlenen festivallerde (Exodus) konuklar, törenler ve şenliklerle ağırlanmıştır. Komana'nın Korinth'i aratmayacak kadar baştan çıkarıcı bir ticaret ve din merkezi olduğunu söyleyen Amaseia'lı Strabon, bizim kentle ilgili aynı zamanda en önemli kaynağımızdır.

Komana'da bulunan kutsal merkez, tanrıça Ma'ya adanmıştır. Ma'nın kelime anlamı *anne* olmasına rağmen, özellikleri onu savaşçı bir tanrıça olarak tanımlar. Epietleri arasında *aniketos* yani "yenilmez", ve *he nikephoros* yani "zafer getiren" bulunur ki tanrıça sikkeler üzerindeki tasvirlerinde de bu özelliklerle betimlenmiştir.³⁸ Strabon Ma'yı Enyo ile, Plutarkhos³⁹ ise Semele ve Athena ile bağdaştırır. Efsaneye göre İphigenia ve Orestes'in, Artemis Tauropoulos'un kültünü Scythia'dan Anadolu'ya getirirken Komana'da saçlarını tanrıçaya bağışlamış olmaları kültün aynı zamanda her iki cinsin de yetişkinliğe geçişi ile ilişkilendirilmesine sebep olmaktadır.⁴⁰ Komana'da yaşamlarını ve hizmetlerini tapınağa adanmış ve mutlaka belli ayrıcalıklara sahip, Strabon'a göre 6000 tane tapınak hizmetkârı bulunmaktaydı. En azından Roma dönemine kadar Komana'nın nüfusunu bu hizmetkarların oluşturduğunu söylemek mümkün, ancak bu hizmetkarların yaşam alanları, medeni halleri gibi bilgiler henüz elimizde yok. Bu sebeple Komana'da nüfus tahmininde bulunmak son derece zor. Komana'nın Hellenistik dönemde sahip olduğu yarı-özerk statüyü Roma döneminde de sürdürmüş olduğu düşünülebilir. Romalılar Ma'yı Bellona ve daha sonra Virtus ile bağdaştırmış, özellikle de kültün egzotik özelliklerini (trans hali, kehanet vb.) çekici bulmuşlardır.

Yeşilırmak kenarındaki Komana hem kutsal bir ziyaret merkezi hem de Anadolu'nun dört bir yanından ve özellikle de Armenia'dan gelen tüccarlara durak noktası olmuştur. Verimli topraklarından elde ettiği zenginlikleri ve tüccarlara sunduğu hizmetlerle ünlenmiştir.⁴¹

Aynı türde bir idarenin gözlemlendiği Zela Pers tanrıları Anaitis, Omanus ve Anadatus'a adanmıştır. Her ne kadar bu tapınağın ziyaretçilerini tanımlamak zor da olsa, Strabon

38 SNGvA 126.

39 Sulla 9.7.457c.

40 Strabon 12.2.3; Cass. Dio 36.11.

41 Strabon 12.557.

burada Pontos halkı tarafından her tür yeminin edildiğini belirtmiştir. Kuşkusuz bu tapınağın ve yerel yazıtların incelenmesi Orta Karadeniz bölgesinin geleneklerinin anlaşılabilmesi açısından önemli bilgiler sağlayacaktır.

Bu iki tapınak merkezinin yanısıra tanrı Men'e adanmış tapınak da Hellenistik dönemde önemli bir rol üstlenerek krallık yemininin edildiği yer olmuştur. Men tapınağı Kabeira'da bulunan Ameria'da Pharnakes tarafından kurulmuştur ve bir benzeri Pisidia Antiokheiası'nda bulunur.⁴²

Anadolu'nun Karadeniz bölgesinde orta kısım doğal olarak korunaklı ancak ulaşılabilir bir alandır. Dağlar üzerlerine serpiştirilmiş stratejik kaleleri ile doğal bariyerler oluşturmuştur. Orta Karadeniz'in iki büyük kenti Amaseia ve Amisos kalelerle çevrelenmiştir. Kabeira yakınlarındaki küçük kale, Kaenum Khorium Mithradates VI.'ın hazinesine ev sahipliği yapmıştır.⁴³ Mithradates'in av köşkü de yine Kabeira'dadır. Bazı kaleler savunma amaçlı ve orduya hizmet etmek üzere kurulmuşlardır, diğerleri ise ticaret yolları üzerinde duraklar olmalıydılar.

Mithradates döneminde Orta Karadeniz bölgesi Karadeniz'in tüm çevresi ile bütün haline gelmiş, kentler kendi adları ile aynı tipte bakır sikkeler basmıştır. Yerel ekonomideki hareketlenme sikke basımı ile de desteklenmiştir. Sikkeler, antik kaynaklar ve Delos'da Pontos kraliyeti tarafından inşa ettirilen anıtlar, Mithradates'lerin Hellenistik dönemde kazanmaya çalıştıkları gücü ve bunun için verdikleri mücadeleyi temsil eder.

Roma Dönemi'nde Pontos

Pontos'da Roma dönemi Marek'in önemli çalışması ile daha iyi anlaşılır olmuş ancak arkeolojik araştırmalar uzun yıllar yetersiz kalmıştır.⁴⁴ Özellikle Pompeiopolis ve Hadrianopolis'de 2000'li yıllarda başlayan kazı çalışmaları, Karadeniz'in Roma dönemini aydınlatmaya yönelik önemli veriler ortaya koymuştur.⁴⁵ Komana'nın Roma dönemine geçmeden önce bölgedeki bazı gelişmeleri aktarmak yerinde olacaktır. Mithradates bölgeyi terk ettikten sonra, Pompeius aldığı bölgelerde yeni bir organizasyona gitmiştir. Pompeius'nin M.Ö. 64 yılında duyurduğu yeni bölümlenmeye göre, batıda Bithynia'dan Pharnakeia'ya ve güneyde de Kappadokia önlerine kadar yeni bir eyalet haline getirilmiş ve Bithynia'ya bağlanmıştır.⁴⁶ Pontos'un iç bölgeleri Galatlı tetrark Deiotaros'a devredilmiştir. Paphlagonia ise Pontos'a bağlanmıştır.

M.Ö. 48 yılında Iulius Caesar Pompeius'i güney Thessallia'da mağlup ettikten sonra Asia'nın hakimiyeti ona verilmiştir. Ertesi yıl Iulius Caesar Mısır'dayken Eupator'un oğlu Pharnakes'in kuzey Anadolu'da sürdürdüğü istilaları durdurmak için Pontos'a çağırılmıştır. Iulius Caesar ve Antonius arasındaki çekişmenin farkında olan Pharnakes bu süreçte

⁴² Mitchell 1993.

⁴³ Strabon 12, 556.

⁴⁴ Marek 1993; Marek 2003; Kassab Tezgör ve Dereli 2002; Doonan et al. 2001; Doonan 2004; Summerer 2008; Laflı 2008.

⁴⁵ Summerer 2011; Laflı ve Gürler 2010.

⁴⁶ Livy *Periochae* 102, Strabon 12.541.

Kolkhis'i ele geçirmiş, ve Armenia Minor'a inmiştir. Pharnakes'le karşılaşan Calvinus komutasındaki Roma ordusu Nikopolis'de ağır bir yenilgi almıştır. Altı ay sonra Iulius Caesar Pontos'a ulaştığında Pharnakes barış için hazırdır ancak Iulius Caesar savaşımaya kararlıdır. Zela yakınlarında yapılan savaşta Iulius Caesar galip gelir ve o meşhur cümle zafer geçitlerinde tabelaları süsler "Geldim, gördüm, yendim".⁴⁷ Savaştan sonra Amisos'a özgürlük verilmiştir.⁴⁸ Sinope'nin adı Colonia Julia Felix Sinopensis olarak değiştirilmiş, ve Romalılar yerel halkların yanısıra kente yerleşmiştir.⁴⁹ Apameia Myrleia ve Parium'da koloniler kurulmuş, Romalılar Herakleia Pontika'ya yerleştirilmişlerdir.⁵⁰

Augustus Roma hakimiyetini aldıktan sonra, Polemo'nun Pontos krallığını elinde tutması-na izin vermiştir. Paphlagonia M.Ö. 6'da Pontos'a eklenmiştir. Kaesareia Proseilemnenitae Augustus tarafından bu birleşmeyi takiben kurulmuş olmalıdır. Komana bağımsız bir rahiplik olarak varlığını önce Kleon Gordiukome daha sonra da Dyteutus yönetiminde devam etmiştir. Zela'da tapınak kenti olarak işlevine devam etmiştir.⁵¹

Polemo M.Ö. 8'de Güney Rusya'da öldükten sonra Pontos tahtına karısı Pythodoris geçmiştir.⁵² Bu zamanda Amasya ve yukarı Kızılırmak vadisi Pontos'dan alınmış ve Galatia'ya bağlanmıştır. Roma ile son derece iyi ilişkileri olan Pythodoris büyük olasılıkla Augustus'un rızası ile Kapadokia kralı Arkhelaus ile evlenmiştir. Böylece iki bölge birleşmiştir.

Pontos bölgesinde kentleşme ile desteklenen gelişme Traian döneminde yol yapımı ile devam etmiştir. Galatia ve Kapadokia'nın Romalı valisi Titus Pomponius Bassus Ankyra ve Amaseia arasındaki yolları onarmıştır. Yine Pontos'dan Paphlagonia ve Bithynia'ya Phazemonitis üzerinden uzanan yol Traian zamanında yeniden inşa edilmiştir. 110'da Traian idari ve ekonomik reformlar yapılması gerektiğini düşündüğü Bithynia/Pontos kontrolünü senatonun kendisine vermesini sağlamıştır. Bölgede görev yapmak üzere Gaius Plinius Caecilius Secundus'u yollamıştır. Nicomedeia, Nikea, Klaudiopolis ve Sinope'de iyileştirme çalışmaları yapmış, su yolları ve kamusal yapıların inşasını sağlamıştır.

Ayrıca Plinius Traian'dan üç konuda yardım istemiştir:⁵³

1. Bithynia halklarının tekrar organize edilebilmesi için Pompeius kanunlarını kullanmak,
2. Bazı kentler tarafından yeni konsey üyelerinden istenen giriş ücretleri sorunu,
3. Kent konseylerine başka kentten gelen insanların da üye olabilmesi.

Traian pratik çözümlerle Plinius'a yardımcı olmuştur.

107 ve 113 yıllarında Galatia ve Kapadokia ayrılmıştır. Bu ayrıma göre Pontos'un iç bölgeleri Kappadokia'ya iç Paphlagonia'da Galatia'ya bağlanmıştır.

47 Suetonius *De vita Caesarum. Lib. I.37.2.*

48 Strabon 12.547.

49 Strabon 12.546.

50 Strabon 12.542.

51 Strabon 12.560.

52 Strabon 11.495, 12.555, 557, 560, 14.649.

53 Plinius *Epistulae* 92-93.

Roma Dönemi'nde Komana

Komana'nın alanı tarih boyunca genişlemiştir. Pompeius Komana'yı prensliğe dönüştürdükten sonra topraklarına iki schoeni veya 60 stades yani aşağı yukarı 2,5 mil çapında bir alan eklemiştir.⁵⁴ Iulius Caesar veya Antonius Komana rahiplerine dört schoeni kadar toprak daha vermiş olmalıdır. Bu yeni topraklar doğuya, güneye ve batıya, yani Zelitis ve Megalopolitis'e karşılık gelen bölgeye eklenmiştir. Kuzeyde ve yakında bulunan iki büyük kent Magnopolis ve Neokaesareia kentin kuzeye doğru büyümesini sınırlamış olmalıdırlar. Octavius döneminde Komana'nın alanı bölgedeki civitates ler kadar büyümüştür. Komana M.Ö. 34/35'de Pontos Galaticus'a eklendiğinde, Magnopolitis'de Komana'ya dahil olmuştur.⁵⁵ Komana toprakları imparator Maurice Tiberius (M.S. 582-602) zamanında imparatorluk topraklarına eklenmiştir. Tiberius ve Mithradatesler arasında bir zamanda buranın *ager publicus* olduğu da bilinmektedir.⁵⁶

Pontos krallığı dağıldıktan sonra Komana Pompeius tarafından prenslik yapılmış ve başına Archelaus getirilmiştir.⁵⁷ Archelaus'u oğlu izlemiş ancak o da Iulius Caesar tarafından M.Ö. 47'de görevden alınmıştır. Komana rahipliğine Kappadokia kökenli Bithynia'lı Lycomedes gelmiştir. Octavius tarafından sırasıyla Medeijs, Kleon ve Dyteutus Komana rahipliğine getirilmişlerdir. Komana'nın ilhaki bu rahiplerden sonuncusunun ölümüne rastlar. Bu dönemde tapınak hala aktif olduğu halde, rahipler eski önemlerini yitirmişlerdir. Titus döneminde, ve belki de daha da önceden, kent hem Hierocaesareia hem de Komana olarak anılmaya başlanmıştır.⁵⁸ Komana'daki tapınağın önemini yitirmesinde Hristiyanlığın yayılması önemli rol oynamış olmalıdır. Çevresindeki topraklar küçük ama daha merkezi pozisyonundaki Daximon'a verilmiştir.

Sikkeler üzerinde Ma'nın tasviri Caligula zamanında başlamıştır. Tapınağın mimarisi hakkındaki bilgilerimiz de yine Caracalla, Septimius Severus ve daha sonraları Trajan sikkelerindeki tasvirlerden gelmektedir. Sikkelerdeki tasvir tapınağın tertrastil olduğunu önermektedir. Bugün Tokat Ali Paşa Camii'ndeki 8 gri sütun bir zamanlar Ma tapınağına ait olabilir.⁵⁹

Bizans Döneminde Pontos ve Komana

Asia Minor'un özellikle kırsal bölgelerinin Hristiyanlaşma süreci henüz açık bir şekilde anlaşılamamıştır.⁶⁰ Batı bölgeler için Hristiyanlığın varlığından 3. yy'ın ortalarından itibaren söz etmek mümkündür.⁶¹ Orta Anadolu'da ise yine 3. yy'ın ortalarında Hristiyanlaşma olgusu yoğun ancak parçalı olmuştur.⁶² M.S. 325'te yapılan Nikea Konseyi

⁵⁴ Magie 1950, 371; Wilson 1960, 229.

⁵⁵ IGR III, 105; Waddington *et al.* 1904, 109.

⁵⁶ RGS Supp.Pap. III 1893, 736

⁵⁷ Wilson 1960, 228; App. *Mithr.* 115.

⁵⁸ IGR III 105, 106.

⁵⁹ Waddington *et al.* 1904, 109.

⁶⁰ Mitchell 1993, 37-43; Chavarria ve Lewit 2004.

⁶¹ Trombley 1985, 327-352.

⁶² Mitchell 1993, 62.

zamanında aşağı yukarı tüm kentlerin birer piskoposu olduğu söylenebilir.⁶³ Bu kentlerin kırsalları için ise değişimin ancak 4. ve 5. yy'lar'da gerçekleştiği düşünülmektedir.⁶⁴ Pontos'a Hristiyanlık Apostolik dönemde girmiş olmalıdır; Peter'ın İlk Risale'si Hristiyanlara Pontos'da duyurulmuştur. Daha sonra 111-113 yıllarından elimizde Genç Plinius'un mektubu bulunur. O zamanlar Bithynia ve Pontos valisi olan Plinius, Traian'a yazdığı mektupta, bölgesinde yaşayan Hristiyanların öldürtülmesi sorununu nasıl ele alması gerektiğini danışmaktadır.⁶⁵ Plinius'un hangi kentlerden bahsettiği yeterince açık değildir ancak Plinius hem kentlerden hem de kırsalından bahsetmektedir. Plinius bu mektubu Amasra'dan yazıyor olmalıdır. Eusebius Korinthli piskopos Dionysius'un (M.S. 170) Amastris ve Pontos'daki diğer kiliselere yazdığı bir mektuptan söz eder.⁶⁶

Pontos ve hatta Komana ile ilişkili olduğu bilinen birkaç önemli şahsiyetten bahsetmek mümkündür. Bunlardan en erkeni 240 yılında Neokaesareia piskoposu olan Gregory Thaumaturgus'tur.⁶⁷ Thaumaturgus, Amaseia piskoposu tarafından göreve atanmıştır. Nysa piskoposu Gregory'nin (390-394) Thaumaturgus'a yazdığı methiyede Thaumaturgus'un Pontos'da Hristiyanlığın yayılmasındaki rolü anlatılmaktadır. Komana'nın ilk piskoposu Alexander'ın 250'de göreve atanması ve böylece Komana'da Hristiyanlığın resmi olarak kabulünden de bahseder.⁶⁸ Bu şekilde Komana'nın adı Hristiyan metinlerinde ilk defa anılmıştır. Bir yandan Komana'nın bu dönemde Daximon'un idaresine geçtiği iddia edilse de diğer yandan Komana'nın kendi piskoposunun bulunması onun bir yerleşim olarak önemini koruduğunu da düşündürmektedir. Elbette Hellenistik ve Roma dönemlerinde bir tapınak merkezi olarak önemi Hristiyanlığın yayılmaya başlaması ile zayıflamış olmalıdır ancak arkeolojik veriler de Komana'nın Bizans döneminde bölge için merkezi rolünü desteklemektedir.

Komana'nın bilinen piskoposlarından biri de Basiliskus'tur. Lütke'nin Acta Sanctorum çevirisine göre, Basiliskus'un Komana'nın 8 km kuzeyinde Omala'da (Gözova) bir kilisesi bulunmaktadır.⁶⁹

Birinci Nikea Konsül'ü 325 yılında toplanmıştır ve burada bahsi geçen 318 piskopos arasında Komana piskoposu Helpidius da vardır. Helpidius Nikea'da Amasya piskoposu Euthykius, Zela piskoposu Heraklius, Neokaesareia piskoposu Longinus, Trebizond piskoposu ve Pityus piskoposu Stacophilus ile birlikte takdim edilmiştir.⁷⁰ Ancak bu Helpidius hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Yine Syriac Miscellaniaları Birinci ve İkinci Genel Konseyler ile ilgili bilgi verirken Komana'dan gelen bir Eurarius'dan bahseder.⁷¹

63 Mansi 1644, 691-702; Honigmann 1942, 20-80.

64 Trombley 1994, 75.

65 Plinius, *Letters* 10.96, Book VIII-X *Panegyricus*, B. Radice Loeb Koleksiyonu tercümesi (1969).

66 Eusebius *Ecclesiastical History* 4.23.6, K.Lake Loeb Koleksiyonu tercümesi (1926).

67 Telfer'e göre Neokaesareia'da kilisenin kuruluşu ile ilgili bilgi bulunmamaktadır (229).

68 Thaumaturgus tarafından Alexander'ın seçilmesi detayları için bkz. Heil 1990, 38-38; Sterk 1998, 227-253.

69 Metne göre şapeli Χουμάλο'da bulunur, bu isim olasılıkla Omala'dır. Lütke 1914, 44-5; Gözova'da 2007 yılında yapılan yüzey araştırmasında Bizans dönemine tarihlenebilecek, çok odalı dikdörtgen bir yapı kalıntısı tesbit edilmiştir.

70 Mansi 1644, 699-700.

71 Cowper 1861, 33.

Erken Hristiyanlık dönemi Pontos bölgesinin önemli isimlerinden biri de Büyük Basil'dir (329-379). Basil'in önemi Hristiyanlığa manastır olgusunu tanıtmış olmasından ileri gelir.⁷² Anadolu'nun ilk manastırını Yeşilirmak kıyısında ailesinin topraklarının bulunduğu Annesi'de kurmuştur.⁷³ Annesi Komana yakınında hatta Komana'nın arazisinde olmalıdır.

Komana Aziz John Chrysostomos'un seyahatinde sürgün yeri olarak geçmektedir. Chrysostomos erken Hristiyanlık rahiplerinden ve vaizlerindendir. Oniki yıl Antakya'da rahip olarak görev yapmış, daha sonra Konstantinopolis başpiskoposu olmuştur.⁷⁴ Chrysostomos Komana yakınlarında, şehit Basiliscus kilisesinde ölmüştür. Basiliscus'un yanına rahipler ve rahibeler eşliğinde gömülmüştür.⁷⁵

Fransız tarihçi ve teolog Michel Lequien altı *Episcopi Comanorum Ponticorum*'dan bahseder: Alexander, Prothymus, Petrus, Johannes, Thedorus and II. Johannes.⁷⁶ 4. yyın sonunda, Neokaesareia Trebizond, Cerasus, Polemonium, Comana, Rhizaeum, ve Pityus'u içeren bir kilise/eyalet olmuştur. Vatikan kütüphanesi'nde bulunan Ermeni Kodex'inde, *Notitiae Episcopatum*'un Ermenice versiyonlarında (1180 yılında çevrilmişlerdir), Neocasareia kontrolünde Kerasus, Polemonium, Komana, Alia ve Kokos ile bir süredir varlığını sürdürmekte olan bir piskoposluk merkezi olarak geçmektedir.⁷⁷

Phanaroia'da yeralan Neokaesareia gerçekten de Bizans dönemi kentleri arasında görece daha iyi bilinen bir kenttir.⁷⁸ Aziz Gregory ve 1440 yılları aranda, Neokaesareia'nın en azından 22 piskoposu ve metropoliti olmuştur. 640'larda, dört yardımcı piskoposu bulunan kilisede, daha sonra 11. yy'da bu sayı 10'a yükselmiştir.⁷⁹ Neokaesareia Bizans'ın çeperinde yer almış ve sürekli huzursuzluklarla uğraşmak durumunda kalmıştır. Bu huzursuzluklar özellikle 11. yy'ın ikinci yarısında Türk beyliklerinin kuruluş sürecinde çok artmıştır. Ancak bu zaman kadar görece huzurlu ve dengeli yaşam, ticaret yolları ve yoğun köy yerleşmelerinin varlığından anlaşılmaktadır. Kızılırmak ve Yeşilirmak havzalarında bulunan Amaseia, Eukhaita, Neokaesareia, Sebasteia, Koloneia, Nikopolis and Argyropolis gibi önemli ticaret ve tarım merkezleri hem yerli halkların, hem yabancı tüccarların, hem de Bizans ordusunun ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Bu model aslında Pontos bölgesi için Hellenistik ve Roma dönemlerinden beri süregelen bir model olmuş ancak kent yerleşimlerinin değişen fonksiyonları farklı dönemlerde yerleşim sistemi açısından belirleyici olmuştur.

72 Morison 1912, 4.

73 Bateson 1899, 140; Kopecek 1973, 464-466; Rossiter 1989, 101-110.

74 Attwater 1959, 168-169.

75 Telfer 1936, 341.

76 Lequien 1740, 515-518.

77 Conybeare 1896, 118-136.

78 Bizans döneminde Pontos Bryer ve Winfield tarafından kapsamlı bir şekilde çalışılmış ancak çalışmanın odağı Trebizond. Dolayısıyla coğrafi olarak kıyı Pontos'u ve etnik olarak da Hellen kıyı yerleşimlerini kapsamıştır. Çalışmanın güney sınırları daha belirsizdir, Komana ve Tokat'ı dışarıda bırakırken yalnız Neokaesareia'yı dahil etmiştir (Bryer ve Winfield 1985, 2). Österreichische Akademie der Wissenschaften tarafından hazırlanan *Tabula Imperii Byzantini* serisi komşu bölgeler Paphlagonia ve Kappadokia'yı da içermektedir ancak bu bölgeler için Bryer ve Winfield'in yaptığı gibi kapsamlı bir çalışma ne yazık ki yoktur (Hild ve Restle 1981 ve Belke 1996).

79 Bryer ve Winfield 1985, 107.

Komana'da Hristiyanlığın etkileri önemli olmuştur. Kent etrafında, yerleşim ağında tapınağın önemini yitirmesi sonucu önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Dazimon daha önce de bahsedildiği gibi Bizans döneminde kale yerleşiminden kent yerleşimine dönüşmüştür. Dazimon aynı zamanda verimli arazileri ile Bizans ordusu için doğuda önemli bir durak olmuştur.⁸⁰ Neokaesareia'nın da artan önemi Komana'yı etkilemiş olmalıdır, Komana Neokaesareia'nın yanında ikincil bir rol üstlenmiştir.

Danışmendler ve Komana

Erken Bizans döneminin bölgedeki stabilitesi yerini 9-12. yy'lar arasında mücadelelere ve karışıklıklara bırakmıştır. Her ne kadar Orta Bizans dönemi Bizans sanat ve mimarisinin ve dolayısıyla kültürünün geniş coğrafyalara yayılması sebebiyle Bizans tarihinin "Klasik Çağı" olarak adlandırılrsa da, Anadolu açısından zorlu bir dönemi temsil etmektedir.⁸¹ Savunmanın önem kazandığı bu dönemde yerleşimlerin yüksek kesimlere kaydığı bilinmektedir ve tahkimatlı Amaseia, Dazimon (Dokeia), Koloneia gibi kentlerin önem kazandığı görülmektedir.

Karadeniz'in kuzey kıyıları ve iç bölgeler 1071 tarihinden itibaren Anadolu'ya Orta Asya'dan giren halklar tarafından istila edilerek yağmalanmaya başlamıştır. VII. Michael Doukas'ın idaresine (1071-1078) rastlayan bu dönemde Bizanslılar ile Danışmendler (1097-1178), Gürcüler, Artuklular (1101-1409), Saltuklular (c.1071-1202) ve Mengücekler (1118-1252) arasında sürekli bir gerginlik ve mücadeleden bahsetmek mümkündür. Bu istilalardan önce Tokat bölgesinde ve genel olarak Orta Karadeniz'de oldukça barışçıl bir ortamın olduğu istikrarlı büyümeden anlaşılabilmektedir. Ticaret yolları, kentler etrafında oluşan yoğun köy yerleşimleri ve eklesiastik idarenin gelişimi dengeli büyümenin önemli göstergeleri arasında yer alır. Hellenistik ve Roma dönemlerinde de görüldüğü gibi Amaseia, Euchaita, Neokaisareia, Sebasteia gibi merkezlerle tabi Komana ve Dokeia (Tokat) gibi kentler ticaret ve tarım merkezleri olarak hem kendi vatandaşlarına, hem tüccarlara hem de Bizans ordusuna hizmet etmişlerdir. 12. yy'ın ortalarından itibaren Bizans dünyasının dışında kalan Neokaisareia Bizans dönemi boyunca Tokat ve çevresinin en etkili merkezi olmuştur.⁸² Bizans döneminde Komana'da da yaşamın daha önce inanılanın tersine devam ettiği görülmektedir.

Danışmendlerin önemli bir eseri olan Danışmendname'de bölgedeki kilise ve manastırların yakılıp yıkılması, kentlerin ele geçirilmesi ve savaş ganimeti toplanması detaylı bir şekilde anlatılmaktadır.⁸³ Bu eserde Komana'dan da oldukça bahsedilmektedir.⁸⁴ Eserde kent, Sisiyye olarak anılır. Kentin geniş bir alana yayıldığından, tahkimatlı bir kaleye sahip olduğundan ve kalenin önünde bulunan büyük bir köprüden söz edilmektedir. Bu köprü-

80 Constantine Porphyrogenitus, *de Ceremoniis* 444-445; Foss ve Winfield 1986, 19.

81 Dark 2002, 17.

82 Erciyas ve Sökmen 2010, 126.

83 Melikoff 1960. Türkler ve Bizanslılar arasındaki gerginliklerin Pontos kentlerine yansımaları Vryonis tarafından ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

84 Demir 2002.

nün üzerinde kurulduğu nehrin kentin içinden geçtiği de ifade edilmektedir.⁸⁵ Kentin sakinlerinin çoğunun din adamı olduğu ve kentte sayısız kiliselerin varlığı da söz konusudur. Eserde Sisiye ordusuna Danişmendler'e karşı sırasıyla komutanlık eden yöneticilerin, Natron ve Esriyanos'un Melik Danişmend tarafından bertaraf edilip kentin müslümanlaştırılması da anlatılmaktadır.⁸⁶ Bir anekdota göre, Melik Danişmend Komana'da yaşayan tüm halkı Müslümanlaştırma sözü vermiştir.⁸⁷ Karşı çıktıklarında ise kentin yöneticisi günde beş vakit namaz kılınması ve camminin ziyaretini zorunlu hale getirmiştir. Şarap içenler ise kırbaçlanmıştır. Bizans ordusu Komana'ya geldiğinde yerel halk tüm Müslüman Türkleri öldürmüş, camiileri yıkmış ve manastırlar inşa etmiştir. Komana ve Dokeia 1101 yılında diğer birçok kent gibi Danişmendlerin eline geçmiştir. Bunun sonucunda nüfus kısmen kırsal alanlara çekilmiş, salgın hastalıklar, açlık başgöstermiş ve Türkler'e esir düşmüştür.⁸⁸ 14. yy'dan itibaren Türkmenler'in sayısındaki artış kilisenin yokoluşunu hızlandırmıştır.

Tokat 1175'de II. Kılıçarslan tarafından alınmış ve bölge Selçuklu hakimiyetine geçmiştir.⁸⁹ 1277 tarihinden itibaren Tokat ve Niksar 24 eyalet ve subaşılik merkezlerinden ikisi olmuştur.⁹⁰ 1340'dan itibaren Tokat Eretna Beyliği'ne dahil olmuştur. Nihayet 1399'da bölge Sivas, Kayseri ve Aksaray ile birlikte Osmanlı egemenliğine girmiştir.

Osmanlı Dönemi'nde Komana

Komana, tarihsel olarak Osmanlı döneminde Sivas (Rum) Vilayeti'nin Tokat Kazası'na bağlıydı ve Tokat şehri önemli bir uluslararası ticaret yolu üzerindeydi. Ayrıca şehirde canlı bir sınai ve zanaat üretimi, zengin kırsal çevresinde ise verimli bir tarımsal üretim vardı.⁹¹ 16. yy'da Sivas-Tokat sancağının kazası olan Tokat merkez dışında Cincife, Venk, Komanat, Kafirni, Kilmigad, Tozanlı, Yıldız ve Kazabad nahiyelerinden oluşmuştur. 16. yy'da bölgede şahit olunan hızlı nüfus artışı ile bunun tarımsal üretimin yapısı ve yerleşim düzeni üzerindeki etkileri üzerine Cook (1972) ve İslamoğlu-İnan'ın (1999) çalışmaları önemli veriler sağlamıştır. 15. yy başlarındaki Şeyh Bedreddin, 16. yy başlarındaki Kızılbaş ve 17. yy başlarındaki Celali İsyanları'nın Komana-Tokat bölgesinde olumsuz etkileri olmuştur. Özellikle sonuncusunun yerleşim düzeni üzerinde yol açtığı tahripkar etkisi Ali Açıkel'in doktora tezinde ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir.⁹² Oktay Özel'in komşu Amasya ve diğer bölgeler üzerine yaptığı benzer çalışmaların bulguları Tokat-Komana bölgesi için de önemli karşılaştırmalı veriler sunmaktadır.⁹³ Tavernier Tokat'ın 17. yy'da Doğu'nun önemli kavşaklarından biri olduğunu ve İran, Diyarbakır, Bağdat, İstanbul, İzmir ve Sinop

85 *Danişmendname*, 71b/2.

86 *Danişmendname*, 60a/13, 70b/7.

87 *Danişmendname*, 278, 284, 380-381.

88 Vryonis 2008, 169.

89 Turan 1993, 255. 1243 Köseadağ savaşının ardından Rükneddin Kılıç Aslan bölgeyi İlhanlılar adına yönetmiştir.

90 Cahen 1968, 41-50.

91 Şimşirgil 1990; Genç 1988; Duman 1998.

92 Açıkel 1999.

93 Özel 1993; Özel 2013; Özel (yayın aşamasında makale).

arasında gidip gelen kervanların uğrak yeri olduğunu anlatmaktadır.⁹⁴ 1883 Sivas Salnamesi'nde Sancak statüsünde yeralan Tokat'ta hızlı bir nüfus artışı kaydedilmiştir. 1875 Sivas Salnamesi'ne göre Tokat'ta 6002 Müslüman ve büyük bölümü Gregoryen Ermeni 5186 Hristiyan yaşamaktadır.⁹⁵

94 Tavernier 1682.

95 Öztürk 2011, 444; 1907 Vilayet Salnamesi'ne göre detaylı nüfus dağılımı bir tabloda verilmiştir.

Kaynakça

- Açıkel, A. 1999. *Changes in Settlement patterns, Population and Society in North Central Anatolia: A Case Study of the District of Tokat (1574-1643)*. (Doktora Tezi) Manchester Üniversitesi: Manchester.
- Akurgal, E. ve L. Budde. 1956. *Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Sinope*. Ankara.
- Arıkan Erciyas, D. B. 2001. *Studies in the Archaeology of Hellenistic Pontus: The Settlements, Monuments and Coinage of Mithradates VI and his Predecessors*. (Doktora Tezi) Cincinnati Üniversitesi, Cincinnati.
- Arslan, M. 2007. *Mithradates VI Eupator: Roma'nın Büyük Düşmanı*. Odin Yayıncılık: İstanbul.
- Attwater, D. 1959. *St. John Chrysostom, Pastor and Preacher*. Catholic Book Club: London.
- Badian, E. 1976. "Rome, Athens and Mithriades." *American Journal of Ancient History* 1:105.
- Ballesteros Pastor, L. 1996. *Mitridates Eupator, Rey del Ponto*. Universidad de Granada: Spain.
- Bateson, M. 1899. "Origin and Early History of Double Monasteries" *Transactions of the Royal Historical Society*. New Series 13.
- Belke, K. 1996. "Paphlagonien und Honōrias." *Tabula Imperii Byzantini* 9. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften: Wien.
- Boysal, Y. 1959. "Über die älteren Funde von Sinope und die Kolonisationsfrage." *Archäologischer Anzeiger*: 8-20.
- Cahen, C. 1968. "Ibn Sa'id sur L'Asie Mineure Seldjucide" *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi* IV, 10-11, 41-50.
- Chavarria, A. ve T. Lewit. 2004. "Archaeological Research on the Late Antique Countryside: A Bibliographic Essay" W. Bowden et. al. (eds.) *Recent Research on the Late Antique Countryside*. Brill Publishers: Leiden.
- Conybeare, F. C. 1896. "On some Armenian Notitiae" *Byzantinische Zeitschrift* 5, 118-136.
- Cook, R. M. 1946. "Ionia and Greece in the Eighth and Seventh Centuries B.C." *Journal of Hellenic Studies*: 67-98.
- Cowper, B. H. 1861. *Syriac Miscellanies; or Extracts relating to the First and Second General Councils, and various other quotations, theological, historical, & classical*. Williams and Norgate: London & Edinburgh.
- Dark, K. 2002. *Byzantine Pottery*. Tempus Pub.Ltd.: United Kingdom.
- Demir, N. (ed) 2002. *Danışmend-Name, Part 2: Turkish Translation*. Harvard University: Harvard.
- Doonan, O.P. 2004. *Sinop Landscapes: Exploring Connections in a Black Sea Hinterland* University of Pennsylvania Press: Philadelphia.
- Doonan, O., Gantos, A., Hiebert, F. T., Besonen, M. ve M. Walters. 2001. "Sinop ve Çevresi Arkeolojik Yüzey Araştırması 1999" *XVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı* I.Cilt, 137-148.
- Doonan, O., Gantos, A., Smart, D., ve F. I. Hiebert. 1999. "Sinop İli Yoğun Alan Araştırması, 237 1997." *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 359-72.
- Doonan, O., Gantos, A., Smart, D. ve F. T. Hiebert. 1998. "Survey of Sinop Province, Turkey, 1997." *American Journal of Archaeology* 102: 367.
- Dönmez, Ş. 2010. *Amasya-Oluz Höyük. Kaşku Ülkesi'nin Önemli Kenti. 2007 ve 2008 Dönemi Çalışmaları Genel Değerlendirmeler ve Ön Sonuçlar/The Principal Site of Kaşku Land. The Preliminary Reports of 2007 and 2008 Seasons General Evaluations and Results*. Amasya Valiliği Yayını: Ankara.
- Duman, Y. 1998. *Notables, Textiles and Copper in Ottoman Tokat*. (Doktora Tezi) New York University: New York.
- Durbin, G. F. S. 1971. "Iron Age Pottery from the Provinces of Tokat and Sivas." *Anatolian Studies* XXI:99-125.
- Erciyas, D. B. 2013. "Komana Arkeolojik Araştırma Projesi" *Tokat Sempozyumu Bildirileri*. Tokat Valiliği: Tokat.

- Erciyas, D. B. ve E. Sökmén. 2010. "An Overview of Byzantine Period Settlements around Comana Pontica in North-Central Turkey", *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol.34, No.2, 119-141.
- Erciyas, D. B. 2006. *Wealth, Aristocracy, and Royal Propaganda Under The Hellenistic Kingdom of Mithradatids in Central Black Sea Region in Turkey*. Colloquia Pontica Vol.12. Brill Academic Publishers: Leiden.
- Foss, C. ve D. Winfield. 1986. *Byzantine Fortifications: An Introduction*. University of South Africa: Pretoria.
- Genç, M. 1988. "17-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat" *Türklik Araştırma Dergisi*, cilt. III, 35-56.
- Heil, G. 1990. "De Vita Gregorii Thaumaturgi" Heil, G., Cavarinos, J. P. ve O. Lendle (ed) *Gregorii Nysseni Sermones Pars II GNO X*. Brill Publishers: Leiden.
- Hild, F. ve M. Restle. 1996. "Kappadokien." *Tabula Imperii Byzantini 2*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften: Wien.
- Honigsmann, E. 1942. "The Original List of the Members of the Council of Nicaea, the Robber-Synod and the Council of Chalcedon" *Byzantion* XVI, 20-80.
- Kassab Tezgör, D. ve F. Dereli. 2002. "Sinop-Demirci Amfora Atölyeleri 2000 Kazısı" *XXIII. Kazı Sonuçları Toplantısı II*. Cilt, 235-242.
- Kopecek, T. A. 1973. "The Social Class of the Cappadocian Fathers" *Church History* 42 No.4, 464-466.
- Lafli, E. ve B. Gürler. 2010. "Paphlagonia Hadrianoupolis'inde 2003-2008 Yılları Arasında Yapılan Arkeolojik Çalışmaların Eski Anadolu Tarihine Katkıları" *XVI. Türk Tarih Kongresi*. Türk Tarih Kurumu: Ankara.
- Lafli, E. 2008. "Terra Sigillatae from Hadrianoupolis in Paphlagonia" *XXIX. Kazı Sonuçları Toplantısı III*. Cilt, 285-298.
- Lequien, M. 1740. *Oriens Christianus in quatuor patriarchatus digestus : quo exhibentur ecclesiae, patriarchae caeterique praesules totius orientis. ex Typographia Regia*. Paris.
- Lüdtke, von W. W. 1914. "Das Martyrium des Basiliscus" *Archiv für Slavische Philologie* 35, 44-5.
- Magie, D. 1950. *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ*. Princeton.
- Mansi, J.D. 1644. *Conciliorum Omnium Generalium et Provincialium Collectio Regia*. Paris.
- Marek, C. 2003. *Pontus et Bithynia. Die Römischen Provinzen im norden Kleinasien*. Zabern: Mainz.
- Marek, C. 1993. *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und nord-Galatia*. Wasmuth: Tübingen.
- Mayor, A. 2010. *The Poison King. The Life and Legend of Mithradates, Rome's Deadliest Enemy*. Princeton University Press: Princeton.
- McGing, B. C. 1986. *The Foreign Policy of Mithradates VI Eupator, King of Pontus*. Leiden.
- Melikoff, I. 1960. *La geste de Melik Danişmend: Etude Critique du Danışmendname. Vol 1, Introduction et Traduction*. Maisonneuve : Paris.
- Mitchell, S. 1993. *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor Vol.II*. Clarendon Press: Oxford.
- Morison, E. F. 1912. *St. Basil and his Rule: A Study in Early Monasticism*. H.Frowde: London.
- Ökse, T. 1999a. "Sivas İli 1997 Yüzey Araştırması." *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 467-525.
- Ökse, T. 1999b. "Orta Anadolu'nun Doğusunun Demirci Kùltür ve Yerleşim Dokusu." *1998 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*: 85-116.
- Ökse, T. 1998. "Yukarı Kızılırmak Havzası Tunç Çağları ve Demirci Yerleşim Tarihi." *Belleten* LXII: 299-394.
- Ökse, T. 1996. "Sivas İli 1994 Yüzey Araştırması." *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 205-29.
- Ökse, T. 1995. "Sivas İli 1993 Yüzey Araştırması." *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 317-31.
- Ökse, T. 1994. "Sivas İli 1992 Yüzey Araştırması." *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 243-59.
- Özel, O. —. "The Question of Abandoned Settlements in Ottoman Anatolia (Seventeenth to Nineteenth Centuries)" (yayın aşamasında makale).
- Özel, O. 2013. *Türkiye 1643. Goşa'nın Gözleri*. İletişim Yayınları: İstanbul.

- Özel, O. 1993. *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in Rural Anatolia: A Case Study of Amasya (1576-1642)*. (Doktora Tezi) University of Manchester: Manchester.
- Özsait, M. 1999a. "Tokat ve Çevresi Yüzey Araştırmaları." *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*: 89-108.
- Özsait, M. 1998. "1995 ve 1996 Yıllarında Amasya-Merzifon ve Gümüşhacıköy Yüzey Araştırmaları." *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*: 143-62.
- Özsait, M. 1996. "1994 Yılı Amasya-Taşova Yüzey Araştırmaları." *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 273-92.
- Özsait, M. 1991. "1989 Yılı Göynücek Çevresi Tarihöncesi Araştırmaları." *VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 45-55.
- Özsait, M. 1990. "1988 Yılı Tokat-Erbaa Çevresi Tarihöncesi Araştırmaları." *XI. Türk Tarih Kongresi* 2491:113-7.
- Özsait, M. 1990. "1988 Yılı Gümüşhacıköy Çevresi Tarihöncesi Araştırmaları." *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 367-81.
- Özsait, M. 1989. "1987 Yılı Amasya-Suluova Tarihöncesi Araştırmaları." *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 287-301.
- Özsait, M. 1988. "1986 Yılı Amasya-Ladik Çevresi Tarihöncesi Araştırmaları." *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 239-57.
- Öztürk, Ö. 2011. *Pontus: Antikçağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi*. Genesis Kitap: Ankara.
- Reinach, T. 1890. *Mithridate Eupator - Roi de Pont*. Paris.
- Reinach, T. 1888. *Numismatique ancienne. Trois royaumes de l'Asie Mineure, Cappadoce, Bithynie, Pont*. Paris.
- Rossiter, J. J. 1989. "Roman Villas of the Greek East and the Villa in Gregory of Nyssa Ep.20" *Journal of Roman Archaeology* 2, 101-110.
- Sipahi, T. ve T. Yıldırım. 1998. "1996 Yılı Çorum Bölgesi Yüzey Araştırmaları." *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 19-40.
- Sterk, A. 1998. "On Basil, Moses, and the Model Bishop: The Cappadocian Legacy of Leadership" *Church History* 67, 227-253.
- Süel, A. 1991. "1989 Çorum İli Yüzey Araştırmaları ." *VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 91-111.
- Süel, A. 1990. "1988 Yılı Çorum İli Yüzey Araştırmaları." *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 341-61.
- Summerer, L. 2008. "Pompeipolis (Paphlagonia) 2006 yılı Çalışmaları" *XXIX. Kazı Sonuçları Toplantısı II*.Cilt, 243-264.
- Şimşirgil, A. 1990. *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1576)*. (Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi: İstanbul.
- Tavernier, J. B. 1682. *Les Six Voyages en Turquie*. Paris.
- Telfer, W. 1936. "The cultus of St. Gregory Thaumaturgus" *Harvard Theological Review* XXIX, 4, 225-344.
- Trombley, F. R. 1994. *Hellenic Religion and Christianization c.370-529*. Vol.2. Brill Publishers: Leiden.
- Trombley, F. R. 1985. "Paganism in the Greek World at the End of Antiquity: The Case of Rural Anatolia and Greece" *The Harvard Theological Review* 78, 327-352.
- Turan, O. 1993. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. Boğaziçi Yayınları: İstanbul.
- Vryonis, S. 2008. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*. University of California Press: London.
- Waddington, W. H., Babelon, E. ve T. Reinach. 1904. *Recueil général des monnaies grecques d'Asie Mineure. I, 1. Pont et Paphlagonie*. E.Leroux:Paris.
- Widengren, G. 1960. "La légende royal de l'Iran antique." *Hommages à Georges Dumézil. Collection Latomus*, edited by 225-37.
- Wilson, D. R. 1960. *The Historical Geography of Bithynia, Paphlagonia and Pontos in the Greek and Roman Periods*. (Doktora Tezi), Oxford University.
- Yardley, J. C. 1994. *Justin's Epitome of the Phillipic History of Pompeius Trogus*. Atlanta.
- Yıldırım, T. ve T. Sipahi. 1999. "1997 Yılı Çorum Bölgesi Yüzey Araştırmaları." *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 433-50.

Kısaltmalar:

IGR	<i>Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes</i> (1906-)
IPE	<i>Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini</i> (1885)
RGS Supp.Pap.	<i>Royal Geographical Society Supplement Papers</i> (1886-1893).
SEG	<i>Supplementum epigraphicum Graecum</i> (1923-)
SNGvA	<i>Sylloge Nummorum Graecorum. Sammlung von Aulock, Deutschland. Pontus, Paphlagonien, Bithynien</i> (1957)

Komana'da 2009-2014 Yılları Arasında Yapılan Kazı Çalışmalarının Ön Değerlendirmesi

D. Burcu ERCİYAS, Mustafa N. TATBUL, Emine SÖKMEN,
Coşku KOCABIYIK, Rüşti SÜNNETÇİ*

Abstract

Hamamtepe and its surrounding area (mainly the Gümenek village) was identified as the location of the Hellenistic and Roman site of Komana with the evidence provided by the ancient travelers, ancient literary sources and 5 years of surface surveys in Tokat region (2004-2008). The excavations which began in 2009 and post-excavation interdisciplinary research suggested that Komana was continuously occupied starting from the Hellenistic period until the present day.

While Hellenistic and Roman periods on the site are represented with minor primary contextual evidence, Komana provided an armful of knowledge on the 16-17th centuries Ottoman residential occupation, 12-13th centuries Danışmendid domestic and semi-industrial life, 11-12th centuries Middle Byzantine church and its cemetery and 5-9th centuries Early Byzantine period occupation. These periods are archaeologically little known in Anatolia thus making Komana a good candidate for further study.

In addition, these periods were better understood in terms of their administrative and religious aspects and studies emphasized on Constantinople, royalty and monumental buildings. Komana, on the other hand offers a chance to investigate these periods in a rural context, and understand domestic and semi-industrial habits, which is most crucial in explaining changing political dynamics, social structures and economy in Medieval Anatolia.

In this paper, hitherto results of the excavations at Komana are reported and discussed in comparison to similar and limited number of contemporary sites of Anatolia and nearby geographies.

Anahtar Kelimeler: 16-17. yy Osmanlı, 12-13. yy Danişmend, 11-12. yy Orta Bizans, Geç Roma, Hellenistik, kilise, mezarlık, ocak, Komana, Tokat.

* Prof. Dr. D. Burcu ERCİYAS, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, berciyas@metu.edu.tr, Araş. Gör. Mustafa N. TATBUL, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, tatbul@metu.edu.tr, Araş. Gör. Emine SÖKMEN, Hitit Üniversitesi, panderkes@gmail.com, Araş. Gör. Coşku KOCABIYIK, K-Leuven Üniversitesi (Belçika), cosku12@yahoo.com, Arkeolog Rüşti SÜNNETÇİ.

Giriş

Anadolu'da Ortaçağ Kazıları ve Komana

Anadolu Ortaçağı'na dair çalışmalar yakın geçmişe kadar çoğunlukla idari ve dini yapıların irdelenmesi ve elit sınıfın materyal kültür kalıntılarının analizine yoğunlaşmıştır. Özellikle anıtsal ölçekteki Bizans yerleşimleri bilim dünyasının ilgisini çekmiş, ikincil büyüklükteki ve kırsal yerleşimler ile konutlara ait kalıntılar gözardı edilmiştir.¹ Ancak bu tür yerleşimlerin daha detaylı çalışmalara konu olması Bizans dönemi ekonomisi ve sosyal yaşamını anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. Yazılı kaynaklar da Bizans dönemi için ağırlıklı olarak idari ve dini konuları içermekte kırsal yaşama dair bilgi vermemektedir. Bu alanda, 1960'lar, 1970'lerde Keban barajı suları altında kalacak arkeolojik sitlerde yürütülen kazılar ilk verileri sağlamaya başlamıştır. Aşvan Kale and Taşkun Kale Bizans dönemi kırsal yerleşimleri arasında ilk kazılanlardır.² Yine Atatürk Barajı yapımı öncesi kazılarla ortaya çıkarılan ve Ortaçağ yerleşimlerine ışık tutan Tille Höyük ve Gritille Höyük kırsal ve konutsal yapılar hakkında bilgiler vermiştir.³ İhsu Karkamış kurtarma kazıları kapsamında; Zeytinlibahçe Höyük, Mezraa Höyük ve Gri Virike önemli veriler sağlamıştır.⁴

Göksu vadisinde kazısı devam eden Kilise Tepe, domestik yapıları yanısıra kilise kompleksi ve proje kapsamında yürütülen çevresel arkeoloji araştırmaları ile de Komana açısından önemli bir örnek oluşturmaktadır.⁵ Kurtarma kazılarının Ortaçağ arkeolojisi açısından önemi Bakü-Tiblis-Ceyhan Boru Hatı Kurtarma Kazıları projesinde de kendini göstermiştir. Erzincan-Akmezar, Erzurum-Güllüdere, Kahramanmaraş-Minnetpınarı and Ardahan-Sazpegler ön çalışmalar yapılmış Ortaçağ yerleşimleridir.⁶

Arkeolojik araştırma projeleri kapsamında çalışmalar yapılan Afyon'da Amorium ve Mersin'de Yumuktepe kurtarma kazılarından daha kapsamlı veri sağlayan, yayınları etraflı Ortaçağ yerleşimleri olarak Anadolu'nun bu çağına ışık tutmuşlardır.⁷ 1954-1955 yıllarında Seton Lloyd tarafından kazılan Beycesultan'ın Ortaçağ malzemesi de şimdilerde yayınlanmaktadır.⁸ Bu projelerin arasına göreceli yeni eklenen Çadırhöyük ve Komana, Orta Anadolu ve Karadeniz Bölgesi'nin iç bölgelerinin kent-kırsal ilişkisinin aydınlatılması açısından önem taşımaktadır.

Komana'da Bizans döneminde, daha sonra Türk beylikler, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinin arkeolojik bulgularla ortaya konulması, özellikle gündelik yaşam ve üretime dair materyal kültürün elde edilerek incelenmesi Anadolu'nun Ortaçağ döneminin aydınlatılması için önemli olacaktır.

1 Whittow 2008, 478.

2 Mitchell 1980; McNicoll 1983.

3 Moore 1993; Redford 1998.

4 Deveci ve Mergen 1999, Frangipane ve Bucak 2000, Frangipane vd. 2002, 2004, 2011; Ökse ve Tekinalp 1999, Ökse vd. 2000, Yalçıklı ve Tekinalp 2002, 2004, 2011; Ökse 1999, 2000, 2002, 2004.

5 Postgate ve Thomas, 2007.

6 Görür ve Ekmen 2005; Şenyurt ve İbiş 2005; Tekinalp 2005; Tekinalp ve Ekim 2005.

7 Lightfoot 1994; 2003; 2012; Gill 2002; Caneva ve Köroğlu 2010.

8 Vorderstrasse, 2009, 222.

Komana'da Seyyahlar ve Arkeolojik Araştırmalar

Komana antik kenti, Tokat ilinin 9 km kuzeydoğusunda, Yeşilirmak (İris) nehri kenarında konumlanmıştır. Yaklaşık 8 km çapında bir alana yayılmış olan kentin görülebilir kalıntıları günümüzde Hamamtepe olarak adlandırılan ve Tokat-Niksar ve Tokat-Almus yollarının ayrımında bulunan, eski adıyla Gümenek, bugün Kılıçlı olarak anılan köyün yanındadır.

Komana antik kentinin yerinin şu anki Gümenek (Kılıçlı köyü) olduğuna dair ilk bilgiler bölgeyi ziyaret eden gezginlerden gelmektedir. J.A. Cramer, 1830'larda yaptığı gezisinde Gümenek'in Komana olduğunu mimari kalıntıları anlatarak önermiştir.⁹ Sonrasında W.J. Hamilton, burada bir çok mermer arşitrav ve friz parçasından ve Roma dönemine ait bir köprüden söz etmektedir.¹⁰ Bahsedilen arşitrav parçaları şu anda Tokat Müzesi'nde bulunmaktadır ve Komana kentinin ismi bu arşitrav parçalarında 'kutsal şehir Komana' olarak geçmektedir. (Fig. 1) Hamilton'ın ifade ettiği Roma Dönemi köprüsü de bugün Devlet Su İşleri'nin regülatörünün temelini oluşturmaktadır. (Fig. 2) Bu köprüde devşirme olarak kullanılmış iki adet yazıtta Komana kentinin ismi Hierokaisareia ünvanı ile birlikte kullanılmıştır.¹¹ Bizans dönemi kayıtlarında ise Hristiyanlığın önemli kişileri ile anılmış Komana'ya Hristiyanlığın erken ulaştığı bilinmektedir.¹² Bunlar arasında Gregorius Thaumaturgus (M.S. 210–270), Basiliscus (M.S. 308 civarı), Büyük Basil (M.S. 329–379), Aziz Ioannes Khrysostomos bulunmaktadır. *Danışmendname* adlı eserde kentin adı Sisiye olarak geçmektedir.

Komana antik kentinde 2004 yılında yüzey araştırmaları, 2009 yılında kazı çalışmaları başlatılmıştır.¹³ Hellenistik dönem Mitridat Krallığı'nın tapınak merkezi olarak tanımlanan Komana'da bugüne kadar Orta Bizans – Osmanlı dönemleri arasında üç evre ile temsil edilen kırsal bir kale yerleşimi gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu kale yerleşiminde 2009 yılından bu yana devam eden kazılarda elde edilen bulgular son iki yıl içerisinde daha anlaşılır sonuçlar vermeye başlamış, Anadolu'da kazı ve araştırmaların sıklıkla ihmal ettiği Türk beylikleri, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine dair somut veriler özellikle Anadolu'nun Türkleşme sürecini, Bizans ve Türk beylikleri arasındaki sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkileri anlamaya yönelik sorgulamalara imkan sağlamıştır.

Komana Arkeolojik Kazı Çalışmaları ve Kültürel Katmanlar

Çalışma Alanları

Hamamtepe yerleşimi üzerinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda 7 farklı alanda kazı çalışması yürütülmüştür. (Fig. 3 ve 4) HTP01 alanı yerleşimin merkezinde yer alırken, HTP02 Hamamtepe'nin batı bölümünde yerleşimi çevreleyen savunma duvarı ve iç ve dış

9 Cramer 1971, 108.

10 Hamilton 1842, 350.

11 Erciyas 2006, 14.

12 Erciyas ve Sökmen 2010, 123-9.

13 Yüzey araştırmaları ve kazı raporları için bakınız Erciyas 2006; 2007; Erciyas vd. 2008; Erciyas 2009; 2010; Erciyas vd. 2011; Erciyas 2014.

bölümündeki yapısal kalıntıları, HTP03 yerleşimin doğusunda oluşturulan basamaklı açma kazı alanını, HTP04 Hamamtepe'nin kuzeydoğusunda modern Gümenek yerleşimi yol seviyesinde bulunan konutsal yapıların tesbit edildiği alanı, HTP05 yerleşimin doğusunda savunma sınırları dışında kalan alçak bir bölümde oluşturulan test açmasını, HTP06 yine yerleşimin en üst noktasında ve merkezinde, HTP01 alanının güneyinde oluşturulmuş bir bağımsız alanı ve HTP07 batıda yer alan sur duvarının dışında düz alanda oluşturulmuş test açmasının bulunduğu alanı temsil etmektedir.

Hamamtepe arkeolojik alanında gerçekleştirilen kazı çalışmalarında sırasıyla Osmanlı dönemi konut evresi (16-17. yy) (Evre I), Danişmend dönemi konut ve ışık evresi (12-13. yy) (Evre II), Orta Bizans dönemi kilise ve mezarlık evresi (11-12. yy) (Evre III) ve Erken Bizans dönemi evresi (5-9. yy) (Evre IV) tesbit edilmiştir.

Osmanlı Dönemi Konut Evresi (Evre I)

Osmanlı dönemi konut evresini temsil eden yapısal kalıntılar kalınlıkları 70-90 cm, yükseklikleri 30-100 cm arasında değişen harçsız kuru duvar temellerinden oluşmaktadır. Çoğu zaman sıkıştırılmış ve ezilmiş kil ve toprak ile oluşturulmuş olan mekan tabanları bu özelliği sayesinde kolayca tesbit edilebilirken, erken kullanım evrelerinin yaşam tabanları ile kıyaslandığında oldukça iyi korunmuş bir biçimde ortaya çıkarılmıştır. (Fig. 5 ve 6) Diğer erken evrelere göre Osmanlı konut evresinin taban ve yapısal kalıntılarının üzerinde başka yerleşik bir kültürel yapı evresi bulunmamasından dolayı korunma durumu oldukça iyidir. Yerleşimin terk edilmesinin ardından kalıntıların tahribinde doğal etmenler de, kültürel etmenler kadar etkili olmuştur. Osmanlı evresinin üzerine yeni bir yerleşim inşa edilmediğinden diğer evrelerde olduğu gibi duvar temelleri tarafından tahribat Osmanlı evresi için geçerli değildir. Bir alt evre olan Danişmend ışık evresinin Osmanlı konut evresinin bina temelleri ve seviyeleme çalışmaları nedeniyle oldukça tahrip edildiği kazılar sırasında yoğun olarak gözlemlenmiştir.

Osmanlı dönemi konutlarının taban seviyelerinin tesbitinde rehber olan bir başka özellik ise mekanların duvarları boyunca ve zaman zaman da mekanın orta noktasında ortaya çıkarılan direk taşlarıdır.

Osmanlı konut evresinin mekanlarında, Danişmend ışık evresinden farklı olarak, sınırlı sayıda ocak, fırın, depolama ve çöp gibi kullanımlara dair yapısal öğeler bulunmaktadır. Mekan içlerinde ele geçen yapısal öğeler daha çok bu evreye özgü olarak gözlemlenen tabana sabitlenmiş pithos tipi depolama kapları ve orta büyüklükte seramik kaplardan oluşmaktadır. Bu yapılarda yiyecek üretimi ve tüketimi, metal, cam, kemik ve taş işçiliği gibi üretimlere ve bu üretimlerden geriye kalan artıklara dair izler sınırlıdır. Kullanım izlerinin sınırlı olduğu yaklaşık 10 x 10 m ölçülerinde bazı geniş mekanların kısmen hayvan barınağı kısmen de konut olarak kullanılmış olabilecekleri düşünülmektedir.

Osmanlı dönemi evresinin mekanlarını kaplayan, kalınlığı 10 cm ile 70 cm arasında değişen ve tarım toprağının hemen altındaki tabakalardan seramik parçaları, çok sayıda iyi korunmuş durumda ve her biri özel olarak tasarlanmış pipo, az sayıda monokrom duvar çinisi ve sikkeler elde edilmiştir. (Fig. 7 ve 8) Özellikle dekoratif amaçlı olarak kullanılan

ve edinilmesi oldukça masraflı olan çinilerinin konutsal mekanların iç yüzeylerinde kullanıldıkları düşünüldüğünde, mekanların özenli olarak inşaa edildikleri ve ekonomik durumu iyi olan bir sosyal grup tarafından kullanıldıkları izlenimini doğurmaktadır. Ancak çinilerin sayıca azlığı yerleşimin terk edilmesinden sonra geriye kalanın alandan taşınmış olabileceği izlenimini yaratmıştır. Erken evreler ile kıyaslandığında Osmanlı dönemi evresinin buluntu miktarı oldukça azdır ve birkaç saklama kabı dışında hiç bir buluntu *in situ* olarak ortaya çıkarılmamıştır. Bu durumu yine yerleşimin aşamalı olarak terkedilmiş olmasına, ani bir yıkım ya da yangın izi olmamasına ve yüzeyde kalan kalıntıların insanlar tarafından tekrar tekrar değerlendirilmiş olmasına bağlamak uygun olacaktır.

Osmanlı konut evresi yapı kalıntıları büyük oranda HTP01 alanına yayılmaktadır. HTP02 alanında sur duvarının iç bölümünde de tesbit edilmiştir. Bu bölümde, ortasında kül bulunan etrafı tuğla döşeli yaklaşık 100 cm çapında geniş dairesel bir ocak yapısı, tezgah olarak kullanılmış olabilecek harçlı bir banket, yere sabitlenmiş küçük bir küp ortaya çıkarılmıştır. HTP02'de bulunan mekanlar, Osmanlı dönemi evresinin tepenin tümüne yayıldığını göstermiştir. Ayrıca HTP02'de ortaya çıkarılan Osmanlı dönemi evresi mekanlarda HTP01'den farklı olarak yaşam ve üretime dair daha fazla ize rastlanmıştır.

Danışmend Dönemi Konut ve İşlik Evresi (Evre II)

Danışmend dönemi konut ve işlik evresinin mimarisi harçsız doğal taşlar ile inşaa edilmiş kuru duvar temellerinden oluşmaktadır. Yükseklikleri 10-110 cm ve genişlikleri 70-90cm arasında değişen taş duvar temellerinin değişik seviyelerinde mekan tabanları yer yer tesbit edilebilmiştir. (Fig. 9 ve 10) Danışmend konut ve işlik evresinde anakaya oldukça yoğun biçimde kullanılmıştır. Kimi zaman ana kaya tabanları oluştururken, çoğu yerde ocaklar ve depolama kapları için zemin olarak işlev görmüştür. Anakayanın kullanılmadığı durumlarda sıkıştırılmış toprak zeminlerin varlığı tesbit edilmiştir ancak bu zeminler oldukça tahrip olmuşlardır. Mekan tabanlarındaki tahribatın daha çok yoğun kültürel oluşum süreçlerinden kaynaklandığı son derece açıktır. Osmanlı konut evresinin inşası sırasında yalnızca Danışmend konut ve işlik evresinin mimarisi ve yapısal öğeleri tahrip olmamış, aynı zamanda belki de *in situ* ya da *de facto* olarak geri de bırakılan başta seramikler olmak üzere arkeolojik buluntular Osmanlı evresinin kurulumu sırasında seviyeleme ve temel çalışmaları neticesinde tahrip olarak dolguya karışmış ve sistemik kontekstlerini yitirerek arkeolojik kontekstin bir parçası olmuşlardır.¹⁴ Danışmend evresi ile Osmanlı evresi arasında birkaç yüzyıllık bir *hiatus* bulunmaktadır, bu sürede meydana gelen bir takım kültürel ve doğal olaylar da buluntuların gerçek kontekstlerinden uzaklaşmalarına sebep olmuş olmalıdır.

Danışmend konut ve işlik evresini temsil eden mekanların duvar temellerinin üzerlerinde kerpiç tuğlalardan oluşan ve ahşap ile desteklenmiş duvarların var olduğu düşünülmektedir. Kerpiç tuğla ve ahşap yapı malzemeleri yerleşimin terkedilmesinin ardından doğal neden-

14 Schiffer 1996, 89 ; 1983; bkz. "de facto refuse" terimi Schiffer tarafında yerleşimin terk edilmesi sırasında geride bırakılan halen kullanılabilir durumda olan arkeolojik materyaller için kullanılmaktadır. Schiffer 1995, 26; 1972; bkz. "systemic context" materyallerin davranışsal bir sistemin parçası oldukları durumu ifade ederken "archaeological context" materyallerin kültürel bir sistemin elinden geçtikten sonra arkeoloğlarla karşılaştığı durumu ifade etmektedir.

lerle kaybolmuş olmalıdır. Ahşap yapı malzemeleri yapı malzemesi olarak tekrar kullanılmak üzere veya yakıt olarak değerlendirilmek için toplanmış olmalıdır. Yıkıntı kerpiç malzeme ise ezilerek ve sıkıştırılarak Osmanlı mekanlarının tabanlarının oluşturulmasında kullanılmış olabilir, çünkü Osmanlı konut evresinin tesbit edilen tabanlarında sıklıkla açık sarı killi ezilmiş ve sıkıştırılmış toprak ile karşılaşmıştır. Öte yandan kerpiç malzemenin doğal süreçlerin etkisiyle eriyerek ve dağılarak doğaya karışmış olma olasılığı oldukça yüksektir. Hamamtepe’de yapılan kazılarda Danişmend konut ve işlik evresini temsil eden bir tabakada birbirine kenetli halde birkaç parça kerpiç tuğla kalıp olarak yıkıntı halinde bulunmuş, kerpiç tuğlaların etrafında ise erimiş halde kil tesbit edilmiştir. (Fig. 11)

Danişmend konut ve işlik evresi mekanlarında çok sayıda ocak, hazne, depolama ve çöp çukuru gibi yapısal öğeler ortaya çıkarılmıştır. Birbirine komşu mekanların her birinde birden fazla ocak yapısının ortaya çıkarıldığı Danişmend evresinde mekanların son derece yoğun bir üretim faaliyeti için kullanıldığı düşünülmektedir. İncelenen ocakların anakaya üzerine ve mekan tabanlarının kısmen içine yerleştirilecek şekilde inşa edildikleri gözlemlenmiştir. (Fig. 12) Devşirme su künklerinin havalandırma sistemi olarak kullanılmış olduğu pişmiş toprak ocakların çapları 70-90 cm arasında değişirken, yüzeyde kalan bölümlerinin dış etkenlerden tahrip olması nedeniyle yükseklikleri 5-40 cm arasında değişmektedir. Kazılar sırasında ocakların işlevlerini yitirmelerinin veya yerleşimin terkedilmesinin ardından kısmen tahrip oldukları düşünülmekte olup, kırılıp iç bölüme düşmüş parçalarla sıklıkla karşılaşmış, bu gözlemden yola çıkarak ocak boylarının tahribat öncesinde daha yüksek olduğu öngörülmüştür. Duvar kalınlıkları ise 2-3 cm arasında değişen ocakların etrafları tuğla parçaları ile tabana oturduğu kısımlar nehir çakılı ile desteklenmiştir. Ocak içi taban kısmı ise sıkıştırılmış topraktan oluşurken yer yer yassı bir tuğla parçasının yerleştirildiği görülmüştür. Danişmend evresinde ortaya çıkarılan ocakların benzerlerine Aşvan Kale, Taşkun Kale, Tille Höyük, Gritille Höyük, Zeytinlibahçe Höyük, Mezraa Höyük, Gri Virike, Kilisetepe, Akmezar, Güllüdere, Minnetpınarı, Sazpegler, Amorium, Yumuktepe ve Çadırhöyük gibi kırsal ve konutsal mekanların ortaya çıkarıldığı Ortaçağ dönemi kazılarında da rastlanmıştır.¹⁵

Hamamtepe’de anakaya oyularak derin çukurlar oluşturulmuş ve ağız kısmı dar iç bölümde genişleyen, derinlikleri 3 m’ye ulaşan depolama alanları olarak kullanılmıştır. Bazı örneklerde ise bu çukurların iç bölümlerinin taş ile örüldüğü görülmüştür. Oluşturulan bu çukurların ağız kısımları kil, taş ve tuğla kullanılarak inşa edilmiş ve böylece toprakta var olan zararlı canlılar ile bağlantısı kesilerek tahıl saklama alanları olarak kullanılmıştır. (Fig. 13) Depolama işlevini yitirmelerinin ardından yerleşimin terkedilmeye yakın ve terkedilmesinin ardından çöp çukurlarına dönüştükleri düşünülmektedir. Çöp çukurları aynı zamanda sıkıştırılmış toprak zemin içinde sınırları belirlenmiş çapları 100-150 cm arasında değişen çukurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. (Fig. 14)

15 Anadolu’da yapılan Ortaçağ dönemi kazıları, kırsal ve konutsal yapılar ve ortaya çıkarılan ocak yapıları için bkz. Mitchell 1980; McNicoll 1983; Moore 1993; Redford 1998; Deveci ve Mergen 1999; Frangipane ve Bucak 2000; Frangipane vd. 2002; 2004; 2011; Ökse ve Tekinalp 1999; Ökse vd. 2000; Yalçıklı ve Tekinalp 2002; 2004; 2011; Ökse 1999; 2000; 2002; 2004; Postgate ve Thomas 2007; Görür ve Ekmen 2005; Şenyurt ve İbiş 2005; Tekinalp 2005; Tekinalp ve Ekim 2005; Lightfoot 1994; 2003; 2012; Gill 2002; Caneva ve Köroğlu 2010; Cassis 2009.

Anakayanın taban ve tabana yakın olarak kullanıldığı bölümlerde ise yaklaşık 1 m çapında rezervuarlar olarak kullanıldıkları, ocak etraflarında ise bir takım bank ve tezgah benzeri yapısal öğeler de gözlemlenmiştir. Tüm bu yapısal öğelerin ocaklar ile birlikte bir üretim faaliyetinin bir parçası oldukları düşünülmektedir. (Fig. 15)

Ortaya çıkarılan bu yapısal öğeler özellikle mekanlardan elde edilen çok sayıda arkeolojik buluntu, zengin arkeobotanik ve arkeozoolojik veriler ile birlikte değerlendirilerek üretim, tüketim ve yaşamsal aktivite ve davranışlar anlaşılmaya çalışılmaktadır.¹⁶ Etnoarkeolojik ve etnografik çalışmaların kullanımları ile ilgili ipuçları verdiği bu öğeler yukarıda bahsi geçen veriler ile birlikte ele alındığında Danişmend konut ve ışık evresinin aktörlerinin yaşantıları hakkında daha somut bilgiler sunmaktadır.¹⁷ Sur içerisinde taş duvar temeller, yer yer tesbit edilebilen toprak tabanlar, pişirme veya üretim amaçlı kullanıldıkları düşünülen ocaklar ve özellikle tahıl saklamak için kullanılan izole depolama çukurlarının karakterize ettiği Komana Danişmend dönemi evresi, 11-13. yy'lar arasına, Bizans-Selçuklu dönemine tarihlenen, Gritille yerleşimi ile benzer özellikler göstermektedir.¹⁸ Yakın bir coğrafyada yer alan Yozgat'ta bulunan Çadırhöyük'te de etrafı sur duvarı ile çevrili askeri amaçla kullanılmış *kastron* Komana ile karşılaştırılabilecek örneklerden biridir.¹⁹ Çadırhöyük'ün coğrafi olarak Komana'ya yakınlığı da bu iki yerleşim tipinin ortaklıklarının belirlenebilmesi için önemlidir.

Danişmend konut ve ışık evresinden yoğun miktarda seramik parçaları, amorf metaller, cam obje ve cam bilezik parçaları, bronz objeler, işlenmiş kemik objeler, arkeozoolojik ve arkeobotanik kalıntılar elde edilmiştir. Komana ile mimari anlamda paralellik gösteren Gritille'de Komana'da ışık tabakalarından sık sık bulunan farklı renklerde spiral bilezik parçalarına da rastlanmaktadır.²⁰ (Fig. 16) Komana'da özellikle üzerinde simli motifler bulunan örnekler Sagalassos'da 10-13. yy'lar arasında tarihlenen cam bilezik parçaları ile paralellik göstermektedir.²¹ Kemik objeler yine Bizans dönemi kemik işçiliğinin tipik özelliklerini taşımakla birlikte, çeşitlilik açısından çok zengindirler. (Fig. 17) Kemik objeler arasında ağırşaklar önemli bir yer tutar. Komana'daki ağırşaklar bir yandan konut içi üretimi önerirken bir yandan da yapım teknikleri açısından karşılaştırılabilir, dolayısıyla tarihlenebilirlerdir. Ağırşakların çoğu yassı yarım küre olarak şekillendirilmiş ve üzerleri kazıma tekniği ile çizgi veya noktalı daire deseniyle bezenmişlerdir. Zeytinli Bahçe ve Yumuktepe kazılarında benzer örnekler bulunmuştur.²² Kemikler üzerindeki halka bezemesi yaygın olarak Komana kemik eserlerinde görülmektedir.²³ Komana'da kazılarda elde edilen hayvan kemikleri üzerinde yapılan zooarkeolojik incelemelerde kemik obje üreti-

16 Zooarkeolojik ve Arkeobotanik veriler için bkz. Pişkin 2015 (Bu kitapta 6. Bölüm); Pişkin ve Tatbul 2015 (Bu kitapta 7.Bölüm).

17 Geç Kalkolitik çağdan günümüze dek kullanım görmekte olan tandır ocakları üzerinde gerçekleştirilen etnoarkeolojik çalışmalar için bkz. Parker 2011; Parker ve Uzel 2007; Köşklü 2006.

18 Ellis ve Voigt 1982, 326-332.

19 Cassis 2009.

20 Ellis ve Voigt 1982, 330.

21 Lauwers vd. 2010.

22 Dell'Era 2012, 403-404, Fig. 11c; Köroğlu 2012, 315, Fig. 8.

23 Ödekan 2007, 149-152.

minin ön hazırlık aşamaları sıklıkla gözlemlenmiştir. Bu verilerden yola çıkarak Komana'da bulunan kemik objelerin yerleşim içinde üretildiği güvenli bir biçimde önerilebilmektedir. Metallerin ve bronz objelerin büyük çoğunluğu kilise malzemesi özelliği taşımaları sebebiyle ışık evresinde ikincil bağlamda bulunmuş olmalıdırlar. Objeler arasında haç parçaları, aydınlatma elemanı parçaları, çanlar, zincirler, teller, kemer tokaları ve mobilya parçaları bulunmaktadır. (Fig. 18) Bu objeler genel özellikleri itibarıyla Orta Bizans dönemi bronz işçiliğine örnek oluşturmurlar. Benzerleri Beycesultan, Amorium, Boğazköy gibi arkeolojik alanlarda bulunmuştur. Komana'da bulunan çanlar ve şamdan parçaları Beycesultan örnekleri ile, polykandela parçaları Elaiussa Sebaste örnekleri ile, tartı ve kandil askıları Boğazköy örnekleri ile benzerlik göstermektedir.²⁴ Boğazköy'de bulunan hayvan biçimli kilit parçası Komana'da bulunan kilit parçasına iyi bir örnek teşkil etmektedir.²⁵ (Fig. 19)

Hayvansal ve tarımsal besin üretim ve tüketimine dair kanıtların ışık tuttuğu Danişmend evresinden elde edilen amorf metaller ve metal curufları sayesinde küçük çaplı da olsa metal işçiliği ve dolayısıyla endüstriyel aktivitelerin varlığı da önerilebilir.

Komana'nın Danişmend ışık/konut evresinde kürevi-konik kaplar ele geçmiştir.²⁶ (Fig. 20) Kürevi-konik kaplar form ve olası işlevleri açısından 9-13. yy'lar arasına tarihlenmektedir. Bu kaplar cıva kabı, parfüm kabı, ateş körükleyici (*aeolipie*), kandil, el bombası ve sıvı içerik (şarap, bira) kabı olarak çeşitli işlevlerle açıklanmaktadır. Oldukça popüler olan bu kap formuna Yakın Doğu'da bir çok merkezde, Anadolu'da, Orta Asya ve Volga Bölgesi'nde yapılan arkeolojik çalışmalarda rastlanmıştır.²⁷ Sırsız örneklerinin çoğunlukta olduğu bu kaplar zaman zaman da kabartmalı bitkisel yada helezonik motifler ile süslenmiş olarak karşımıza çıkmaktadır. Anadolu'da örneklerine Alanya İçkale, Ani, Kubadabad, Kadı Kalesi ve Kız Kalesi kazılarında rastlanmıştır.²⁸

İşlik evresinde *in situ* buluntu sayısı çok azdır. Seramiklerin sağlam olanları ise tabaka içinde iri kaya parçaları ve boşluklar gibi tesadüf eseri oluşan korunma koşulları sayesinde günümüze kalmıştır. Fakat çöp çukurlarının etraflarını çevreleyen bir sınıra sahip olmaları ve dış etkenlere daha az maruz kalmalarından dolayı özellikle seramik buluntular tümenebilir parçalar halinde elde edilebilmektedir.²⁹ Genel olarak buluntuların korunma durumları ve birincil kontekstlerinde ele geçmemeleri yukarıda daha önce bahsettiğimiz gibi yerleşimin aşamalı terkedilmesi, terkedilme sonrasında ziyaretlere maruz kalması ve materyallerin tekrar değerlendirilmek üzere yerleşimden uzağa taşınması, üst evrenin kurulumu sırasında tahrip edilmesi ve karıştırılması gibi kültürel etkenler ve çeşitli doğal süreçlerin de etkisi ile doğru orantılı olarak ilişkilidir. Yine de buluntular elde edildikleri tabakaları karakteristik olarak ortaya koymaktadır. Bu tabakaların yorumlanması sırasında

24 Wright 2000, 165, 167 ve Wright 2007, 146 Fig. 19; Ferrazzoli 2012, 295 pl.7; Böhlendorf-Arslan 2012, 357.

25 Böhlendorf-Arslan 2012, 363 pl.11, 9-10.

26 Erciyas ve Sökmen 2012, 92.

27 Ettinghausen, 1965: 218-229.

28 Mercangöz ve İnanan 2011, 433-442; Çoruhlu 2010, 145-178; Arık 1991, 355-359.

29 HTP01 alanında 277/603 T07'de ortaya çıkarılan sıkışık toprak sınırlı çöp çukuru ve 282/583 T11'de ortaya çıkarılan anakaya oyularak oluşturulmuş çöp çukurundan çok sayıda tümenebilir seramik ele geçirilmiştir. Seramikler için bkz. Vorderstrasse 2015 (Bu kitapta 10.Bölüm).

sistemik ve arkeolojik kontekstler arasındaki serüvenleri sırasında yaşamış oldukları kültürel ve doğal oluşum süreçlerini irdeleyerek çıkarımlar sağlamak önemlidir.³⁰

Kazılarda şimdiye kadar edinilen sonuçlara göre Danişmend konut ve ışık evresi en yoğun HTP01 alanında temsil edilmektedir. HTP01 alanında Danişmend evresinin tamamının üzerinde yaygın olarak Osmanlı konut evresi tesbit edilmiştir. Danişmend evresinin özellikle anakayanın yüzeye yakın olduğu bazı bölümlerde geçmişte var olsa da Osmanlı evresinin kurulumu ve işleyişi sırasında izlerinin tamamen silinmiş olduğu düşünülmektedir. HTP02 alanında sur duvarının iç bölümünde de ışık evresine ait bölümler bulunmaktadır. (Fig. 21) HTP03 ve HTP04 alanlarında da üretim ve tüketim aktivitelerinin gerçekleştirildiği mekanlar ortaya çıkarılmıştır. HTP06 alanında oluşturulan test açmasında havalandırma sistemli tandır ocaklı mekanın ortaya çıkmasıyla da Danişmend dönemi konut ve ışık evresinin HTP01 alanının güneyinde de devam ettiğine dair veriler sağlanmıştır. (Fig. 22) HTP01 alanında ortaya çıkarılan Orta Bizans dönemi kilise yapısının güney nefinde, orta nefin çökmesi ve bu mekan ile bağlantısının kesilmesi ve kilisenin işlevini yitmesinin ardından Danişmend evresi sırasında ışığın bir parçası olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Tüm bu durumlar göz önünde bulundurulduğunda, evreler arası geçişlerde, bazı mekanların ya da mekan duvar temellerinin tekrar kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca bazı duvar temellerinin tekrar kullanılmalarından ötürü de en erken var olan yapıların yönelimlerinin sonraki evrelerde oluşturulan yapılarda da aynı şekilde devam ettiği gözlenmiştir.

Orta Bizans Dönemi Mezarlık ve Kilise Evresi (Evre III)

Hamamtepe Danişmend konut ve ışık evresi öncesinde, 9-11. yy'lar arasında, nekropol alanı olarak kullanılmıştır. 2014 kazı sezonunda ortaya çıkarılan mezarlar ile birlikte mezar sayısı 69'a ulaşmıştır.³¹ Mezarlık evresini tamamlayıcı bir diğer keşif ise 2013 kazı sezonunda HTP01 alanında ortaya çıkarılan Orta Bizans dönemine tarihlenen kilise yapısı olmuştur. (Fig. 23 ve 24)

Komana'da bulunan Orta Bizans dönemi mezarları doğu-batı uzantılı olup bazı mezarlarda sayıca az da olsa haç, küpe ve yüzük gibi ölü buluntuları tesbit edilmiştir. Küpelerden birisi bronz bir halka ve üzerinde üç bronz boncuktan oluşmaktadır. (Fig. 25) Küpenin bir benzeri Selanik'te bulunmuştur.³² Antonaras bu küpe tipinin yaygın bulunan bir tip olduğunu söylerken Selanik örneğini 10-12. yy'lara tarihlemektedir.

Mezarlar hem toprak hem de ana kayanın uygun olduğu bölümlerde oluşturulmuş oyuklar içerisine yerleştirilmiştir. (Fig. 26) Ölü yerleştirilen anakaya oyukları dar ve uzun hazırlanmıştır. Doğal bir kaya kütlesi üzerinde bulunan Hamamtepe'de tüm evrelerin anakayayı şekillendirerek kullandığı görülmektedir. En erken evrede yapı temelleri anakayanın düz olan ya da düzleştirilen bölümlerine sağlamlığından dolayı oturtulurken, nekropol evresinde mezarlar için kullanılmış, ışık evresinde ise hazne ve çöp çukuru işlevi görmüştür.

³⁰ Schiffer, 1995; 1972.

³¹ İskeletler hakkında antropolojik bilgi için bkz. Erdal vd. 2015 (Bu kitapta 5.Bölüm).

³² Antonaras 2012, 118; Kypraiou 1997, 173; Skouteri-Didaskalou 2007, 126f.

Hamamtepe’de tesbit edilen birçok mezarın üstü yine anakayadan kesilmiş yassı kapak taşları ile kapatılmıştır. Yerleşimin bu doğal özelliği ne derece etkili kullandığı tüm bu örneklerden anlaşılmaktadır.

Hamamtepe’de ortaya çıkarılan mezarların bir kısmı bozulmamış şekildedir, bir kısmı ise nekropol evresi üzerinde bulunan Danişmend dönemi konut ve ışık evresinin kurulumunda, yapı temellerinin oluşturulması sırasında kısmen dağılmıştır. Üst evrenin kurulumu sırasında derinde yer alan mezarlar daha az zarar görürken kapak taşı olan mezarlar da *in situ* olarak ele geçirilmiştir. Bazı mezarlar ise tekrar açılmış ve ikinci bir bireyin gömülmesi sırasında değişikliğe uğramıştır. Bu değişiklik çoğu kez daha önce gömülen bireyin kemiklerinin bir yığın olarak kenara itilmesi şeklindedir. Bazı örneklerde arada ince bir toprak tabakası yaratılarak üst üste aynı doğrultuda yerleştirildikleri görülmüştür. Öte yandan halen yapı temelleri altında yeri tesbit edilmiş fakat müdahale edilememiş mezarlar bulunmaktadır.

Hamamtepe’de ortaya çıkarılan mezarların HTP01 alanının kuzeyinde kilise yapısının etrafında toprağa gömü şeklinde oldukları görülürken, HTP01 alanının batı bölümünde ortaya çıkarılan tüm mezarlar anakaya üzerine ve anakaya oyukları içine yerleştirilmiştir. Bu iki farklı tarz anakayanın HTP01 alanının kuzey bölümünde dik bir biçimde derinleşmesi ve batı bölümünde yüzeye daha yakın olmasından kaynaklanmaktadır. HTP02 alanında ortaya çıkarılan mezarlar ise hem toprağa gömülerek hem de anakayayı kullanarak oluşturulmuştur. Mezarlar HTP02 alanında hem sur duvarının iç bölümünde üst evre mekan tabanlarının altında hem de sur duvarının dışında yamaçta anakaya üzerinde ortaya çıkarılmıştır.

HTP01 alanının kuzey bölümünde ortaya çıkarılan kilise yapısı bir ana apsisli orta nef ve bu nefin kuzey ve güneyinde iki küçük apsisli nefden oluşmaktadır. (Fig. 27) Kilisenin ana apsisli nefinden tuğla ve devşirme mermer yapı taşları, taban üzerinden yoğun miktarda döküntü harç, çok sayıda fresk parçası ve keramoplastik duvar süslemeleri içeren yıkıntı kaldırılmıştır. Ayrıca kilisenin ana apsisinin yükseltilmiş bölümünde yerde devşirme olarak kullanılmış bir yazıt parçası da bulunmuştur.³³ Kilisenin zeminini tamamıyla kaplayan yıkıntı içinde tek bir yanık pişmiş toprak kandil dışında hiçbir materyal kültür ögesi, hayvan kemiği ve bitki kalıntısı elde edilmemiştir. Bu özellik kilisenin ana nefinin çökmesinden itibaren sonraki evrelerde kullanılmadığı izlenimini doğurmuştur. Kilisenin kuzeyde bulunan küçük apsisli nefinde mezarlar tesbit edilirken, güney de bulunan nefin Danişmend konut ve ışık evresinde kullanım gördüğü tesbit edilmiştir.

Kilisenin ana apsisli nefinin duvar özellikleri incelendiğinde tuğla, harç ve bölgeden elde edilen kırmızı kesme taşların birbirini izleyen şekilde inşa edildiği ve devşirme malzeme ile tabanın oluşturulduğu, küçük apsisli neflerin ise kuru taş duvar örme tekniği ile sonradan eklendiği görülmüştür. (Fig. 28) Genişletmeden önce ölçüleri 6m x 8m olan ana yapı, iki yan nefin eklenmesinden sonra 4 metre daha genişleyerek 10 m’ye ulaşmıştır. Sonradan eklenen narteksin henüz batı duvarı ve giriş kapısı bulunamadığından kilisenin genişletildiğindeki boyunu önermek mümkün görünmemektedir. Kilisenin narteksi daha sonra Danişmend konut ve ışık evresinde de kullanım görmüştür.

33 Bu yazıt Alten tarafından kitabın 4.Bölümü’nde tartışılmaktadır.

Büyük ölçüde ortaya çıkarılan Orta Bizans dönemi kilise yapısının hemen doğusunda (yaklaşık 4 m) aynı tarzda inşa edilmiş ve eş zamanlı kullanıldıkları düşünülen bir kilise yapısı daha 2014 kazı sezonunda ortaya çıkarılmıştır. Fakat üzerinde bulunan Danişmend dönemi ve Osmanlı dönemi yapısal kalıntılarının yapının üzerine yayılmış olmasından dolayı tam olarak temizlenemediğinden detaylı bilgiye burada yer verilmemektedir. Bu kilise de 2013 yılında bulunan kilise gibi 3 nefli inşa edilmiştir ve duvarlarında freskler bulunmalıdır. (Fig. 29a-b) Çok daha az sayıda fresk parçası bu kilisenin yıkıntısında da görülmüştür. Diğer kilisede olduğu gibi burada da keramoplastik mimari süsler bulunmuştur, duvarlar da aynı şekilde tuğla, harç ve taş sıralarından oluşmuştur.

Kilise yapısının duvarları hiçbir bölümde tam olarak ayakta değildir ve *in situ* fresk örnekleri yalnızca güney duvarın iç kısmında az miktarda görülmektedir. Görünen freskler de düz beyaz renktedir. Fakat duvar ve zemin işçilik tekniğinin, mimari planının ve evreler bazında kullanımının anlaşılabilmesine olanak sağlayacak yeterli veriler sağlanmıştır. Öte yandan yüzeyden itibaren kilisenin keşfedildiği her bir aşamada kilise yapısının tanımlanmasında ve yayıldığı alanın belirlenmesinde tabakada yoğunlaşan keramoplastik buluntular, yoğun harç yıkıntı, fresk parçaları ve bronz haçlar rehberlik etmiştir. (Fig. 30)

Orta Bizans dönemi kilise mimarisine Anadolu'da örnekler sınırlı sayıda bulunmaktadır ve örnekler daha çok anıtsal ölçektedir.³⁴ Kapadokya bölgesi Orta Bizans Dönemi kilise örnekleri açısından zengin olup özellikle freskleri Komana örnekleri ile karşılaştırılabilir.³⁵ Bu kitapta 8. Bölümde freskler tartışılmaktadır. Selanik ve çevresinde Orta Bizans dönemine tarihlenen oldukça fazla sayıda kilise bulunmaktadır. Bu kiliseler Komana kiliseleri ile karşılaştırılabilir en güzel örnekleri sunmaktadır. Özellikle ölçek ve mimari teknikler açısından Komana kiliseleri Kastoria'daki kiliselere benzerlik göstermektedirler. (Fig. 31 ve 32) Bu kiliselerden Koubelidiki, Hagios Stephanos, Taxiarch ve Hagia Anargyroi farklı özellikleri ile karşılaştırılabilir örneklerdir.³⁶ Her ne kadar bu kiliselerin tüm duvarları aynı anda ve aynı teknikle inşa edilmiş olsalar da plan itibarıyla özellikle Hagios Stephanos, Hagioi Anargyroi ve Taxiarchs kiliseleri Komana kiliselerine benzemektedir.³⁷ Bu kiliselerin her birinde bir büyük iki küçük apsisi üç nef bulunmaktadır. Kastoria'daki bu kiliseler de Komana'dakiler gibi küçük kiliselerdir. Kastoria, Taxiarchs ve Hagios Nikolaos yaklaşık 10 m x 7 m büyüklüğünde, Hagia Anargyroi ise 11 m x 10 m büyüklüğündedir. Hagioi Anargyroi ve Hagios Stephanos kiliselerinde nefler arasında geçişlerin benzeri Komana'da 2013 yılında ortaya çıkarılan kilisenin güney tarafından da bulunmuştur. Kilisenin ana nefi ile kuzey nefi arasındaki duvarın alt seviyelere kadar tahrip olmuş olması oradaki geçişin görülmesini engellemektedir. Epstein, Koubelidiki, H. Stephanos, ve Taxiarchs'ı geç 9. - erken 10. yy'lara, H. Anargyroi 11. yy'ın ilk yarısına, ve Kasnitze'deki H. Nikolaos'u ise 12. yy'ın ikinci yarısına tarihlemiştir.³⁸ Komana'daki kiliseler de röliker haçlar ve freskler yardımı ile 11-12. yy'lara tarihlenebilir.

34 Bursa Trilye'deki Fatih Camii, Pekak 2000; İstanbul Myrelaion ve Theotokos (Fenari İsa Camii), Ousterhout 1999.

35 Epstein 1979.

36 Epstein 1980.

37 Epstein 1980, 191.

38 Epstein 1980, 199.

Kazının ilk yılından itibaren Hamamtepe’de belirlenen mezarların gömü tarzı ve yer yer mezar buluntuları, ve mekan içlerinde elde edilen bronz haçlar, kilise aydınlatma aksam-ları ve törensel amaçlı kullanıldığı düşünülen daha çok çeşitli bronz obje yerleşmede var olan Hristiyan inançlı bir toplumun varlığını haber verirken, kiliselerin keşfi ile bu çıkarım daha da geçerli bir hale gelmiştir. Bu sporadik buluntulara ek olarak işlik tabanı altın-da 2013 yılında bulunan kilisenin yakınında toplu halde takılar bulunmuştur. Üç tane gümüş taşlı erkek yüzüğünün yanısıra gümüş bir kolye zinciri ile üzerinde İsa tasviri bulu-nan çepeçevre incilerle bezeli kolye ucu ve bir çift altın sepet tipi küpe bulunmaktadır. (Fig. 33) Bu küpe Fatimi stilinde bir küpe olup benzeri New York Metropolitan Sanat Müzesi’nde bulunmaktadır.³⁹ Küpe 10-11. yy'lara tarihlenmiştir.

Kazılar, Hamamtepe’de kilise ve nekropol evresinin hemen üzerine ve kısa bir süre içeri-sinde yeni bir yerleşimin oturtulduğunu önermiştir. Buna göre yukarıda da tarif edildiği gibi kiliselerin, ki yıkık olmalıdırlar, ayakta kalan kısımlarının içi doldurulmuş, mezarlar kenara itilmiş, kimi zaman duvarlar kafataslarının üzerine oturtulmuş, bronz kilise eşyaları ya dolguya karışmış ya da yeni mekanlarda birikmiştir. Özellikle mezarların gördüğü mua-mele bu mezarların anısının kaybolmuş veya bir sonraki kullanıcı için önemsiz olabileceği-ni düşündürmüştür. Yine bronz haç ve röliker haçların işlevlerini yitirmiş olmaları, belki de tekrar eritmek üzere toplanmış olmaları yine kilise/nekropol üzeri evrenin artık Hristiyan olmadığını önermiştir. Öte yandan Bizans sikkeleri kullanılmaya devam edilmiş, onların yanına Danişmend/Selçuklu sikkeleri eklenmiştir. Günlük yaşama dair bulgular her iki evre için de farklı arkeolojik malzemelerden elde edilebilmektedir. Bir yandan iskeletlerin antropolojik incelemeleri ağır şartlarda yaşayan, iyi beslenmeyen, kırsal yaşamı öneren hastalık ve rahatsızlıklarla mücadele etmiş bir halka işaret ederken, bir üst evreden gelen arkeozoolojik ve arkeobotanik veriler beslenme bozuklukları, protein eksikliği, kar-bonhidrat ağırlıklı beslenme grafiği ile hemen ardından gelen dönemde kırsal yaşam şart-larını desteklemiştir. Ancak kaliteli kapların yoğunluğu, Doğu’dan ithal edildiği düşünö-len pahalı seramikler ve meyve sebze çeşitliliği bölgenin kırsal bir yaşam dahi sürse pahalı ürünlere ulaşabildiğini önermiştir.

Toparlayacak olursak; 11. yüzyılda bir değil en azından iki kilisesi bulunan Komana’nın merkezi konumundaki kayalık, belki o dönemde surlarla çevrelenmiş, peşinden Danişmendlilere yenik düşmüş ve 12.-13. yüzyıllarda Danişmendlileşmiş hatta müslüman-laşmıştır.

Orta Bizans Dönemi Surları

Komana antik kentinde yürütölen yüzey araştırmalarında ve Harita Genel Komutanlığı’ndan elde edilen hava fotoğraflarında Hamamtepe etrafında tesbit edilen sur duvarlarının yapı-sal özelliklerini anlamak ve tarihlendirebilmek amacıyla surlarda kazı çalışmaları yürütöl-müştür. Hamamtepe’nin kuzey batı köşesinde başlayan kazılarda sur duvarının yer yer 3,5 m kalınlığa ulaştığı ve en az iki evreli olduğu anlaşılmıştır (Fig. 34 ve 35). Batı tarafda kuzey-güney doğrultulu sur duvarının kuzey-batı köşede bir burç oluşturduğu, ve anakaya

39 Welch vd. 1979/1980, 16.

üzerinde dönerek doğuya devam ettiği görülmüştür. 2014 yılında kuzey surların dış tarafında bir test açması yapılmış ve burada surların iyi korunmuş olduğu anlaşılmıştır. Test açmasında surun tabanına ulaşılmıştır. Buna göre surun yüksekliği korunan kısımda 4,5 m'dir (Fig. 36). Sur duvarının tepenin kuzey tarafı boyunca devam ettiği hatta kaleye girişin bu taraftan olabileceği görüşü oluşmuştur. Surun izleri güneyde ve güney doğu da takip edilebilmektedir. HTP03 alanında yürütülen çalışmalarda sur duvarının doğu kısmının bulunamamış olması duvarın daha yüksek kottan devam etmiş ve yapının Erken Bizans evlerinin üzerine kurulmuş olabileceğini önermiştir. Bu şekli ile sur duvarları siyasi karışıklıkların arttığı Orta Bizans dönemine tarihlenebilir. Surlu kırsal kale yerleşimleri Gritille ve Çadırhöyük gibi örneklerde de görüldüğü gibi Orta Bizans döneminde yaygın bir yerleşim tipidir.

Erken Bizans Dönemi Evresi (Evre IV)

Hamamtepe'de gerçekleştirilen kazılarda Erken Bizans dönemine tarihlendirilebilecek *in situ* yapısal kalıntılar ve arkeolojik buluntulara da rastlanmıştır. HTP01 alanında Orta Bizans mezarlık ve kilise evresinin daha alt seviyesinde düzleştirilmiş anakaya üzerine yerleştirilmiş üzerinde kenet yuvaları bulunan blok kireçtaşları tesbit edilmiştir. Daha erken döneme ait büyük kamusal bir yapının kalıntıları olma olasılığı doğmuştur. Düzleştirilmiş sağlam bir anakaya zemin üzerinde olmaları da büyük bir yapının temeli için uygun bir koşuldur. Ortaya çıkarılan blok taşlarla aynı seviyede daha erken dönemde kullanılmış olduğu anlaşılan bir ocak yapısı da tesbit edilmiştir. (Fig. 37) Küçük bir bölümde tesbit edilen bu ocaklı erken evre 9. yy'ın öncesi bir dönemi temsil etmektedir. Bu evrede tekrar kullanılmış olabilecek blok kireçtaşı yapı temeli ise daha da erken bir evreyi temsil ediyor olabilir. Fakat bu alandan henüz tarihlemeyi kesinleştirecek veriler elde edilememiştir.

HTP02 alanında sur duvarının iç bölümünde Osmanlı ve Danişmend dönemlerinden önce kullanılmış olduğu düşünülen ve alanda kalınlıkları 70-90 cm arasında değişen basit duvarların aksine, harç kullanılarak inşa edilmiş olan yaklaşık 150 cm eninde uzun bir duvar sırası alt seviyede ortaya çıkarılmıştır. Ortaya çıkarılan bu duvar yapısının da 9. yy mezarlık ve kilise evresinden önceki bir dönemde kullanım gördüğü ve savunma duvarı ya da daha farklı bir kamusal yapının bir parçasını temsil ettiği düşünülmektedir. (Fig. 38) Fakat tarihleme için henüz kesin bir veri sağlanamamıştır. Öte yandan HTP02 alanında üzerinde bir savaş sahnesi betimlemesi olan Hellenistik dönem Megara kasesi parçası bulunmuştur. (Fig. 39 ve 40) Hamamtepe'de tarihlemeyi Hellenistik döneme götüren bu buluntunun yerleşimdeki yapılar ile olan ilişkisi henüz tesbit edilememiştir. Fakat bu buluntu, birkaç yüzyılı aşkın zamandır elde edilen tarihi veriler ışığında Komana antik kentinin merkezi olarak kabul gören Hamamtepe ve etrafındaki alanın Roma imparatorluk dönemi yapısal kalıntılarının da öncesine ışık tutması açısından son derece önemlidir.⁴⁰

40 Hamamtepe'nin doğusunda bulunan Yeşilirmak üzerinde kurulu DSİ regülatörü üzerinde devşirme olarak kullanılan Roma dönemi imparatorluk tapınağı yazıtından yola çıkarak Hamamtepe'nin ve sınırları içinde yer aldığı Gümenek köyünün Roma döneminden günümüze kesintisiz iskan edildiği çıkarımını yapabiliriz.

HTP03 alanında tepenin doğu yamacının ve stratigrafinin anlaşılması amacıyla oluşturulan basamaklı açmalardan elde edilen erken dönem seramikler ve 5-6. yy'a tarihlenen bronz deniz kabuğu kapaklı kandil bu konutsal nitelik taşıyan alanın tarihlemesini 5-6. yy'lar arasına taşımaktadır. (Fig. 41a-b)

Hamamtepe'nin kuzeydoğusunda modern Gümenek yerleşiminin yol seviyesinde bulunan HTP04 alanında yapılan kazılarda ise Hamamtepe'de tesbit edilen sur duvarının dışında kalan ve Yeşilirmak' ın taşıdığı alüvyon dolgunun altında oldukça zengin arkeo-botanik veriler içeren ocaklı konut mekanları iki ayrı evre olarak ortaya çıkarılmıştır. Ortaya çıkarılan mekanlar kalın bir tabaka ile birbirini takip eden iki ayrı konut evresini temsil etmektedir. Evrelerden yüzeye en yakın olan Danişmend dönemi konut ve işlik evresini temsil etmektedir. Aynı açma içerisinde yapılan sondaj kazısında ise daha derin bir seviyede bulunan ocaklı bir evre tesbit edilebilmiştir ve bu evrenin 5-9. yy'lar arasını temsil ettiği düşünülmektedir. Fakat bu çıkarımı kesinleştirecek güvenilir veriler henüz sağlanamamıştır.

Geç Roma Dönemi Devşirme Yapı Malzemeleri

Hamamtepe'de ortaya çıkarılan evrelerin tamamında daha önceki dönemlerde yerleşim ve yerleşimin etrafında var olan erken döneme ait yapıların yapısal malzemelerinin devşirme olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Orta Bizans dönemi kilisesinin apsisli ana nefinin tabanında Theos Hypsistos'a adanmış bir 3-4. yy adak yazıt parçası ele geçirilirken, kuzeydeki apsisli nefte Euprepes adında bir sporcuya adanmış 3. yy ve Polykhronis isimli bir çocuğa ait Geç Roma dönemi mezar yazıtı ele geçirilmiştir.⁴¹

Ayrıca kilisenin apsisli ana nefinin tabanında ve küçük apsisli neflerinde yakın civarda bulunan kamusal yapılardan alınarak kullanılmış olan mermer bloklar, sütun ve arşitrav parçaları tesbit edilmiştir. Mermer kamusal yapı öğeleri Danişmend dönemi konut ve işlik evresi ve Osmanlı dönemi konut evresinde de duvar yapıları ve mekan içlerinde bağımsız olarak da ele geçirilmiştir.

Bir diğer devşirme yapı malzemesi ise pişmiş toprak taban karoları ve çatı kiremitleridir (tegula). Kilise zemininde ve Danişmend dönemi konut ve işlik evresi mekanlarında taban döşemelerinde devşirme olarak kullanıldıkları tesbit edilmiştir. (Fig. 42) Kilise etrafında yer alan Orta Bizans dönemi mezarlarında ise çatı kiremitleri mezarların yan duvarları ve üst kapakları olarak kullanılmıştır. (Fig. 43) Ayrıca ortaya çıkarılan ikinci kilisenin temelinin dolgusunda çok sayıda kırık çatı kiremiti ortaya çıkarılmıştır. Bu da ele geçirilen malzemelerin kilise ve mezarlık evrelerinden öncesinde kullanılan yapı ya da yapılardan ele geçirildiklerini göstermektedir. Hamamtepe'de tesbit edilen pişmiş toprak taban döşemesi ve çatı kiremitlerinin yerleşim ya da yerleşime yakın bir noktada bulunmuş olan bir geç dönem Roma villasından ya da erken dönem Bizans konutunda ilk kullanıldıkları düşünülmektedir.

41 Hamamtepe'de ele geçen yazıtlar için bkz. Alten 2015 (Bu kitapta 4. Bölüm).

Kaybolan Evreler Tartışması

Hamamtepe'de gerçekleştirilen kazılarda tesbit edilen evreler 5-9. yy erken Bizans konut evresi, 11-12. yy orta Bizans mezarlık ve kilise evresi, 12-13. yy Danişmend konut ve ışık evresi ve 16-17. yy'lar arasında Osmanlı konut evresi olarak tanımlanmıştır. Fakat yapı kalıntılarıyla tanımlanmış bu evrelerin dışında derinde yer alan tabaklardan mekanlarla ilişkilendirilmesi olanaksız olan fakat erken dönem malzemelerin tesbit edildiği durumlar da görülmektedir. Özellikle alanın tamamında daha alt tabaklarda Geç Roma dönemine ve kısıtlı da olsa Hellenistik dönemlere tarihlendirilebilecek seramik parçaları ele geçirilmektedir. Derin tabakalardan elde edilen bu malzemelerin dolgu malzemesi olarak civardan getirilen toprak ile tepeye taşındığı düşünülürken, diğer bir görüş ise tepenin Hellenistik ve Roma dönemlerinde de iskan edildiği fakat anakaya yüzeyinin en erken dönemlerde görünür olması nedeniyle ilk evrelerin kullanımı sırasında birbirinin izlerini yok ettiği'dir. Ayrıca yerleşik olarak tesbit edilemeyen Hellenistik ve Roma dönemi evrelerine ait yapı malzemelerinin sonraki evrelerde devşirilmelerinin ne derece yoğun olduğu Orta Bizans dönemi kilise ve mezarlık evresinden itibaren gözlenmektedir. Bu yoğun devşirme nedeniyle Hellenistik ve Roma evrelerinin Hamamtepe üzerinde kayıp oldukları çıkarımı haklı nedenlere dayandırılabilir. Yine de Hellenistik ve Roma dönemi yapı temellerinin kısmen de olsa *in situ* bulunması tepenin kullanımını zamanda daha geri götürecektir verileri bizlere sağlayacaktır.

Kaynakça

- Antonaras, A. C. 2012. "Middle and Late Byzantine Jewellery from Thessaloniki and its Region" in Böhlendorf-Arslan B. and A. Ricci (ed.) *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts*, BYZAS 15, 117-126.
- Arik, R. 1991. "Kubad-Abad 1989 Yılı Kazısı", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı* II, 28 Mayıs- 1 Haziran 1990 Ankara, 355-359.
- Böhlendorf-Arslan, B. 2012. "Das bewegliche Inventar eines mittelbyzantinischen Dorfes: Kleinfunde aus Boğazköy" in Böhlendorf-Arslan B. and A. Ricci (ed.) *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts*, BYZAS 15, 351-368.
- Caneva, I. ve G. Köroğlu. 2010. *Yumuktepe: A Journey Through Nine Thousand Years*. Ege Yayınları. İstanbul.
- Cassis, M. 2009. "Çadır Höyük: A Rural Settlement in Byzantine Anatolia" in Vorderstrasse T. ve J. Roodenberg (ed) *Archaeology of the Countryside in Medieval Anatolia*, NINO, Leiden, 1-24.
- Chouchani, A. ve C. Adle. 1992. "A Sphero-Conical Vessel as fuqqâ'a, or a Gourd for "Beer"', *Muqarnas*, IX, 72-92.
- Cramer, J. A. 1971. *A Geographical and Historical Description of Asia Minor I-II*. Amsterdam.
- Çoruhlu, Y. 2010. "Kars/Ani Kazıları 2008 Yılı Çalışmaları" *31. Kazı Sonuçları Toplantısı* 3. Cilt 25-29 Mayıs 2009 Denizli, 145-178.
- Dell'Era, F. 2012. "Small Finds from Zeytinli Bahçe – Birecik (Urfa)" in Böhlendorf-Arslan B. and A. Ricci (ed.) *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts*, BYZAS 15, 393-406.
- Deveci A. ve Y. Mergen. 1999. "Zeytin Bahçeli Höyük: Preliminary Report." Tuna N. ve J. Öztürk (ed) *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the İhsu and Carchemish Dam Reservoirs, Activities in 1998*. Ankara.

- Dumarcay, J. 1965. "Eolipiles ?", *Syria*, XLII, 75-79.
- Ellis R. S. ve M. M. Voigt. 1982. "1981 Excavations at Gritille, Turkey" in *American Journal of Archaeology*, Vol. 86, No.3, 319-332.
- Epstein, A. W. 1979. "The Problem of Provincialism: Byzantine Monasteries in Cappadocia and Monks in South Italy," *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, XLII, 28-46.
- Epstein, A. W. 1980. "Middle Byzantine Churches of Kastoria: Dates and Implications" *The Art Bulletin*, Vol. 62, No. 2 (Jun., 1980), 190-207.
- Erciyas, D. B. 2014. "Komana'da (Sisiye) 2010-2012 Yılları Kazı Çalışmaları" 35. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 1.Cilt, 281-291.
- Erciyas, D. B. ve E. Sökmen. 2012. "Komana'dan Bir Buluntu Beş Öneri" *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Sayı: 26, 92.
- Erciyas, D. B., Sökmen, E. ve C. Kocabıyık. 2011. "Komana Antik Kenti 2009 Yılı Kazı Çalışmaları" 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 4.Cilt, 121-133.
- Erciyas, B. ve E. Sökmen. 2010. "An Overview of Byzantine Period Settlements around Comana Pontica in North-central Turkey" *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol.34, No.2,119-141.
- Erciyas D. B. 2010. "Komana Antik Kenti Arkeolojik Araştırma Projesi 2008 Yılı Raporu." 27. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2. Cilt 25-29 Mayıs 2009 Denizli, 355-374.
- Erciyas D. B. 2009. "Komana Antik Kenti ve Çevresi Yüzey Araştırması 2007." 26. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 1. Cilt 26-30 Mayıs 2008 Ankara, 289-306.
- Erciyas, D. B., Sökmen, E. ve T. Kalaycı. 2008. "Tokat İli Komana Antik Kenti Yüzey Araştırması 2006" 25. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2. Cilt 28 Mayıs-1 Haziran 2007, Kocaeli, 197-212.
- Erciyas D. B. 2007. "Komana Antik Kenti Yüzey Araştırması 2005." 24. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2. Cilt, 29 Mayıs-2 Haziran 2006, Çanakkale, 155-166.
- Erciyas D. B. 2006. "Tokat İli Komana Antik Kenti Yüzey Araştırması 2004." 23. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2. Cilt, 30 Mayıs-03 Haziran 2005, Antalya, 13-22.
- Ettinghausen, R. 1965. "The Use of Sphero-conical Vessels in the Muslim East", in *Journal of Near Eastern Studies*, XXIV, 218-229.
- Ferrazzoli, A. F. 2012. "Byzantine Small Finds from Elaiussa Sebaste" in Böhlendorf-Arslan B. and A. Ricci (ed.) *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts*, BYZAS 15, 289-308.
- Frangipane M. et al. 2011. "The Investigations at Zeytinlibahçe Höyük (Urfa): The 2002 Campaign." Tuna N. ve Doonan O. (ed) *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ihsu and Carchemish Dam Reservoirs, Activities in 2002*. Ankara.
- Frangipane M. et al. 2004. "The 2001 Excavation Campaign at Zeytinbahçe Höyük: Preliminary Results." Tuna N., Halgh J. G. ve J. Velibeyoğlu (ed) *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ihsu and Carchemish Dam Reservoirs, Activities in 2001*. Ankara.
- Frangipane M. et al. 2002. "The 2000 Campaign at Zeytinlibahçe Höyük." Tuna N. ve J. Öztürk (ed) *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ihsu and Carchemish Dam Reservoirs, Activities in 2000*. Ankara.
- Frangipane M. ve E. Bucak. 2000. "Excavations and Research at Zeytinbahçe Höyük, 1999." Tuna N., Öztürk J. ve J. Velibeyoğlu (ed) *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ihsu and Carchemish Dam Reservoirs, Activities in 1999*. Ankara.
- Gill, M. A. V. 2002. *Amorium Reports, Finds 1: The Glass (1987-1997)*. British Archaeological Reports International Series 1070. Oxford.
- Görür M. ve H. Ekmen. 2005. *Akmezar: A Hellenistic and Medieval Settlement in Çayırh. Baku-Tbilisi-Ceyhan Crude Oil Pipeline Project Archaeological Salvage Excavations Project Documents: 4*, Gazi University Research Centre for Archaeology.
- Hamilton, W. J. 1842. *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia*. London: John Murray.
- Keall, E. J. 1993. "One Man's Mede Is Another Man's Persian; One Man's Coconut Is Another Man's Grenade" *Muqarnas*, vol.10, 275-285.

- Köroğlu, G. 2012. "Medieval Small Finds from the Yumuktepe Excavations 1993-2008" in Böhlendorf-Arslan B. and A. Ricci (ed.) *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts*, BYZAS 15, 309-318.
- Köşklü, Z. 2006. "Household Clay Pit Ovens in Northeastern Anatolia" in Takaoğlu, T. (eds.) *Ethnoarchaeological Investigations in Rural Anatolia*, Volume 3, 45-55.
- Kypriou, E. 1997. *Greek Jewellery. 6000 Years of Tradition, Thessaloniki, Villa Bianca 21.12.1997-21.2.1998* (ed.), Athens.
- Lauwers, V., Degryse, P. ve M. Waelkens. 2010. "Middle Byzantine (10th-13th century A.D.) Glass Bracelets at Sagalassos (SW Turkey)" in Drauschke J. and D. Keller (eds) *GLASS IN BYZANTIUM – PRODUCTION, USAGE, ANALYSES*, International Workshop organised by the Byzantine Archaeology Mainz, 17th-18th of January 2008 Römisch-Germanisches Zentralmuseum, 145-152.
- Lightfoot, C. S. ve E. A. Ivison (ed) 2012. *Amorium Reports 3: The Lower City Enclosure: Finds Reports and Technical Studies*. Ege Yayınları. İstanbul.
- Lightfoot, C. 2007. "Trade and Industry in Byzantine Anatolia: The Evidence from Amorium" in *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 61, 269-286.
- Lightfoot, C. S. (ed) 2003. *Amorium Reports 2: Research Papers and Technical Reports*. British Archaeological Reports International Series 1170. Oxford.
- Lightfoot, C. 1994. *Amorium: A Brief Guide to a Late Roman and Byzantine City in Central Anatolia*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- McNicol, A. 1983. *Taşkun Kale: Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia*. British Archaeological Reports International Series 168. Oxford.
- Mercangöz, Z. ve F. İnanan. 2011. "Kuşadası-Kadıkalesi/Anaia Kazısı 2009 Yılı Çalışmaları" Pektaş, K., Cirtil, S., vd. (ed). *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* 14-16 Ekim 2009 Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınları No:1, 433-442.
- Mitchell, S. 1980. *Aşvan Kale: Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia*. British Archaeological Reports International Series 80. Oxford.
- Moore, J. 1993. *Tille Höyük 1: The Medieval Period*. BIAA Monograph. London.
- Ousterhout, R. 1999. *Master Builders of Byzantium*. Princeton: Princeton University Press.
- Ödekan, A. (ed) 2007. *Kalanlar 12. Ve 13. Yüzyıllarda Türkiye'de Bizans / The Remnants 12th and 13th Centuries Byzantine Objects in Turkey*. Vehbi Koç Vakfı, İstanbul.
- Ökse A. T. 2004. "2001 Excavations at Gre Virike." Tuna N., Halgh J. G. ve J. Velibeyoğlu (ed) *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ihsu and Carchemish Dam Reservoirs, Activities in 2001*. Ankara.
- Ökse A. T. 2002. "Excavations at Gre Virike in 2000." Tuna N. ve J. Öztürk J. (ed) *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ihsu and Carchemish Dam Reservoirs, Activities in 2000*. Ankara.
- Ökse A. T. 2000. "Excavations at Gre Virike, 1999." Tuna N., Öztürk J. ve J. Velibeyoğlu (ed) *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ihsu and Carchemish Dam Reservoirs, Activities in 1999*. Ankara.
- Ökse A. T. et al. 2000. "Research at Mezraa Höyük, 1999." Tuna N., Öztürk J. ve J. Velibeyoğlu (ed) *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ihsu and Carchemish Dam Reservoirs, Activities in 1999*. Ankara.
- Ökse A. T. 1999. "Gre Virike: Research in 1998." Tuna N. ve J. Öztürk (ed) *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ihsu and Carchemish Dam Reservoirs, Activities in 1998*. Ankara.
- Ökse A. T. ve M. Tekinalp. 1999. "Mezraa Höyük: Research in 1998." Tuna N. ve J. Öztürk (ed) *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ihsu and Carchemish Dam Reservoirs, Activities in 1998*. Ankara.
- Parker, B. J. 2011. "Bread Ovens, Social Networks and Gendered Space: An Ethnoarchaeological Study of Tandır Ovens in Southern Anatolia" in *American Antiquity* 76, 603-627.

- Parker, B. J. ve M. B. Uzel. 2007.
“The Tradition of Tandır Cooking in Southeastern Anatolia: An Ethnoarchaeological Perspective” in Takaoglu, T. (eds.) *Ethnoarchaeological Investigations in Rural Anatolia*, Volume 4, 7-43.
- Pekak, S. 2000. *Trilye (Zeytinbağı) Fatih Camisi*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Postgate, N. ve D. Thomas. (ed) 2007.
Excavations at Kilise Tepe 1994-98 from Bronze Age to Byzantine in Western Cilicia 1 (Text). BIAA Monograph. London.
- Redford, S. 1998. *The Archaeology of the Frontier in the Medieval Near East: Excavations at Gritille, Turkey*. AIA Monographs. Philadelphia.
- Schiffer, B. M. 1996. *Formation Processes of the Archaeological Record*, University of Utah Press, Salt Lake City.
- Schiffer, B. M. 1995. *Behavioral Archaeology: First Principles*, University of Utah Press, Salt Lake City.
- Schiffer, B. M. 1983. “Towards the Identification of Formation Processes”, in *American Antiquity*, Vol. 48, No. 4, 675-706.
- Schiffer, B. M. 1972. “Archaeological Context and Systemic Context”, in *American Antiquity*, Vol. 37, No. 2, 156-65.
- Skouteri-Didaskalou, E. 2007.
Tradition's Precious Ones. Jewels, Ornaments and Charms from the Collections of the Museum of Folklore of the Aristotle University of Thessaloniki, the Museum of Byzantine Culture and the Benaki Museum, and the Rings-sculptures of Aphroditi Liti. Museum of Byzantine Culture 6.7.2006-31.12.2006, Thessaloniki.
- Şenyurt S. Y. ve R. İbiş. 2005.
Güllüdere: An Iron Age and Medieval Settlement in Aşkale Plain. Baku-Tbilisi-Ceyhan Crude Oil Pipeline Project Archaeological Salvage Excavations Project Documents: 2, Gazi University Research Centre for Archaeology.
- Tekinalp V. M. 2005. *Minnetpınarı: A Medieval Settlement in Eastern Kilikia*. Baku-Tbilisi-Ceyhan Crude Oil Pipeline Project Archaeological Salvage Excavations Project Documents: 7, Gazi University Research Centre for Archaeology.
- Tekinalp M. ve Y. Ekim. 2005.
Sazpegler: A Medieval Settlement in North Eastern Anatolia. Baku-Tbilisi-Ceyhan Crude Oil Pipeline Project Archaeological Salvage Excavations Project Documents: 3, Gazi University Research Centre for Archaeology.
- Vorderstrasse, T. 2009. “Old Excavations in the Anatolian Countryside” Vorderstrasse, T. ve J. Roodenberg (ed) *Archaeology of the Countryside in Medieval Anatolia*, NINO, Leiden, 215-231.
- Welch, S.C., Swietochowski, M.L., Jenkins, M. ve Keene, M. 1979/1980
Notable Acquisitions (Metropolitan Museum of Art), 16-19.
- Whittow, M. 2008. “The Middle Byzantine Economy” Shepard J. (ed) *The Cambridge History of The Byzantine Empire c. 500-1492*, Cambridge University Press, Cambridge, UK, 465-492.
- Wright, G. R. H. 2007. “Beycesultan – A Fortified Settlement in Byzantine Phrygia” in *Anatolica* 33, 143-168.
- Wright, G. R. H. 2000. “Some Byzantine Bronze Objects from Beycesultan” in *Anatolian Studies*, vol. 50, 159-170.
- Yalçıklı D. ve V. M. Tekinalp. 2011.
“The 2002 Excavation Season at Mezraa Höyük.” Tuna N. ve O. Doonan (ed) *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs. Activities in 2002*. Ankara.
- Yalçıklı D. ve V. M. Tekinalp. 2004.
“2001 Excavations at Mezraa Höyük.” Tuna N., Halgh J. G. ve J. Velibeyoğlu J. (ed) *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs, Activities in 2001*. Ankara.
- Yalçıklı D. ve V. M. Tekinalp. 2002.
“Mezraa Höyük Excavations, 2000.” Tuna N. ve J. Öztürk (ed) *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs, Activities in 2000*. Ankara.

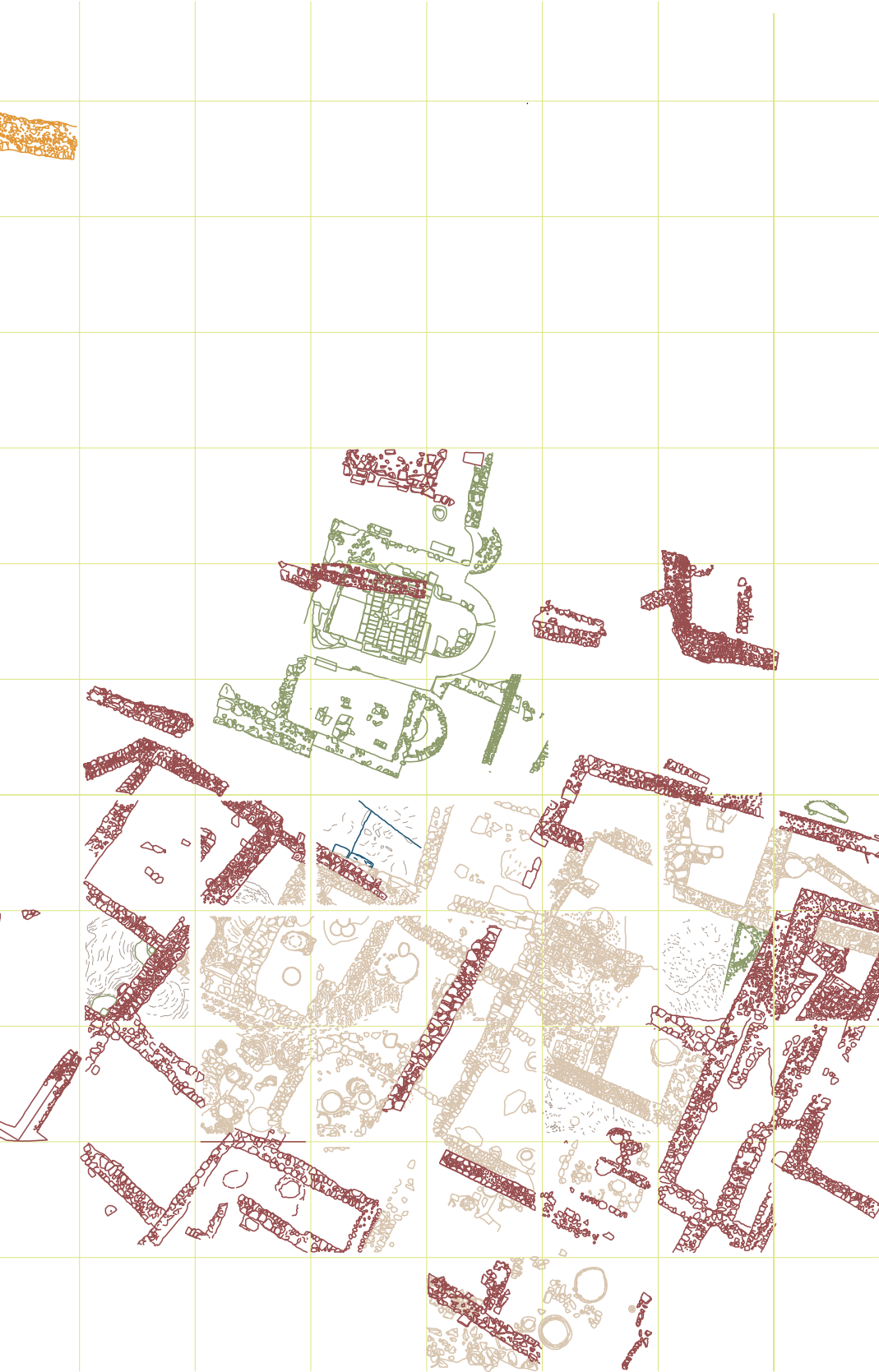

Fig. 4.
Hamamtepe tüm
evreler planı.

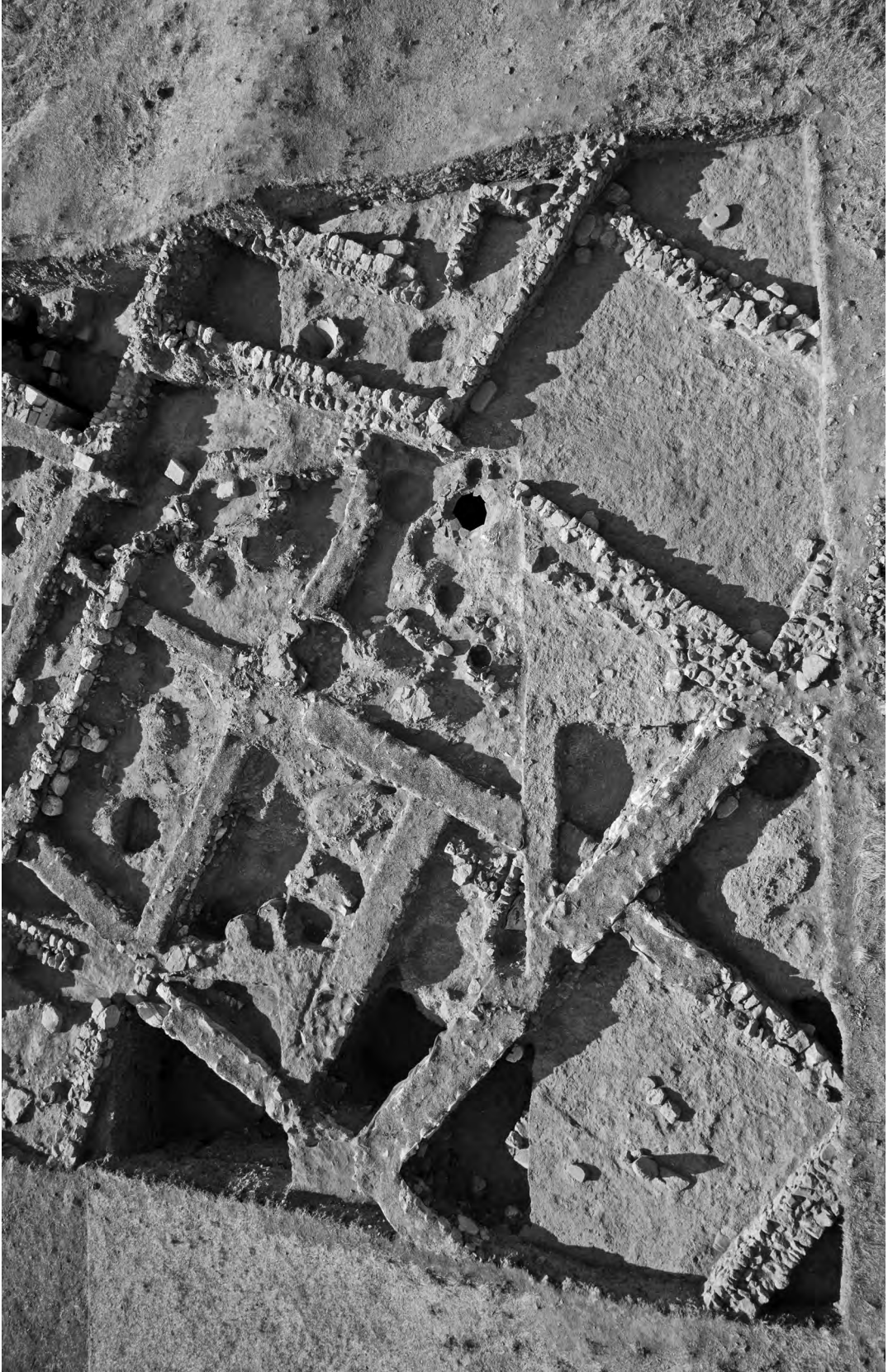

Fig. 5. HTP01 alanı Osmanlı evresi hava fotoğrafı.

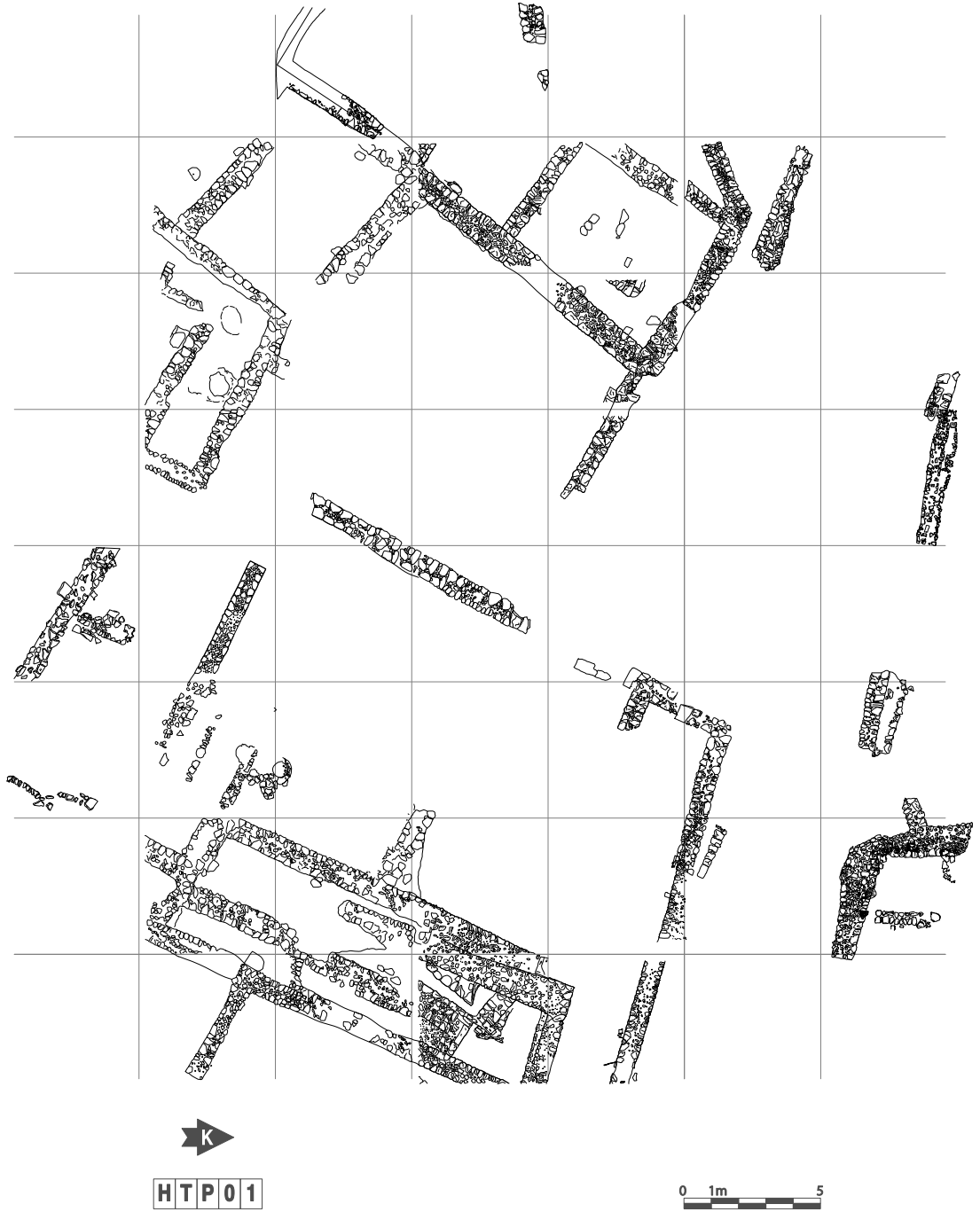

Fig. 6. HTP01 alanı Osmanlı evresi planı.

Fig. 7. Osmanlı dönemi pipoları.

Fig. 8. Osmanlı dönemi monokrom duvar çinisi.

Fig. 9. HTP01 alanı Danışmend evresi hava fotoğrafı.

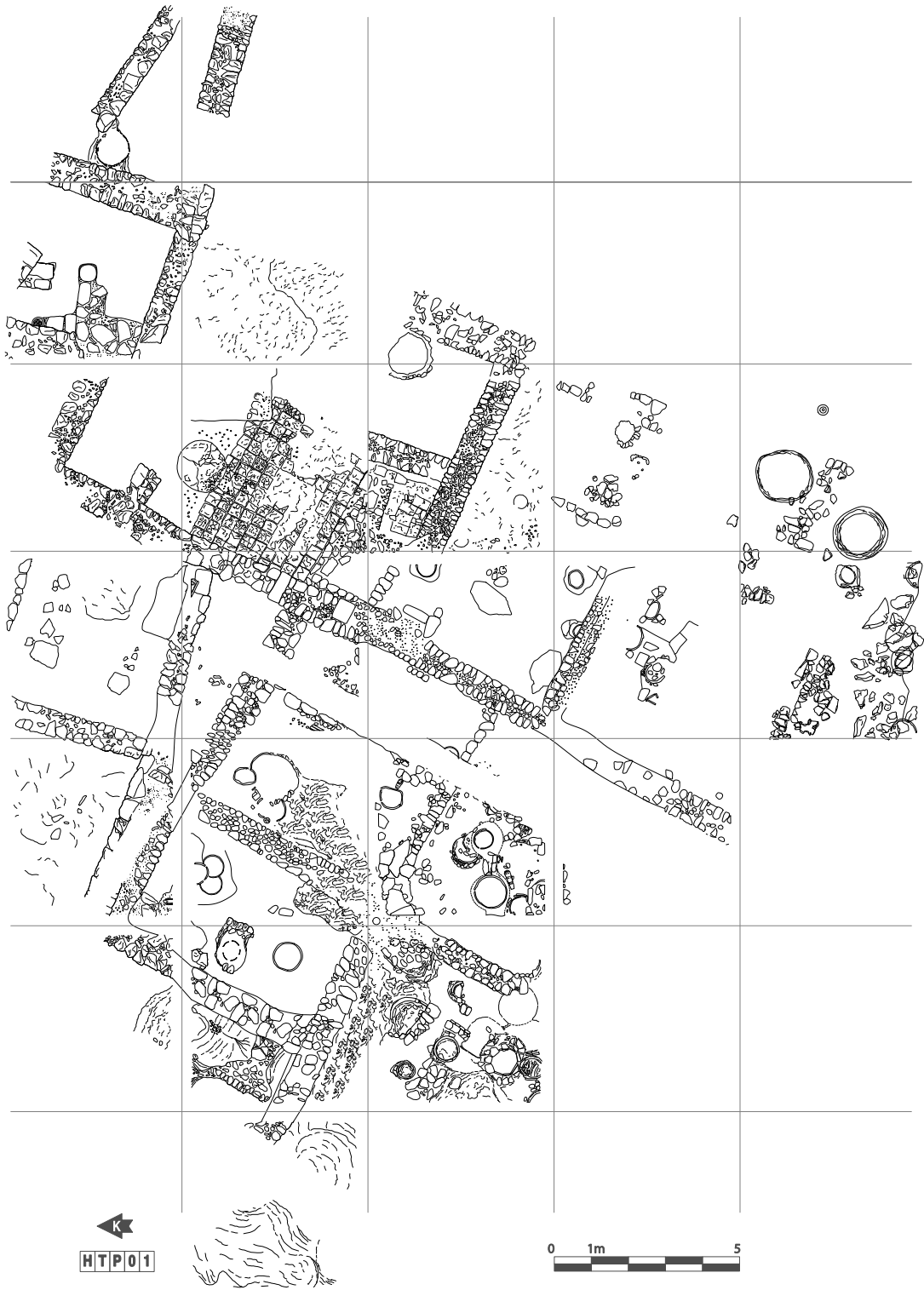

Fig. 10. HTP01 alanı Danişmend evresi planı.

Fig. 11. Kerpiç tuğlalar.

Fig. 12. Danişmend evresi ocakları.

Fig. 13. Danişmend evresi silosu.

Fig. 14. Danişmend evresi p ukuru.

Fig. 15. Danişmend evresi ocaklı mekan.

Fig. 16. Cam bilezikler.

Fig. 17. Kemik objeler.

Fig. 18. Metal objeler.

Fig. 19. Hayvan biçimli kilit parçası.

Fig. 20. Kürevi-konik kap.

Fig. 21. HTP02 alanı Danişmend evresi kalıntıları.

Fig. 22. HTP06 alanı ocak yapısı.

Fig. 23. Kilise hava fotoğrafı.

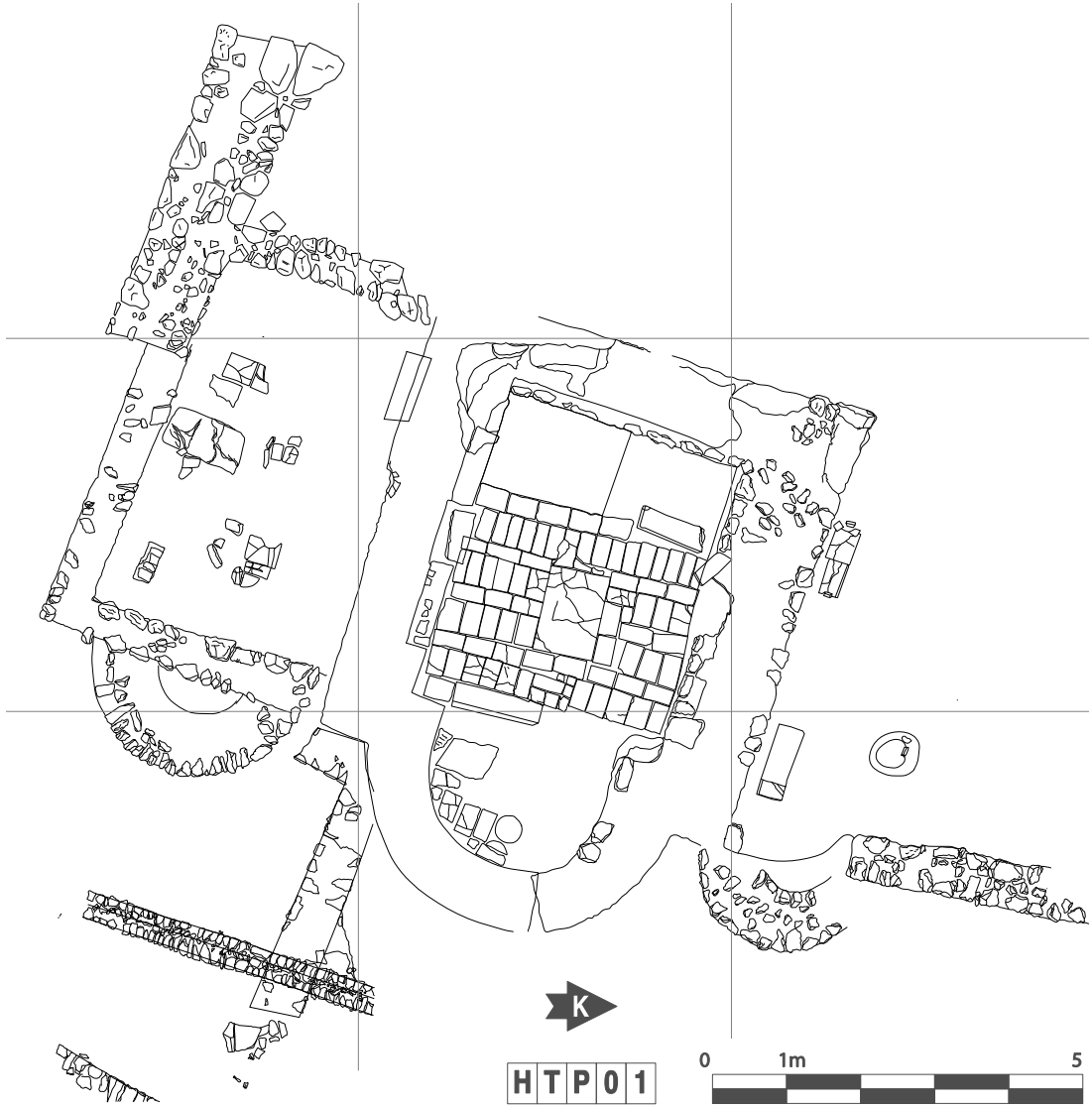

Fig. 24. Kilise planı.

Fig. 25.
Mezar buluntusu boncuklu
bronz halka küpe.

Fig. 26.
Anakayada oluşturulmuş
mezarlar.

Fig. 27.
2014 kazı sezonunda
keşfedilen ikinci kilise.

Fig. 28.
Kilise duvar yapısı.

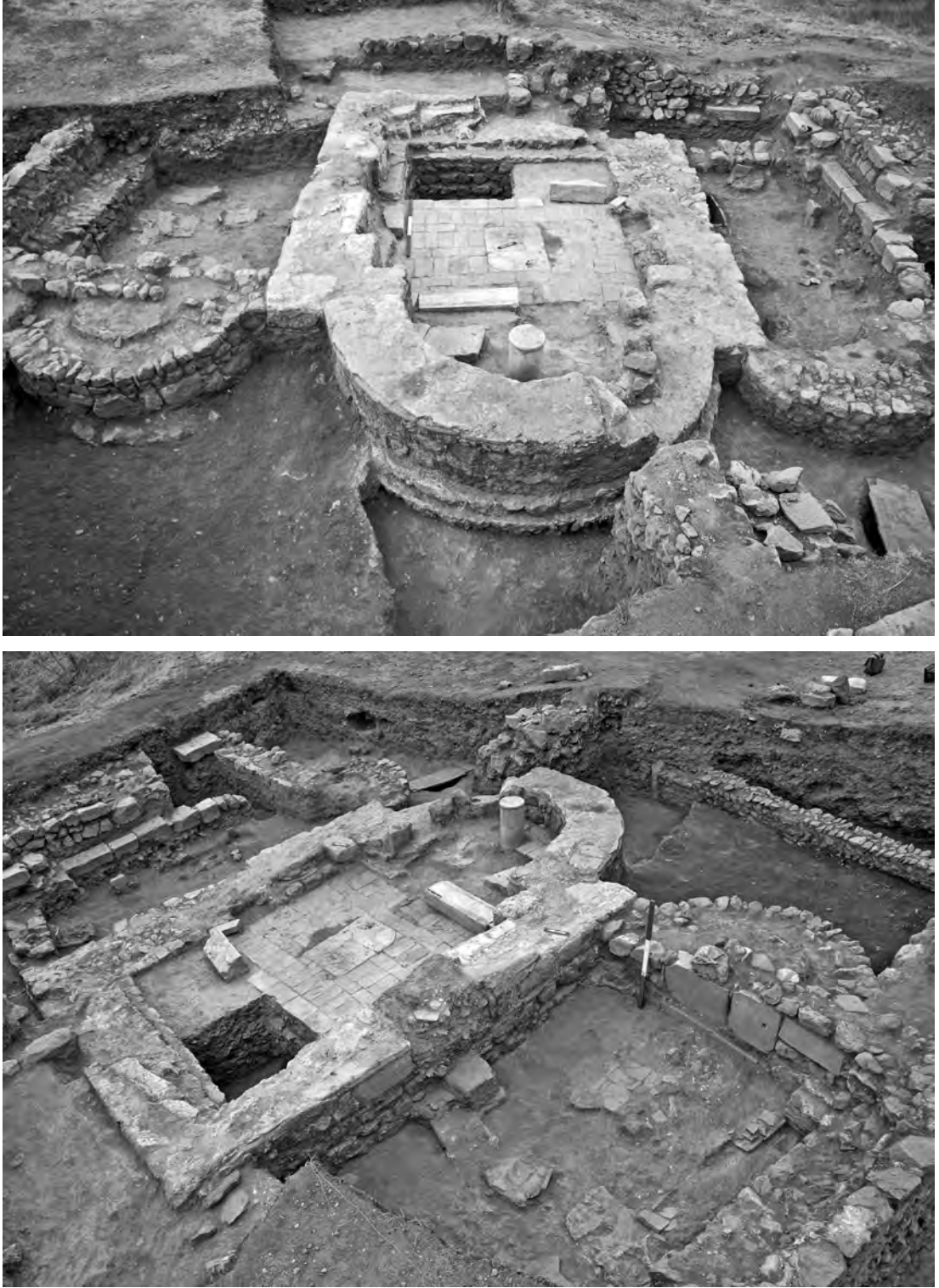
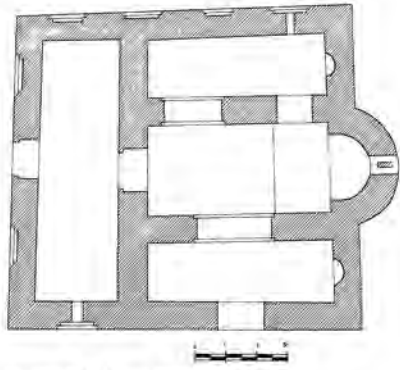

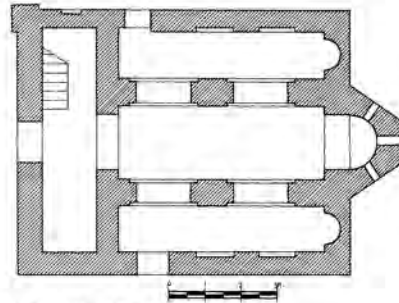
Fig. 29a-b. 2013 kazı sezonunda keşfedilen 3 nefli kilise.

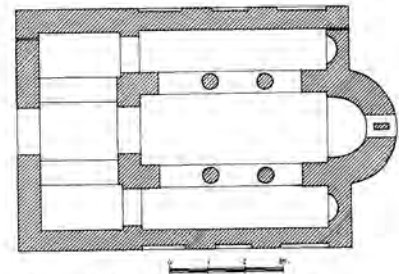
Fig. 30. Kilise mimarisinde kullanılmış olan keramoplastik buluntular.

3 Kastoria, the Hagios Anargyroi, sketch plan

2 Kastoria, Hagios Stephanos, sketch plan

4 Kastoria, the Taxiarchs by Metropolis, sketch plan

Fig. 31. Kastoria Hagios Stephanos, Hagios Anargyroi, Taxiarchs kiliselerinin planları (Epstein 1980, 181).

Fig. 32.
Hagioi Anargyroi Kilisesi
Kastoria, Yunanistan.

Fig. 33.
Üç adet taşlı gümüş erkek yüzüğü, gümüş kolye zinciri, İsa tasvirli inci bezeli kolye ucu ve bir çift sepet tarzı altın küpeden oluşan buluntu gurubu.

Fig. 34. HTP02 alanı hava fotoğrafı.

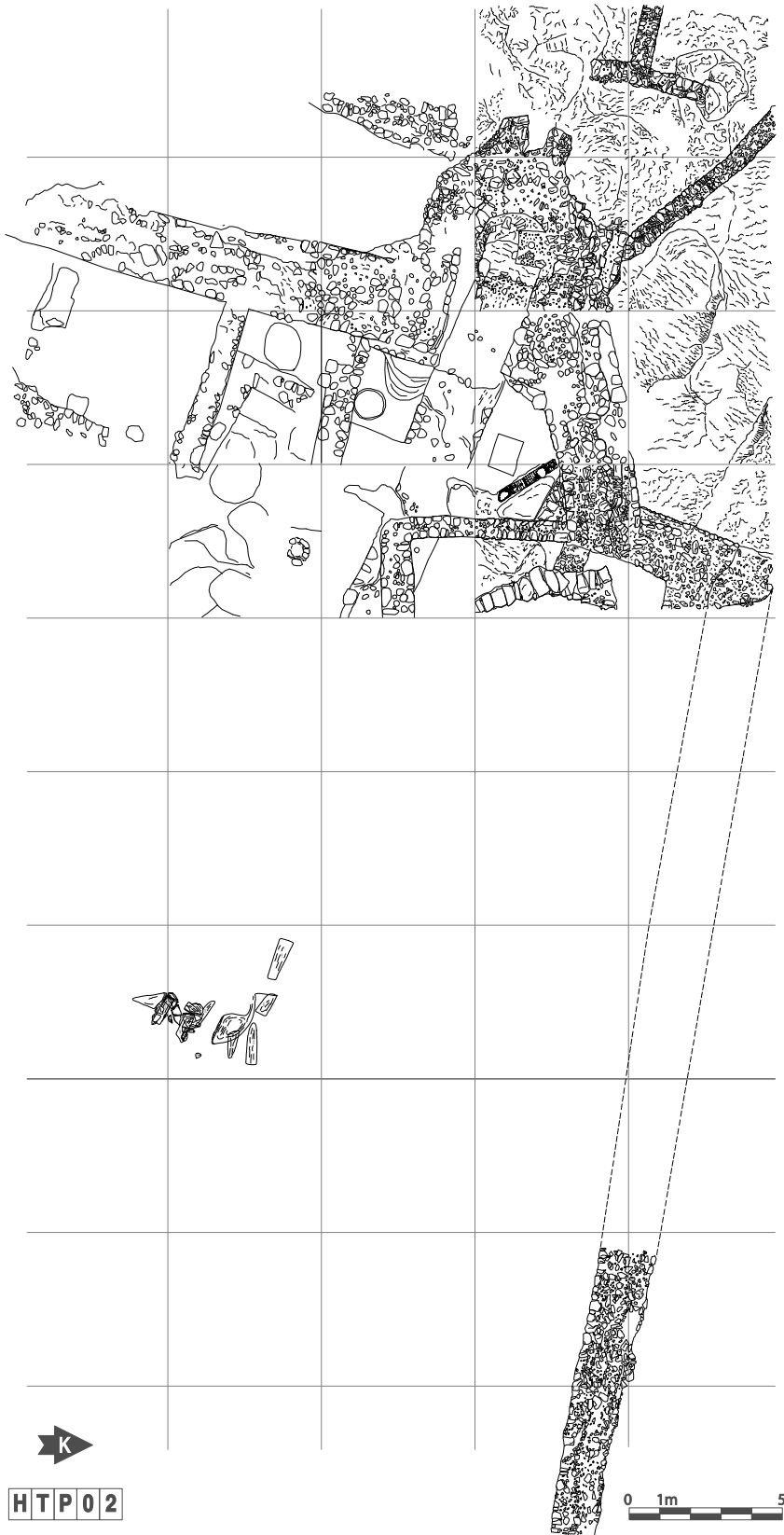

Fig. 35. HTP02 alanı planı.

Fig. 36. Komana'nın kuzey sur duvarı.

Fig. 37. Erken Bizans evresinde kullanılmış olan blok taşlar ve ocak yapısı.

Fig. 38. HTP02 alanında ortaya çıkarılan Erken Bizans evresi duvar yapısı.

Fig. 39. HTP02 alanında bulunan Hellenistik dönem Megara kasesi parçasının fotoğrafı.

Fig. 40. HTP02 alanında bulunan Hellenistik dönem Megara kasesi parçasının çizimi.

Fig. 41a-b. Bronz deniz kabuğu kapaklı kandil.

Fig. 42. Kilisenin tuğla döşeme zemini.

Fig. 43. Çatı kiremitleriyle inşa edilen mezar.

Komana Antik Kenti (Tokat) ve Çevresinde Jeoarkeolojik ve Jeomorfolojik Gözlemler

Bekir Necati ALTIN*

Abstract

Determination of geological, geomorphological, and geographic features of the natural environment which has mutual influence on and interaction with the humans is extremely important for development and organization of a settlement. Multidisciplinary studies were carried out with the research team of “Komana Archaeological Research Project” (KARP) in order to determine the effects of the natural environment as well as topographic and geomorphologic factors on the selection of the place of establishment of Komana (Tokat) archaeological site and on both current and historical economic activity and land use.

The establishment and development of the ancient city of Komana, its influence area (hinterland and umland), topographical features of the site where it is located, and the functioning dynamic character of the natural environment are extremely important in terms of the existence of the settlement. During the surface surveys carried out under the project over a large area, the general character of the topography and the functioning of Yeşilırmak River especially in the deployment of Komana archaeological site as well as the general geographic view which is put forward by it have been highlighted.

GPS records of the archaeological sites and landform generations were taken and these sites and generations were evaluated and mapped digitally. Human structures from different periods were evaluated together with the natural conditions; relationships between the past and the present of the natural environment were supported by findings obtained from archaeological trenches and analyses, and the human-environment interaction of the past and the present was established geoarchaeologically.

Almost all of the current settlements extending parallel to the Yeşilırmak River are in the form of slope settlements. Residential area preferences of civilizations from different periods have also been different. The fact that the next settlement was influenced by and mangled the previous settlements is noteworthy as well.

It was endeavored to establish the fact that there were different preferences for erosion-deposition surfaces rising in steps from the valley floor of Yeşilırmak River

* Yrd. Doç. Dr. Bekir Necati Altın, Niğde Üniversitesi, bekirnecati@gmail.com

in terms of settlement and land use and to present the directive effects of primarily the Yeşilırmak River and its branches as well as the morpho-dynamic conditions. The dynamic properties of and the changes in rivers, the measures which humans attempted to take in the face of the functioning of natural processes, and how the current situation is evaluated today constitute the starting point of our efforts.

Anahtar Kelimeler: Jeoarkeoloji, Jeomorfoloji, Komana, Tokat.

Giriş

Çalışmalarımız, bugün höyük görünümünde olan Komana antik yerleşmesinin geçmişte kalan sırlarını, sosyo-ekonomik yaşamını, siyasi ve kültürel değerlerini aydınlığa kavuşturmayı amaçlayan disiplinlerarası arkeolojik araştırma projesinin bir parçasıdır. TÜBİTAK tarafından desteklenen ve Prof. Dr. D. Burcu Erciyas başkanlığında yürütülen arkeolojik kazılar sırasında jeofizik, jeoarkeoloji, jeomorfoloji, arkeobotani, arkeozooloji, antropoloji, coğrafya ve mimari alanda çalışan kişiler disiplinlerarası ortak bir projeyi gerçekleştirmiştir.

Bu çalışmada, projede elde edilen bazı veriler coğrafya ve uygulamalı jeomorfoloji açısından değerlendirilmektedir.

Çalışma alanı

Komana antik kenti bugün Tokat il sınırları içinde, Tokat il merkezinin kuzeyinde, Tokat'a 9 km uzaklıkta Niksar-Almus kara yollarının ayrımında, Kılıçlı (Gümenek) Köyü'nde Yeşilırmak Nehri kenarında, Hamamtepe mevkiinde yer almaktadır.

Komana antik yerleşkesi, batı-doğu uzanımlı yüksek dağlık arasında, içine KKD-GGB doğrultulu Yeşilırmak Nehri'nin yerleştiği tektonik depresyonun tabanında bulunur.

Yeşilırmak Nehri ve kolları bölgenin yüksek platoluk bir görünüm almasına neden olmuştur. Metamorfik kayaların egemen olduğu yüksek kesimler tektonik hatlar boyunca dilimlenmiştir. Yer yer genişleyen alüvyal dolgu akarsu ovalarından dağlık alanlara geçişler alçak eşikler veya taşınmış yamaç dolguları ile gerçekleşir.

Komana antik kenti Yeşilırmak Nehri kenarında ve taşkın yatağında, tabanı nehre paralel, kısmen metamorfik temel üzerinde taşınmış materyallerce örtülmüş, ikizkenar üçgeni andıran görünüme sahiptir. Kuzeydeki dağlık alandan sularını alıp Yeşilırmak'a bağlanan Kılıçlı Dere alüvyal yelpaze sahasının güneybatı ucundadır.

Depresyon tabanı kenarlarında gözlenen akarsu seki sistemleri, yüksekte kalmış eski menderes yenikleri, yer değiştirmiş yatak izleri, yarılmış alüvyal koni ve yelpazeler, seviye değişim izleri, akarsu drenajının ve işleyen denüvasyonel süreçlerin belirleyicileridir.

Bölgede, Kuzey Anadolu Fayı'nın ve kollarının egemen olduğu tektonik rejim morfolojinin ana yapısal özelliklerini belirlemiştir¹. Yeşilırmak Nehri'nin yerel taban seviyesi oluşturmaması, kendisine bağlanan akarsu kollarının genç tektonik hareketlerle oluşan yeni taban seviyesi-ne göre gençleşmeleri, depresyonda polisiklik bir topoğrafyayı meydana getirmiştir.

1 Ardos 1984, 1992; Erol 1979, 1983; Bozkurt 1990; Koçyiğit ve Bozkurt 1990.

Bölgedeki fay sistemleri, yapısal yerçekli jenerasyonları, akarsu seki sistemleri ile korele edilen korelat (yaşıtlı) depolar, akarsu seviye değişimleri ve lokal kütle hareketleri morfodinamik etkilerin günümüzde devam ettiğini gösterir.

Akarsuların ve sellerin taşımış olduğu malzemelerin istiflenişi, eski ve yeni alüvyal koni ve yelpazelerin parçalanıp iç içe geçmeleri bölgede flüvyal etkinliğin çok hızlı geliştiğinin göstergesidir. Bayer Altın, çalışmasında yan akarsu havzalarının sel potansiyellerinde havza şekillerinin önemli olmadığını; yüksek eğim değerleri, geçirimsiz litolojinin ve bitki örtüsünden yoksun olmanın sel oluşumunu tetiklediğini belirtmektedir.²

Yerçekli Jenerasyonları

Yaptığımız çalışmalarda yerçekli jenerasyonları Erol sistemi'ne uyumlu olarak 2 grup altında sınıflandırabilir.³

Birincisi, yüksek dağlık alanların ve akarsu drenajının kuruluşu üzerinde etkili olan Neotektonik dönem aşınım-birikim yüzeyi yerçekli topluluklarını oluşturan metamorfik ve ofiolitik serilerin egemen olduğu yüksek kütlelerdir.

İkincisi ise, Yeşilırmak Nehri boyunca depresyon tabanında ve diğer akarsu vadileri boyunca çeşitli seviyelerde karşımıza çıkan Pleistosen-Kuaterner dönemi alüvyal ve kolüvyal malzemelerin oluşturduğu akarsu seki sistemleridir.

Aşınım-Birikim Yüzeyi Sistemleri

750-800 m yükselti basamağı üzerinde yükselen Paleozoik - Mesozoik yaşlı metamorfik kayaların ve ofiolitik serilerin oluşturduğu, yüksek topoğrafya yüzeyinde yer yer genişleyen veya daralan bir çok yerde kesintiye uğrayan aşınım veya birikim yüzeylerinden oluşan sistemlerdir.⁴ Birçok yerde akarsularca yarıldıklarından dolayı yüksek plato görünümündedirler.

Yayladağı Aşınım Yüzeyi Sistemi (DI): 1400-1700 m seviyeleri arasında, 1500-1600 m seviyelerinde yaygın olan üzerinde aşınım artığı basık tepelerin yer aldığı yüksek yayla seviyelerini oluşturan çatı düzlükleridir. Aşınım yüzeyi karakterinde olmakla birlikte ayrılmış malzeme kısmen korunmuştur. Bu yüzeyler üzerinde arkeolojik bir veriye rastlanılmamıştır.

Yelpe Aşınım Yüzeyi Sistemi (DII): Kuzeyde Yelpe ve Şenköy, güneyde Hasanbaba ve Korucak, kuzeydoğuda Çöreğibüyük köyleri gerisinde yükselen aşınım kısmen birikim yüzeyi sistemidir. 870-900 m seviyesi üzerinde takip edilirler. Dağlık alandan havza tabanlarına doğru faylarla alçalan blokların üzerlerini ayrışma ürünlerinin örttüğü, alt seviyelerde ise glasilere geçişli eğimli pediment yüzeyleridirler. Havza kuzeydoğusunda Pliosen omuzlarına geçiş oluşturlar. Havza kenarlarında sel ve seyelanlarca taşınmış ayrışma ürünlerinin oluşturduğu etek molozları ile örtülüdürler.

² Bayer Altın 2013.

³ Erol 1979, 1983.

⁴ Bozkurt 1990; Koçyiğit ve Bozkurt 1990.

Bula Aşınım / Birikim Yüzeyi Sistemi (DIII): Bula, Döllük, Pınarlı çevresinde 750-900 m'ler arasında uzanan, kısmen aşınım, daha çok birikim karakterinde yüzeylerdir. Faylarla dilimlenmiş olarak DII sistemleri ile Alt Pleistosen yüksek seki sistemleri arasında geçiş oluşturlar. Özellikle Pliosen akarsu sistemlerinin kontrolünde gelişmiş, genç tektonik hareketler ile yüksekte kalmış, sekiler sistemleri gerisinde yükselen omuz düzlükleridir. Kılıçlı, Bula, Karakaya, Çöreğibüyük çevresinde Pliosen omuzları kolayca ayırt edilebilir.

Akarsu Seki Sistemleri

Yeşilırmak Nehri vadisi boyunca, taşkın yatağına ait alüvyal taban dolgularının iki yanında yükselen eski akarsu birikim depolarıdır. Büyük oranda yapılaşmaya uğramış, karayolu dolguları, açılan çakıl ocakları ve sulama kanalları ile deforme olmuşlar, hatta güncel akış kanalı bile suni olarak oluşturulmuştur.

Sekileri, Yeşilırmak Nehri su seviyesi esas alınarak eskiden yeniye ve birbirleriyle olan ilişkilerine göre şu şekilde sınıflayabiliriz.

SY: Yüksek Seki Sistemleri (Üst Pleistosen-Kuaterner) :

SY₃: En üstte 30-55 m sekileri (Çamağzı, Akbelen, Güzova seviyeleri)

SY₂: Orta sırada, 15-30 m seki seviyeleri

SY₁: En alt seki, 10-15 m seki seviyesi (Alüvyal yelpazeler ile geçişli)

SA: Alçak Seki Sistemleri (Holosen)

SA₃: Üst seki, 5-10 m seki seviyesi

SA₂: Orta seki, 3-5 m seki seviyesi (Komana Regülatör piknik alanı art sekisi)

SA₁: En alt seki, 1-2 m seki seviyesi (Komana Regülatör piknik alanı ön sekisi)

TY: Güncel akarsu taşkın yatağı : 0.5-1 m (Komana'nın iki tarafındaki yol seviyesi)

VT: Güncel vadi tabanı ve akış kanalı

Materyal ve Yöntem

Komana antik kentinin etki alanı (hinterlandı ve umlandı), içinde bulunduğu topoğrafyanın özellikleri, doğal ortamın işleyen dinamik yapısı, yerleşmenin varlığı açısından son derece önemli olmuştur. Yüzey araştırmaları ve kazılar, Komana'nın kuruluşunda Yeşilırmak Nehri'nin belirlediği genel coğrafik görünümün ön planda tutulduğunu göstermiştir.

GPS kayıtları alınan arkeolojik alanlar ve yerşekli jenerasyonları sayısal ortamlarda haritalandırılmışlardır. Doğal çevrenin dünü ve bugünü arasındaki ilişkiler, arkeolojik açmalardan elde edilen bulgular ile desteklenerek geçmişten günümüze insan-çevre etkileşimi jeoarkeolojik olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Proje arkeologlarınca tanımlanan 75 yapısal birim (16 tip) ve arkeolojik dönemleri (12 dönem), arazi gözlemlerimiz, jeomorfolojik bulgularımız, GPS kayıtları sayısal haritalara dönüştürülerek yorumlanmaya çalışılmıştır (Tablo 1 ve Tablo 2).

Bulgular

Yerleşim Yerinin Seçimi

Doğal çevrenin sunduğu “imkanlar” yerleşim yerinin seçiminde en önemli faktördür. Çevrenin, yerleşmeler arasındaki sosyo-ekonomik toplumsal ilişkileri düzenleyici ve yaşamı kolaylaştırıcı nitelikte kullanılabilirliği sağlaması gerekir. Savunma kolaylığı ve erişebilirlik yer seçiminde öncelikli tercih nedenidir. Suya ve toprağa olan bağlılık fiziki çevrenin algılanış ve kullanılış biçimine yansır. Yaz veya kış dönemlerinde ortaya çıkan defalarca tekrarlayan ve afet boyutuna ulaşan sel ve seyelanlar, susuz geçen dönemler arazi kullanımını, ekonomik faaliyetleri büyük ölçüde etkilemiştir.

Tektonik yapısal uzanım yerleşmelerin dağılışı kadar ekonomik faaliyetlerin çerçevesini de belirlemiştir. Platoluk alan ile vadi tabanında arazi kullanımı geçmişte günümüzde olduğundan farklı olmasa da vadi tabanının daha çok tarımsal amaçlı kullanıldığı söylenebilir.

Komana çevresinde kurulan medeniyetlerin topografik yapıyı değerlendiriş ve arazi kullanım biçimlerinde birbirlerini referans aldıkları görülür. Ancak yerleşim yeri seçiminde tercihlerin her medeniyette aynı olmadığı yüzey araştırmalarından anlaşılmaktadır. Bunda beşeri anlayışın ve toplumsal koşulların öncelikleri önemli rol oynamıştır.

Yerleşme alanlarının stratejik konumları, doğal ve beşeri imkanlara ulaşım zaman içindeki arazinin kullanımının farklılaşmasına zemin hazırlamıştır. Toplumun savunma stratejileri ve buna bağlı toplumsal hareketin yönünde, fiziki çevrenin sunduğu avantajlar önemli olmuştur.

Yeşilırmak Nehri’nin ve kollarının ortaya koyduğu güncel jeomorfolojik görünüm Komana ve çevresi için “yönlendirici” etkide bulunmuştur.

Yerleşim alanlarının kurulduğu mekan ve topoğrafik yükselti basamakları dikkate alındığında yerleşimler, geçmişten günümüze genelde yukarıdan aşağıya doğru bir hareket izlemiştir (Fig. 2).

Birkaç bin yıllık zaman diliminde gerçekleşen morfolojik etkiler ve o döneme ait birçok sorun topoğrafyada ve yerleşmelerde görülebilir. Bugün etkin olan sel ve seyelanların veya su sıkıntılarının yaşandığı kurak dönemler, akarsu depolarının karakterine, yansıdığı gibi bunlardan yerleşim alanlarının da etkilendiği arkeolojik bulgulardan anlaşılmaktadır.

Yeşilırmak’ın yatak değişimleri, sel ve seyelanlar arkeolojik verilerin geniş alanlara yayılmasına neden olmuştur. Yerleşmelerin çoğunun güncel akış kanalından 10-15 m daha yüksekte yer almasına rağmen alt yamaçlarda taşkın yatağı izleri ve sekiler zaman zaman nehrin geniş bir yatak içindeki seviye değişimlerinin etkisini gösterir. Kazı alanında yamaçlara doğru açılan mezarlarda görülen deformasyonlar ve yüksek nem bu durumu doğrular niteliktedir.

Jeolojik anakaya yerleşim alanlarında, meskenin hazırlanışı ve kullanımında etkili olmuştur. Kılıçlı-Bula köyleri gerisinde yükselen metamorfik seriler ve kalsit damarlarında rastlanılan anakaya üzerindeki alet izleri buraların yapılarla kullanılmak için taş ocakları olarak

değerlendirildiğini gösterir. Kazılar sırasında çıkarılan ve duvarlarda kullanılan bazı kesme taşlar çevre ocaklardaki kayaçlarla büyük benzerlikler gösterir.

Çalışma alanında yerleşmelerde şehrsel merkeziyet ve kırsal alan tanımlarından yola çıkıldığında büyük bir şehirleşme yerine ekonomik faaliyetin ön planda tutulduğu kırsal yerleşme egemenliğinden söz edilebilir. Yüzey çalışmaları geniş alanda çevreye yayılmış birçok yerleşim biriminin varlığını ortaya koymaktadır. Komana bunların adeta merkezi konumundadır. Hamamtepe'yi çevreleyen dış surların mevcudiyeti merkezin önemli bir rol üstlendiğini gösterir.

Kazı alanı yerleşkesi Yeşilırmak Nehri'nin eski menderesinin dış kenarında, Kılıçlı Deresi'nin eski alüvyal yelpazesinin uç kısmında yüzeylenen metamorfik temel üzerinde yerleşmiştir. Bu temel yerleşimin kullanımı açısından önemli bir sınırlayıcı olmuştur.

Yeşilırmak'a paralel olarak hat boyu yerleşmeler şeklinde, belirli yükselti basamaklarında yoğunlaşan yerleşmeler yamaçlarda jeolojik birim ayırt etmemiştir. Ancak Hamamtepe ve yakını haricinde de vadi tabanı yerine vadi tabanında yükselen anakayanın yükseldiği yerler tercih edilmiştir. Bu durum, vadi tabanının tarımsal amaçlar için değerlendirildiğini gösterir.

Metamorfik serilerin oluşturduğu ayrışma ürünlerinin yüzeysel sellenmeler ile taşınarak birikmesi, tarım alanlarının taraçalandırılarak kolüvial malzemenin kontrol altına alınmasına neden olmuştur. Ayrışmış anakaya malzemesinin taşınarak biriktirildiği alanlar otlak alanlar olarak değerlendirilmiştir. Günümüzde bazı köylerin aşağı-yukarı olarak tanımlanması köylerin eski ve yeni yerlerini belirleyen, doğal yaptırımların izlerini taşıyan, yakın dönem yapı kalıntılarından anlaşılmaktadır. Bu durum aynı zamanda köylerin sık dokulu olmasındaki başlıca nedendir.

Su Kaynaklarının Kullanımı, Hidrografik Etkiler

Yerleşim ve tarım alanlarında suyun varlığı ve miktarı yanında kullanım amacı ve suyun değerlendirilebilirliği önemlidir. Suyun tarımsal önemi, iklimsel değişimler karşısında ortaya çıkan durumlara göre kaynak ve taban suyunun sulama ihtiyacına göre taşındığı, havuz ve sarnıçlarda toplandığı bir gerçektir.

Yeraltı su kaynaklarının kullanılması, akış kanallarının değiştirilmesi, kanalların açılması, taşınan suların toplanması, yağışlı ve kurak dönemler için alınan önlemler günlük yaşamın bir parçası olmuştur. Su tutulan yerler, suyun dağıtım ve kullanım sistemleri, yerleşim yerlerine, yola yakınlığı, ulaşım kolaylığı, kemer, köprü gibi yapılar jeomorfolojik esaslara göre değerlendirilmiştir. Yeşilırmak'a bağlanan akarsu kolları arasında kalan tarım alanlarında kayma yaraları veya sellerin açtığı genç yarıntılar suyun doğal olarak kanalize edildiği yerlerdir. Su buralara yakın yerlere inşa edilen sulama havuzlarına aktarılmış daha sonra künk ve kanallarla dağıtılmıştır.

Vadi tabanlarında su toplama merkezlerinin mevcudiyeti doğal havuzlama yöntemleri ile sağlanmıştır. Günümüzde akarsu yatağında, kum bankları arasında tutulan sular motopomp ile sulama faaliyetlerinde kullanılmaktadır.

W.J. Hamilton, günümüzde Devlet Su İşleri'nin regülatörü temelinde kullanılan ve Roma dönemine ait olabileceğini bir köprüden söz etmektedir.⁵ Bu köprü depresyonun merkezi bir konumda olması, nehrin iki yakası arasında geçişin kontrolünü elinde tutmasının yanı sıra taşkın dönemlerinde suyun yayılarak gücünün zayıfladığı yerdir.

Kazı alanı gerisinde Roma döneminde yağışlı dönemlerde yüzey suyunu drene etme amaçlı yapılan köprü günümüzde, Kılıçlı Dere'nin sularını akış koşulları değerlendirilmeden Yeşilirmak'ın akışına ters şekilde yapılan yatak değişimi sonrasında çok kısa sürede alüvyonlarca dolarak işlevini yapamaz duruma gelmiştir.

Bula köyü yolundan havuza ayrılan patikanın köşesindeki çeşmenin arkasında (batısında) 312x580 cm boyutlarında moloz taş örgülü temelin havuza ait olduğu ve daha yukarıda vişne bahçesinde aynı doğrultuda bulunan diğer havuzla ilişkili olduğu belirtilmektedir.⁶

Yerleşme sahası gerisinden gelen akarsuların ve onlara ait eski akış kanalları güncel akış kanalları ile karşılaştırıldığında, akarsulara sık sık müdahale edildiğini yatak değişimine gidildiği anlaşılmaktadır ki bu durum bugün bile devam etmektedir.

Özellikle eğimli yamaçlarda yüzeysel sellenmelerden dolayı drenajı ıslah ve yüzeysel suyu yönlendirme amacıyla kanal açmaların geçmişte de yaygın olduğu, yüzeysel erozyonu önlemek için taraçalandırma gelişmiştir.

Doğal bitki örtüsünün dokusunun yatay ve dikey dağılışında arazi kullanımına bağlı olarak gösterdiği değişim yoğun antropojen etkilerin sürekliliğini yansıtır.

Sonuçlar

Çalışmalarımızda arazi üzerinden GPS ile alınan veriler sayısal ortamlarda değerlendirilerek eski ve yeni yerleşmeler arasında bazı farklılıklara rağmen birbirlerini kontrol eder şekillerde ve sistematik bir dağılış gösterdikleri görülmüştür. Doğal çevre ve işleyen morfo-dinamik ortam koşulları her zaman için yerleşmeleri, ekonomik faaliyetleri etkilemiş ve yönlendirmiştir.

Teşekkür

KARP kapsamında birlikte çalıştığım ve bu çalışmaya katkılarından dolayı proje yürütücüsü Prof. Dr. D. Burcu Erciyas başta olmak üzere Prof. Dr. Yılmaz Selim Erdal'a, Prof. Dr. Yusuf Sümer Atasoy'a, Prof. Dr. Vedat Toprak'a, Yrd. Doç. Dr. Evangelia Pişkin'e, Araş. Gör. Emine Sökmen'e, Coşku Kocabıyık'a, Yrd. Doç. Dr. Özgür Aktürk'e ve düşey elektrik sondaj çalışmalarından dolayı Yrd. Doç. Dr. Özgür Aktürk'e, diğer kamp arkadaşlarıma ve tüm çalışanlara teşekkürü bir borç bilirim.

⁵ Erciyas 2012; Hamilton 1842, 350.

⁶ Erciyas 2005

Kaynakça

- Ardos, M. 1984. *Türkiye Ovalarının Jeomorfolojisi*. İstanbul. İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını No: 3263. Cilt 1. 104-112.
- Ardos, M. 1992. *Türkiye’de Kuaterner Jeomorfolojisi*. İstanbul. İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını No: 3737.
- Bayer Altun T. 2013. The Flood Risk of the Yeşilirmak Basin (Upper Course), Turkey, Abstracts,40, The 3rd International Geography Symposium, June 10-13, 2013 Kemer, Antalya, Turkey, (Ed: Atalay, İ., Efe, R.)
- Bozkurt, E. 1990. “Geology of the Almus Fault Zone (AFZ) (Almus-Tokat)” Acquired M.Sc. Degree in 1990. METU. Department of Geological Engineering. Ankara.
- Erciyas, B. 2005. “Komana Antik Kenti Arkeolojik Araştırma Projesi 2005 Yılı Raporu” <http://komana.org/sv21.html>.
- Erciyas, B. 2006. “Tokat İli Komana Antik Kenti Yüzey Araştırması 2004” 23. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2.Cilt*, 13-22.
- Erciyas, B. 2007. “Komana Antik Kenti Yüzey Araştırması 2005” 24. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt*, 155-166.
- Erciyas, B. 2008. “Tokat İli Komana Antik Kenti Yüzey Araştırması 2006” 25. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt*, 197-212.
- Erciyas, B. 2010. “Komana Antik Kenti Arkeolojik Araştırma Projesi 2008 Yılı Raporu” 27. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2.Cilt*, 355-374.
- Erciyas, B. 2009. “Komana Antik Kenti ve Çevresi Yüzey Araştırması 2007” 26. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt*, 289-306.
- Erciyas, B., E.Sökmen ve C. Kocabıyık 2011. “Komana Antik Kenti 2009 Yılı Kazı Çalışmaları” 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı 4. Cilt*, 121-133.
- Erciyas B. and Sökmen E. 2010. “An Overview of Byzantine Period Settlements around Comana Pontica in North-Central Turkey.” in *Byzantine and Modern Greek Studies*. Vol.34. No.2. 119-141.
- Erol, O. 1979. “Türkiye’de Neojen ve Kuaterner aşınım dönemleri, bu dönemlerin aşınım yüzeyleri ile yaşıt (korelan) tortullara göre belirlenmesi”. *Jeomorfoloji Dergisi* 8: 1-41. Ankara.
- Erol, O. 1983. “Türkiye’nin genç tektonik ve jeomorfolojik gelişimi”. *Jeomorfoloji Dergisi* 11: 1-22. Ankara.
- Erol, O. 1992. *Klimajeomorfoloji, I.Genel Koşullar*. İstanbul. İ.Ü. Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Yayını No: 10.
- Hamilton, W.J. 1842. *Researches in Asia Minor, Pontus, Armenia I/II*. New York.
- Koçyiğit, A. and Bozkurt, E. 1990. “Origin of the Dökmektepe (Turhal-Tokat) Basin and its Relation to the North Anatolian Fault Zone.” Middle East Technical University Research Project No: 90-03-09-02, 87 p, Ankara.
- Yılmaz, Y., vd, 1997. “The Geology and Evolution of the Tokat Massif, South-Central Pontides, Turkey” *International Geology Review*, Vol.39: 365-382. London.
- Waddington, W.H. 1906. *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes III*. Paris.

Antik Kaynaklar

- Strabon. *Geographika, (The Geography), Kitap X-XII*. Jones, H.L. 1954. (Yayına hazırlayan). (Loeb). London.

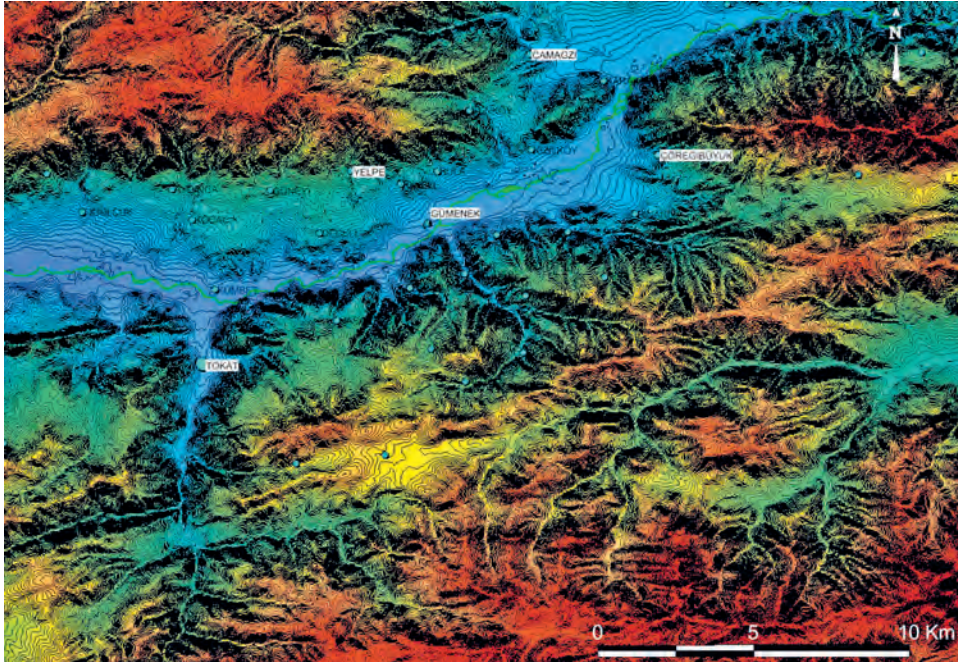

Fig. 1 Sayısal Topografik (DEM) haritası, güncel yerleşmeler.

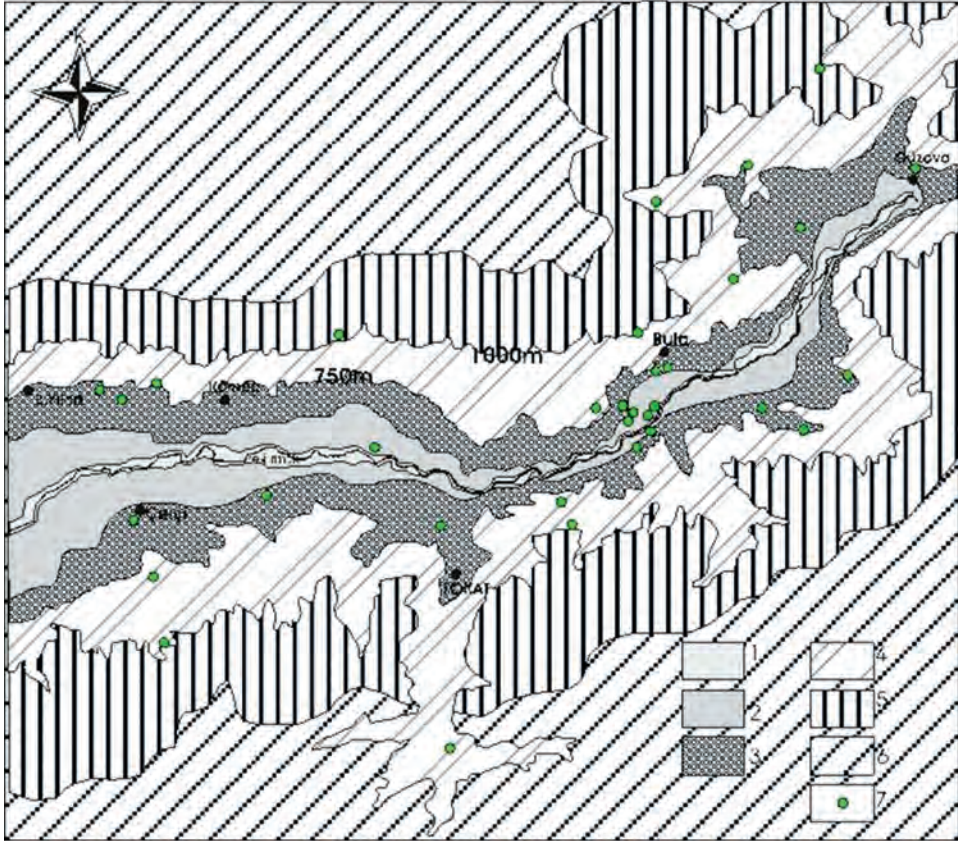

Fig. 2 1:100.000 ölçekli topografya haritasından geliştirilmiş morfolojik birimler ile arkeolojik lokasyonlar arasındaki ilişkiyi gösterir harita. 1-Güncel vadi tabanı ve taşkın yatağı, 2- Eski vadi tabanı ve akarsu etki alanı, 3- 750m seviyesi altında kalan birikim yüzeyleri ve yamaç döküntüleri alanı, 4- 750-1000m arası aşınım-birikim yüzeyleri alanı, 5- 1000m üstü yüksek aşınım yüzeyleri alanı, üst sınır Yeşilirmak Nehri akaçlama havza sınırını oluşturmuştur, 6-Yüksek dağlık alan ve Yeşilirmak ardı havzaları, 7- Arkeolojik noktalar.

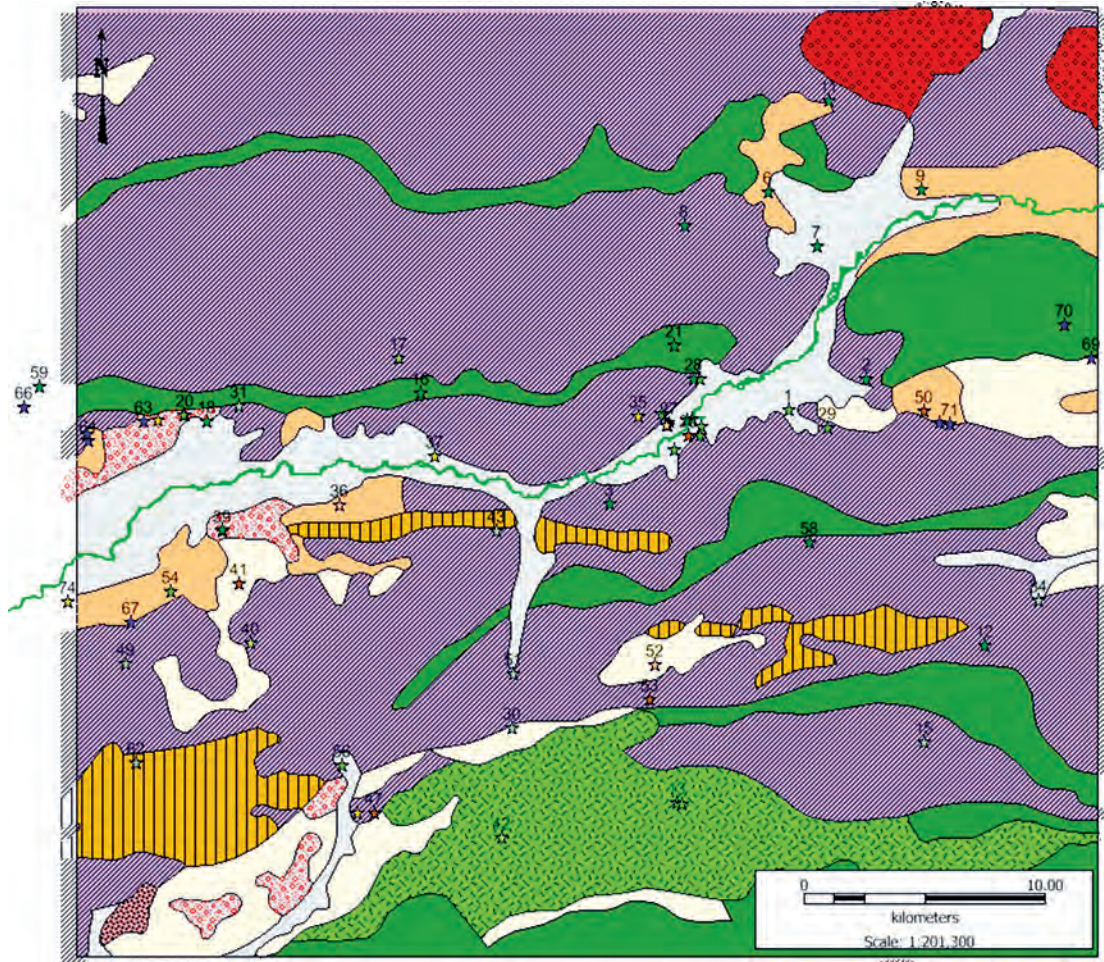

Fig. 3 Jeolojik birimler ile Yerleşim alanlarının ilişkisi.

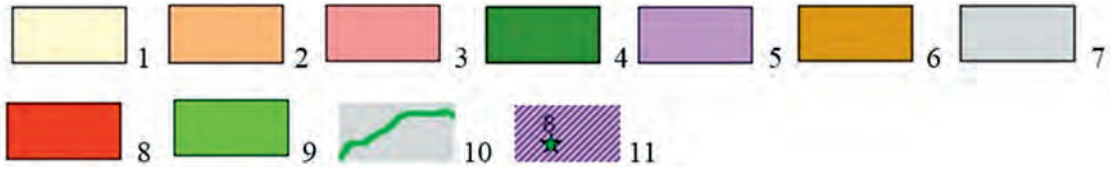

Fig. 4 1. Pliocene, Continental clastik rocks, 2. Eocene, Continental clastik rocks, 3. Eocene, clastik rocks, 4. Mesozoic, ophiolitic, 5. Paleozoic- Mesozoic, Schist, phyllite, marbke, metabasic rocks etc., 6. Paleozoic, metamorphic, 7. Quaternary, sedimentary, 8. Eocene, sedimentary, 9. Mesozoic, clastic and carbonate rocks (flysch) 10. Yeşilırmak River, 11. Ancient settlements and ID.

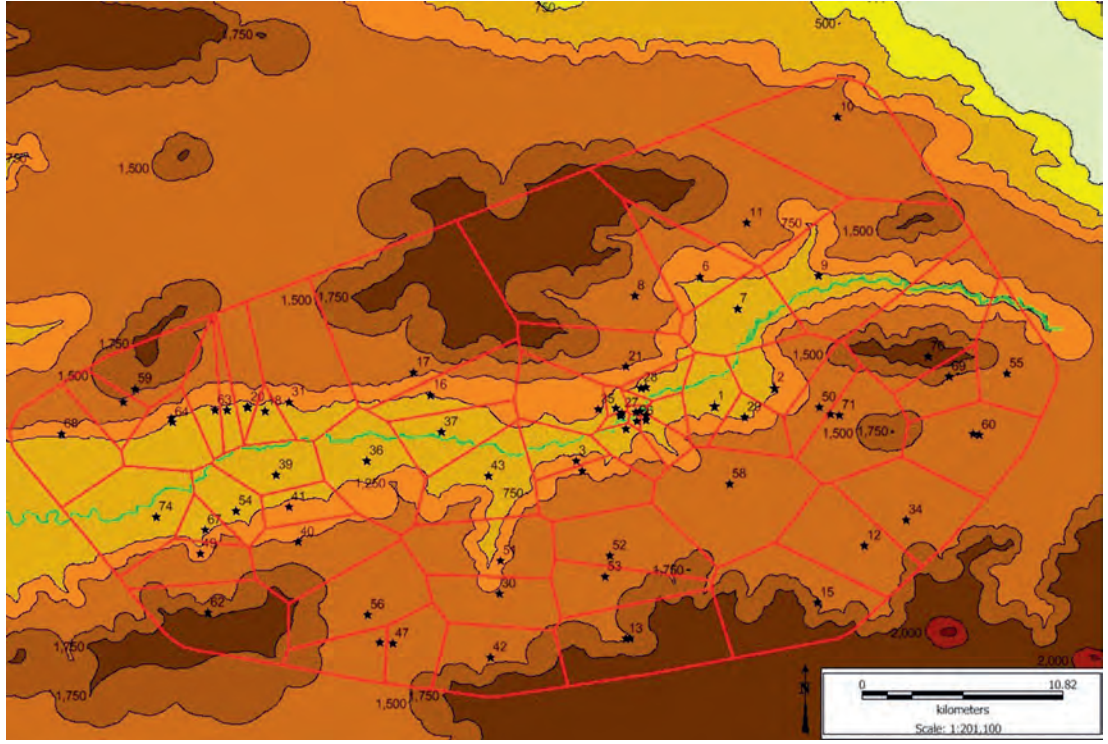

Fig. 5 Eski yerleşim birimlerinin topografya ile olan ilişkileri ve dağılışı voronoi haritası.

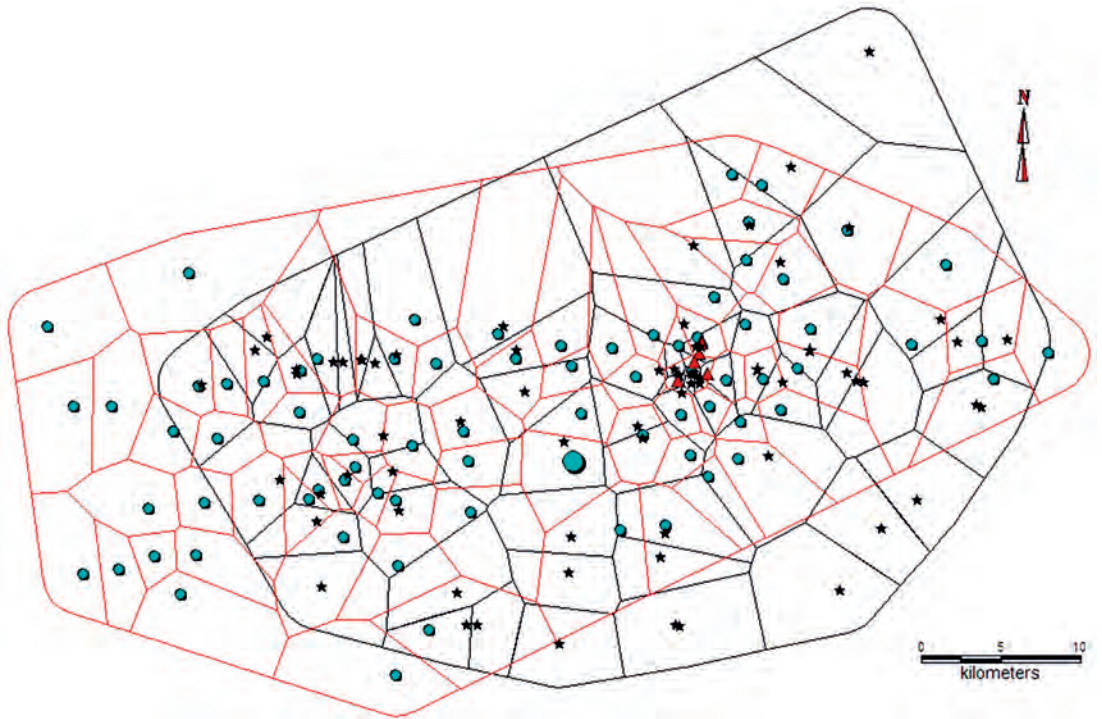

Fig. 6 Yeni (kırmızı çizgiler ve yeşil yuvarlak noktalar) ve Eski (siyah çizgiler ve yıldız işaretli yerler) yerleşmelerin karşılaştırmalı komşuluk ilişkilerini gösterir basit voronoi haritası.

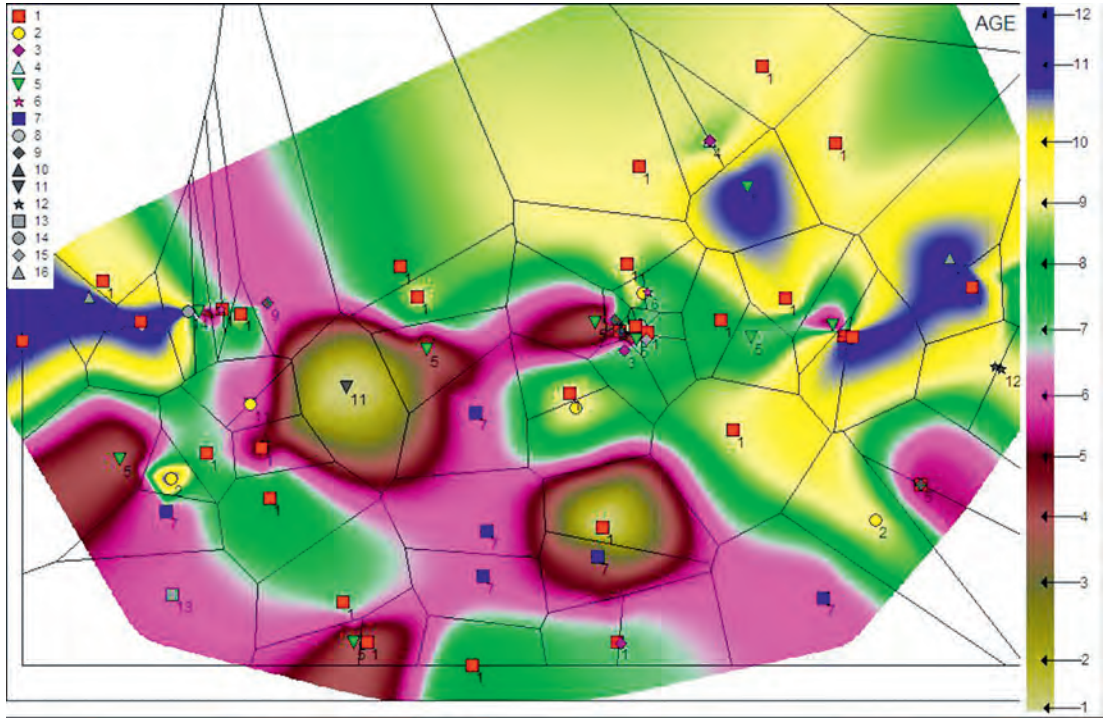

Fig. 7 Eski yerleşmelerin tiplerine (16 birim) ve arkeolojik dönemlerine (12 dönem) göre voronoi diagram üzerinde dağılışı. Tablo 1 ve 2 ile değerlendiriniz.

Birim	Tip (ID)	Birim	Tip (ID)	Birim	Tip (ID)
Yerleşme	1	Kale	7	Su Kemer	13
Kilise	2	Köprü	8	Duvar	14
Nekropol	3	Kaya Mezarı	9	Mezarlık	15
Manastır	4	Türbe	10	Gözetleme K.	16
Tümülüs	5	Höyük	11		
Havuz	6	İşlik	12		

Tablo 1 Tanımlanan yapısal birimler ve sayısal haritalarda kullanılan karşılıkları.

Dönem	ID	Dönem	ID	Dönem	ID
Erken Tunç	1	Geç Demir Çağ- Erken Hellenistik	5	Bizans	9
Orta Tunç	2	Hellenistik	6	Orta Bizans	10
Geç Tunç	3	Roma	7	Ortaçağ- Beylikler Dönemi	11
Demir Çağı	4	Geç Roma-Geç Antik Çağ	8	Osmanlı- Ermeni	12

Tablo 2 Tanımlanan yapısal birimlerin sınıflandırıldığı arkeolojik dönemler.

Komana'dan Yeni Yazıtlar

Elif ALTEN*

Abstract

In this article, three Greek inscriptions discovered during the excavations at Komana Pontike (= Κόμανα Ποντική) are being discussed. Two of these inscriptions are stelai and one is a dedicatory inscription. The inscriptions date between 1st and 3rd centuries and the Late Roman period.

Anahtar Kelimeler: Komana Pontike, araştırma tarihi, mezar yazıtı, adak yazıtı.

Giriş

Komana Pontike (= Κόμανα Ποντική), Tokat ilinin 9 km. kuzeydoğusunda, Iris Irmağı'nın (Yeşilırmak) kenarında yer almaktadır.¹ Yerleşim, günümüzde Tokat-Niksar ile Tokat-Almus güzergahlarının yol ayrımında yer alan ve Gümenek Köyü diye adlandırılan Hamamtepe Höyüğü üzerinde konumlanır.² Strabon, Iris Irmağı'nın kaynağının bu kentin ortasından geçtiğini belirtmektedir.³

Komana kenti ilk olarak J. A. Cramer'in bölgeye düzenlediği geziler sırasında kentin mimari kalıntılarını kayda geçirip yayınlaması ile bilim dünyasına tanıtılmıştır.⁴ 1842 yılında, W. J. Hamilton Asia Minor, Pontos ve Armenia çalışmalarını içeren eserinde Komana araştırmalarına da yer vermiştir.⁵ 1903 yılında, J.G.C. Anderson bölgede yaptığı çalışmalarını Pontos araştırmalarına ilişkin eserinde toplayarak kayıt altına almıştır.⁶ Ardından Cumont kardeşler, 1906'da Pontos araştırmalarını bir araya getirdikleri yayınları *Studia*

* Arş. Gör. Elif Alten, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

1 Ruge 1943, 1126; Strobel 1999, 672.

2 Erciyas vd. 2011, 212.

3 Strabon XII. 3. 15.

4 Cramer 1832, 108.

5 Hamilton 1842, 350.

6 Anderson 1903, 60-73.

Pontica II'de Komana kentini de ele almışlardır.⁷ T.B. Mitford ise kentte araştırma yapmasına rağmen bu çalışmalarını yayınlamamıştır. Yine 1909 yılında H. Grégoire, *Studia Pontica* ciltlerine ek olarak gezilerinin arkeolojik ve coğrafik sonuçlarını paylaşmıştır.⁸ G. De Jerphanion, 1928'de *Mélanges d'archéologie et d'histoire* adlı eserinde Tokat'taki Selçuklu yapılarını ele almaktadır.⁹ D.R. Wilson, *The historical geography of Bithynia, Paphlagonia and Pontus in the Greek and Roman period* adlı tez çalışmasında Hellenistik ve Roma dönemlerindeki Pontos Komana'sı'nın tarihsel coğrafyasını tanıtmıştır.¹⁰

1980'lerde bölgeye B. Rémy başkanlığında Fransız bir ekip gelerek araştırmalara başlamıştır. Tokat Müzesi'nde yapılan araştırmalar sırasında 25 yazıt kopyalanmış olsa da bunların 5 tanesi yayınlanmıştır.¹¹ M. Amandry ve B. Rémy, ayrıca kentin Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait sikke *corpus*'unu yayınlamışlardır.¹²

2004-2005 yazında N. Tüner-Önen, M. Arslan ve B. Takmer söz konusu kentin müzesinden kopyalanan 36 adet yazıttan 10 tanesini yayınlamışlar ve bunlardan 1 tanesinin Komana Pontike kentine ait olduğunu saptamışlardır.¹³

Kent ve teritoryumundan şu ana kadar toplamda 22 yazıt yayınlanmıştır. Bunlar 4 tanesi adak, 3 tanesi onurlandırma, 3 tanesi miltaş, 1 tanesi sınır, 12 tanesi ise mezar yazıtından oluşmaktadır.¹⁴ 2005 yılı yüzey araştırmalarında ise 4 adet yazıt fragmanı ele geçmişse de

7 Cumont – Cumont 1906, 237-59.

8 Gregoire 1909, 28-32.

9 Cumont 1930, 670.

10 Wilson, 1960, 392-462.

11 Rémy vd. 1990, 519-26; Rémy – Özcan 1992, 119-23.

12 Amandry – Bernard 1999.

13 Tüner-Önen vd. 2006, 183-91; Tüner-Önen vd. 2006, 187, nr.4.

14 *Adaklar*: Ramsay 1882, 153, 14 (= IGR III 106): [Αὐτοκράτορσιν Μ. Αὐρ. Ἀντωνείνῳ Σεβαστῷ | Καίσαρι κ|αὶ Αὐρηλίῳ Οὐή|ρῳ Σ|εβ|α|στῷ | Κα|ί|σα|ρ|ι] ἢ Ἱερ|ο|κα|ισαρέων Κομανέ|ων νεωκόρος| καὶ ἄσ<λο>[ς] | [πόλις ----ἐπιμεληθέν<τ>]ος [ἄρχον<τ>]ος αὐτῆ<ς> (?) Ἀθη|νίων|ος Κρισπέινου ἐ|πὶ | ἀντιστ|ρα|τήγου(?) Αἰλίου Πρόκ|λου|; Rémy et alii 1990, 520, 1 (= SEG XL 1166): [Αὐτ|οκράτορι Καίσ|α|ρι θεοῦ Ἀδριανοῦ υἱῷ, | θεοῦ Τραϊανοῦ υἱῷ|ν]ῷ, θεοῦ Νέρουα ἐργόνῳ | [Τ(ίτω) Αἰ|λίῳ Ἀδριανῷ Ἀντω|ν|εῖνῳ Εὐσεβεῖ Σεβαστῷ | ἄ|ρχιερεῖ μεγίστῳ, δη|μ|αρχικῆς ἐξουσίας, | [ὕ]πάτω τὸ δ', π(ατρί) | π(ατρίδος), Ἱερ|ο|κα|ισαρέων Κομανέων | [πόλις(?)] | --- | --ΣΥΝ |; Rémy - Özcan 1992, 119, 121, 1 (= SEG XLII 1133); Αὐτοκράτορι Καίσαρι θ|εοῦ Νερούα υἱῷ Τραϊανῷ Σεβαστῷ Γερμανικῷ Δακικῷ [Παρθικῷ, | ἀρχι|έρει μεγίστῳ, | δημαρχικῆς ἐξουσίας [τὸ κ' {κα'(?)}, αὐτοκράτορι τὸ γ', ὑπάτω τὸ ζ', πατρί πατρίδος ἡ] Κομανέων|ν | ἱερά καὶ ἄσ|υλος πόλις; Rémy-Özcan 1992, 122, 3 (= SEG XLII 1135); [----Α]ὐγούστῳ Σεβαστῷ | [----]οῦ · Μουσωνίου | [----] ἔτους · βξρ'.

Onurlandırma: Reinach 1893, 86, 31 (= IGR III 107); [----] κατ' εὐγένεια|ν ---- ἐπίσημον [ἐν τῷ] | Πόντῳ [----] καὶ τὸν | [Κομ]ανέων δῆμον καὶ τὸν [Νε]οκαίσαρέων, υἱὸν Σκ(ρ)ελ[ιβ]ωνίου Πίου, [ἀρ]χιερῆος [τοῦ] | Πόντου, (φι)λ[ανθ]ρωπίας(?) | [---] καὶ φιλανδρίας καὶ φιλο[τε]κνίας ὑπὲρ [----] ὁ Κομανέων δῆμος; Tschichatschef 1859, 330 (= IGR III 105; SEG XLI 1107); [Αἰ]λίον Καίσαρα Τραϊανὸν Ἀδριανὸν Σεβαστὸν ... καὶ Λ. Αἰ|λίον Καίσαρα | [ἡ] Ἱερ|ο|κα|ισαρέων Κομανέων πόλις | ἔτους ργ'; Rémy- Özcan 1992, 121, 2-122 (= SEG XLII 1134). [Αὐτο]κράτορα Κα |ί|σα|ρα ----?] | [Τρα]ϊανὸν [Ἀδρι]ανὸν? Σεβ|αστὸν ----?] | [----]ΙΡΑ [----].

Miltaşlar: Ramsay 1882, 155, 16; CIL III 6896; RRMAM II 56; Imp(erator) Ner(ua) Caes(ar) Aug(ustus) | pontif(ex) max(imus), trib(unicia) po[te]st(ate), co(n)s(ul) III, p(ater) p(atr)iae, resti|tuit per Pomponi|um Bassum leg(atum) | Aug(usti) pro pr(aetore). | [m(ilia)] p(asuum); Cumont 1902, 312,1; RRMAM II 948; [I]mp(erator) Caesar [L. Septim]ius Severus [Pert]i[n]ax Aug(ustus) A[r]a[b]i(cus), Adiab(enicus), | Parthi(cus) Ma[x]i(mus), p[ro]nt(ificus) | max(imus), trib(unicia) pote[st]ate, imp(erator) | XI, co(n)s(ul) II, <p(ater) p(atr)iae, pro[c]o(n)s(ul) | [et] Imp(erator) Caesar M. | Aurel. [Anto]ninus Aug(ustus) —; French 1981, 155; RRMAM II. 959; Robinson 1905, 329 nr.79; Robinson 1906, 449 nr. 3; AE 1977, 788. [I]mp(eratori) Caesari M. | [Aurelio] Probo | [p(]io f(eli)ci invicto Aug(usto), pont(ifici) | max(im)o, trib(unicia) pot(estate) IIII, p(atr) p(atr)iae, | proco(n)s(uli). a Comana | mil(ia) II. curan[te] Ael(io) Quintiano, | v(iro) p(erfectissimo), [vac.] pr(aesidi) [vac.] pr(ovinciae) P(onti).

Sınır: Rémy vd. 1990, 523-25; Feissel 1992, nr. 619 (= SEG XL 1171): ὅροι ἀσυλίας τοῦ | εὐαγοῦς μοναστηρίου | τοῦ ἁγίου Ἰωάννου | τοῦ Βαπτιστοῦ τοῦ ἐπιλεγμένου Σταυροῦ | φιλοτιμηθέντες | παρὰ τῶν εὐσεβ(ε)σ(τάτων) β(α)σι(λέων) | ἡμῶν Μαυρικίου | Τιβερίου καὶ | Κωνσταντίνης.

sadece bir yazıt tek satır halinde kalarak okunabilmiştir.¹⁵

2004-2008 yılları arasında kent ve teritoryumunda D. Burcu Erciyas başkanlığında yüzey araştırmaları yapılmış ve bunların raporları yayınlanmıştır.¹⁶ 2009 yılından itibaren ise Erciyas, Komana kentinin kazı başkanlığını üstlenerek kentte arkeolojik kazılara başlamıştır.¹⁷

1. Euprepes'in Mezar Yazıtı

Hamamtepe. HTP01 Alanı. Kuzey Kilise odasından ele geçmiştir. Kireç taşından üçgen alınlıklı mezar steli. 7 satırlık yazıtlı yüzey üzerinde bazı harfler silinmiş ve taşın alt kısmı kırıktır. Yüksek: 67 cm; geniş.: 39 cm; der.: 22 cm

τὸν θρα-
σὺν ἐν σταδί-
3 οἱς Εὐπρέπην
προβοκάτο-
ρα, μή μ[ε πα-]
6 ρέλθῃς π-
[ρὶν ---]¹⁸

Yarışmalarda cesaret gösteren
provocator Euprepes'i
(dikti), yanımdan [yazıyı
okumadan geçme!]

Tarih: Harf karakteri ve *provocator* adlandırması dolayısıyla M.S. 2.-3. yüzyıl.

Str. 4-5: προβοκάτωρ (*provocator*= meydan okuyan)¹⁹: Geç Roma Cumhuriyet ve Erken imparatorluk dönemlerinde (M.Ö. 1. yy.) ortaya çıkan bu gladyatör çeşidi, kısa etek, kemer ve sol dizinde baldır zırhı (*ocrea*) ile sağ bacağında keten bandaj giyer; sağ kolunun daha aşağısında kolluk, ağızlık ve sorguç yerine her iki tarafı tüylü korumalı başlık takardı.²⁰ Önceleri dikdörtgen şeklinde olan, daha sonra ise hilal şeklinde olan göğüs zırhıyla

Mezartaşları: CIG III 4184: Θεοφίλη Ζα βδητος Φ(?)οσβίαντος {Ζαραπητος [τ]οῦ Βίαντος?}, ἡ γυνὴ δὲ Φιλοχάρου Μαιφάτου, ἡ χαῖρε; Cumont 1902, 312. 2-6: [---]τος τῇ [γυναι]κὶ ἰδίᾳ μ[νήμης] ἡ χάριν; ---- E---- τοῖς [παρά]γουσιν ἡ χαῖριν {χαίρειν}; Κέλερι ἡ Λουκίου ἡ Οὐεργεινίου ἡ Κέλερος ἡ υἱῶι ἡ Ἀγαθε[ῖνος(?)] ἡ ---- ; μετεστάθην {μετεστάθη} ἐκ τοῦ βίου ἡ Μαρτίου τὰς τριάντου {τριάντα = τριάκοντα}; Οὐλπίας ἡ Λιγυριανης; Rémy *et alii* 1990, 522-27 (= SEG XL 1167-70); Γάιος Τιττυρνίου. ἡ χαῖρε; Στέφανος ἡ Σεκούλδου ἡ τοῖς πατράγου[σι]; Δοληζελμις ἡ Αὐλουζελμιος ἡ χαῖρε; Πυθολδωρίδης ἡ Ἀντωνίου ἡ μνήμης χάριν; AE 1968, 505: Θεῶ Πύλωνι. ἡ Τ. Ἰούλιος Τριύφων, β(εenefικιάριος) Ἰουλίου ἡ Σεουήρου ὑπατικοῦ, ἡ εὐχῆς χάριν. Ἀντωνία ἡ (οὐλία) Μαξιμία Ἀντωνία Κλεοπάτρη μητρί μνήμης χάριν.

15 Erciyas 2007, 156-57 (= SEG LVIII, 1467-70); Bu yazıttaki fragman sadece Πούλχρης isminden oluşmakla birlikte Bizans Dönemi'ne tarihlenebilir, bk. Erciyas 2007, 156 (= SEG LVIII 1470).

16 Erciyas 2006-2010.

17 Erciyas vd. 2011, 121 vd.

18 Tamamlama örnekleri için bk. MAMA VIII, 569; Robert 1965, 184-92; BE 1966, 409.

19 Provocator Euprepes olarak geçen bir başka yazıt Mylasa'da (Milas) bulunmuştur (SEG XLIV 1150). Diğer bir yazıt da Artake'dedir (Erdek) bk. Perrot 1872, 89 nr. 52; Reinach 1882, 278; IGR IV.166; Mendel 1914, nr. 1062; Robert 1940, 226-27, nr. 291; Pfuhl-Möbius 1979, 299-300, nr.1232; IK Kyzikos, nr. 216. Çevirisi için bkz.: Lewis-Short 1891 s.v. "provocator, oris" 1494; OLD s.v. "prouocator" 1507.

20 Matthews 2003, 64; Jacobelli 2003, 17; Nossov 2009, 61; Uzunaslan 2010, 163.

(*kardiophylaks*) korunan söz konusu gladyatörler uzun dikdörtgen kalkan (*scutum*) ve kısa kılıçla (*gladius*, *spatus*) dövüşürlerdi.²¹ Bu gladyatör tipinin vahşi hayvanlara karşı dövüştüğü²² düşünülse de daha sonradan bulunan mezar stelleri ve rölyefleri kendi aralarında dövüşüklerini de göstermiştir.²³ Genellikle *provocator* grubu ile eşleşirken, *murmillio* ile eşleştiği özel durumlar da olmuştur.²⁴

2. Polykhronis'in Mezar Yazıtı

Hamamtepe. HTP01 Alanı. Kuzey Kilise odasında bulunmuştur. Kireç taşından dikdörtgen bir mezar steli. Yazılı yüzey oldukça tahrip olmuş durumdadır. 7 satırlık yazıtın alt tarafında bir adet *menorah* (7 kollu şamdan) kabartması işlenmiştir. Yüksek: 46 cm; geniş.: 25 cm; der.: 5 cm; harf yüksek.: 3-5 cm

ἐνθα κα-
τακίει
3 τὸ παιδὶν
Πολυχρονίς
νιὸς
6 Πολυχρο-
νίου καὶ
Λεοντᾶς

Polykhronios ve Leonta'nın oğlu, küçücük bir çocuk olan Polykhronis burada yatıyor.

Tarih: Geç Roma Dönemi.

Str 1-2: κατακίει= κατακίει

Str 3: παιδὶν = παιδίον²⁵

Polykhronios ismi Amaseia kentinde bir yazıtta geçmektedir ve bu isim yaygın olarak M.S. 2.-3. yüzyıllarda kullanılmaktadır.²⁶ Polykhronis ismi ise bu yörede şimdiye kadar tespit edilmemiş olmakla birlikte Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde rastlanılmaktadır.²⁷ Leonta adı da bölgede ilk defa Komana kentinde kullanılmış olmakla birlikte bu isim daha önceden Lykia bölgesinde ele geçen bir yazıt aracılığıyla belgelenmiştir.²⁸

21 *Provocator*, kullandığı *spatus* adlı alete dayanarak *spatarius* olarak da bilinir; bk. Uzunaslan 2010, 162.

22 Schneider 1918, 777; Malay-Sılay 1991, 17; Junkelmann 2002, 38; Jacobelli 2003, 17; Meijer 2008, 83; Uzunaslan 2010, 162.

23 Uzunaslan 2010, 162.

24 Robert 1940, 226-27; Junkelmann 2000, 37; 57-9; 2002, 38; Bach- Dell'Orto 2009, 13. Μυρμιλλίων için bk. Junkelmann 2002, 37. Bu gladyatörlerin kıyafetleri için ayrıca bk. Wisdom-McBride 2001, 38; 63; Nossov 2009, 62.

25 παιδίον kelimesi yerine παιδὶν kelimesinin kullanıldığı başka bir örnek Sulusaray'da bulunmaktadır (Rémy 1991, 120, 3; SEG XLI 1139)

26 Anderson vd. 1910, 103.

27 Ephesos: McCabe 1991, 651; Hierapolis: Judeich-Winter 1898, 204; Laodikeia Kombana: MAMA I, 218; Anazarbos: SEG XXVIII 1262; SEG XXXVII 1262.

28 Petersen - Luschan 1889, 56 nr. 103.

3. Theos Hypsistos'a adak

Hamamtepe. HTP01 Alanı. Kuzey Kilise Apsis tabanında *in-situ* olarak bulunan kireç taşından adak steli parçası. Yazıt sol üstten ve kenarlardan kırık. Yük: 20 cm; gen.: 18 cm (en geniş);

θεῶ ὑ-
2 ψίστ[ω]
Δομετ-
4 ἰλ<λ>α εὐχ-
αριστίας

Dometil(l)a
Theos Hypsistos'a
şükran gereği (adadı.)

Tarih: M.S. 3-4. yüzyıl.

Theos Hypsistos (Θεός Ὑψιστος = en ulu tanrı) tapınımı bölgenin diğer kentlerinde de görülmektedir.²⁹ Yahudi toplulukların tanrısı olduğu farz edilen bu tanrı, Anadolu'da İsrail tanrısını belirtmek için kullanılır.³⁰ Nilsson'a göre her büyük tanrıya Hypsistos adı verilmektedir.³¹ Zeus en büyük tanrı olduğu için Zeus Hypsistos ile eş tutulmuş fakat Phrygia Nakolea'daki bir yazıtta Zeus ve Hypsistos ayrı verilerek bir olmadığı kanıtlanmıştır.³² Pagan dininde Zeus Hypsistos, Yahudilikte Theos Hypsistos, Hristiyanlıkta da Hypsistos olarak geçmektedir. Bu tanrılar arasındaki ayırım ve benzerlikler hala netlik kazanmamıştır.³³ Bununla birlikte Anadolu'ya gelen Yahudilerin Hellenleşerek Yahve'ye Hellence Hypsistos diyerek ona bu isimle tapındıkları düşünülmektedir.³⁴

Yazıtta bulunan Dometilla ismi ise bu bölgede kullanılmamakla birlikte Suriye'de bulunan bir yazıtta geçmektedir.³⁵

29 Cumont 1914, 446-47; Graf 1998, 822-23. Sinop: IK Sinope 118-9; Amasra: Marek 1993, 1 b; 79; Sulusaray: Mitford 1991, 190. 4. Theos Hypsistos tapınımı için ayrıca bk. Mitchell-Nuffelen 2010, 167-230.

30 Cumont 1911, 62.

31 Nilsson 1950, 637

32 Drew-Bear – Naour 1990, 2035 vd. ve dn. 386-87; ayrıca bk. Karayaka 2007, 206.

33 Stein 2001, 119-25; Karayaka 2007, 262 vd.; ayrıca bk. Öztürk 2013, 334.

34 Karayaka 2007, 206.

35 IGLSyr 2 665.

Kaynakça

- Amandry M. and Bernard R. 1999. *Comana du Pont sous l'Empire romain. Etude historique et corpus monétaire*. Milano.
- Anderson, J. G. C. 1903. *Studia Pontica I: A Journey of Exploration in Pontus*. Brussels.
- Anderson, J. G. C., Cumont F. and Grégoire H. 1910. *Studia Pontica III: Recueil des inscription grecques et latines du Pont et de l'Arménie*. Bruxelles.
- Bach, V. and Dell'Orto, P. V. 2009. *GURPS Martial Arts: Gladiators*.
- Cramer, J. A. 1832. *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, Oxford.
- Cumont, F. 1902. "Nouvelles Inscriptions du Pont", *REG* 15, 311-35.
- Cumont, F. and Cumont E. 1906. *Studia Pontica II: Voyage d'exploration archéologique dans le Pont at la Petite Arménie*, Brussels.
- Cumont, F. 1911. *The Oriental Religions in Roman Paganism*, Chicago.
- Cumont, F. 1914. "Hypsistos", *RE* XVII, 444-50.
- Cumont, F. 1930. "Mélanges d'archéologie anatolienne", *RBPh* IX/2, 670-72.
- De Jerphanion, G. 1928. *Mélanges d'archéologie anatolienne*, Beyrouth.
- Drew-Bear, T. and Naour, C. 1990. "Divinites de Phrygie?", *ANRW* II. 18. 3, 1907-2044.
- Erciyas, D.B. 2006. "Tokat İli Komana Antik Kenti Yüzey Araştırması 2004", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 23 2.Cilt, 13-22.
- Erciyas, D. B. 2007. "Komana Antik Kenti Yüzey Araştırması 2005", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 24 2.Cilt, 155-166.
- Erciyas, D. B. 2008. "Tokat İli Komana Antik Kenti Yüzey Araştırması 2006", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 25 2.Cilt, 197-212.
- Erciyas, D. B. 2009. "Komana Antik Kenti ve Çevresi Yüzey Araştırması 2007", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 26 1.Cilt, 289-306.
- Erciyas, D. B. 2010. "Komana Antik Kenti Arkeolojik Araştırma Projesi 2008 Yılı Raporu", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 27 2.Cilt, 355-374.
- Erciyas, D. B., Sökmen, E. and Kocabıyık, C. 2011. "Komana Antik Kenti 2009 yılı Kazı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 32 4.Cilt, 121-132.
- Feissel, D. 1992. "Inscriptions Chrétiennes et Byzantines", *BE* 105, 538-547.
- French, D. H. 2004. *The Inscriptions of Sinope* (IK 64), Bonn.
- French, D. 1988. *Roman roads and milestones of Asia Minor*, 2 vols., Oxford.
- French, D. H. 1981. "Milestones of Pontus, Galatia, Phrygia and Lycia", *ZPE* 43, 149-74.
- Graf, F. 1998. "Hypsistos", *DNP* 5 (Gru-Iug), 822-823.
- Grégoire, H. 1909. "Rapport sur un voyage d'exploration dans le Ponten Cappadoce", *BCH* 33, 3-169, Lev. I-III.
- Hamilton, W. J. 1842. *Research in Asia Minor, Pontos and Armenia*, London.
- Jacobelli, L. 2003. *Gladiators at Pompeii*, Roma.
- Jalabert, L. and Mousterde, R. 1939. *Inscriptions grecques et latines de la Syrie (IGL Syr), II. Chalcidique et Antiochène*, Paris.
- Judeich, W. And Winter, F. 1898. *Altertümer von Hierapolis*, Berlin.
- Junkelmann, M. 2000. "Familia Gladiatoria: The Heroes of the Amphitheatre". in Köhne, E. and Ewigleben, C. (ed.). *The Power of Spectacle in Ancient Rome: Gladiators and Caesars*. Berkeley - Los Angeles.
- Junkelmann, M. 2002. "Gladyatörlerin Silahları ve Dövüş Teknikleri". *Efes Gladyatörleri, Öğleden sonra Ölüm*, 25-42, Selçuk.

- Karayaka, N. 2007. *Hellenistik ve Roma Dönemi'nde Pisidia Tanrıları*, İstanbul.
- Lewis, C. T. and Short, C. 1891. *A New Latin Dictionary*, Oxford.
- Malay, H. ve Silay, H. 1991. *Antik Devirde Gladyatörler*, İstanbul.
- McCabe, D. F. 1991. *Ephesos Inscriptions. Texts and List*. The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia. Princeton.
- Marek, C. 1993. *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*, Tübingen.
- Matthews, R. 2003. *Age of the Gladiators: Savagery & Spectacle in Ancient Rome*, Capella.
- Mendel, G. 1914. *Musées Impériaux Ottomans. Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines*, İstanbul.
- Meijer, F. 2008. *Gladyatörler: Tarihin En Ölümcül Sporu*. Günenç, D. (çev.). İstanbul.
- Mitchell, S. and Nuffelen, P. V. 2010. *One God: Pagan Monotheism in the Roman Empire*, Cambridge.
- Mitford, T. B. 1991. "Inscriptiones Ponticae: Sebastopolis", *ZPE* 87, 181-243.
- Nilsson, M. P. 1950. *Griechische der Griechischen Religion II*, Munich: Beck.
- Nossov, K. 2009. *Gladiators: Rom's Bloody Spectacle*. Oxford.
- Öztürk, B. 2013. "Tios (Zonguldak- Filyos) Antik Kenti'nde Dinsel İnanışlar ve Kültler". Şurada: Dönmez, Ş. (ed.) *Güneş Karadeniz'den Doğar, Sümer Atasoy'a Armağan Yazılar* (Lux ex Ponto Euxino, Studies Presented in honour of Sümer Atasoy. Ankara, 331-346.
- Perrot, G. 1872. *Exploration archéologique de la Galatie et de la Bithynie, d'une partie de la Phrygie, de la Cappadoce et du Pont*, Paris.
- Petersen, E. A. H. and Von Luschan, F. 1889. *Reisen im südwestlichen Kleinasien. Vol. II: Reisen in Lykien, Milyas und Kibyratis*, Vienna.
- Pfuhl, E. and Möbius, H. 1979. *Die Ostgriechischen Grabreliefs, II*, Mainz am Rhein.
- Ramsay, W. 1882. "Inscriptions of Cilicia, Cappadocia, and Pontus", *JPhil*. XI, 142-160.
- Reinach, T. 1882. *Catalogue du Musée impérial d'antiquités*, Constantinople.
- Reinach, T. 1893. "Inscriptions D'Amasie et Autres Lieux", *REG* 8, 77-87.
- Rémy, B., Le Guen-Pollet, B., Özcan, B. and Amandry, M. 1990. "Rapport De Travaux Epigraphiques Et Numismatiques Au Musée De Tokat En Juillet 1988", *AST-diğerlerinde kısaltma açılmış- VII* (1989), 515-32.
- Rémy, B. 1991. "Recherches sur l'histoire du Pont dans l'Antiquité", *Pontica* I, 3-6.
- Rémy, B. and Özcan, B. 1992. "Trois Inscriptions impériales grecques du musée de Tokat (Turquie)", *EA* 19, 119-123.
- Robert, L. 1940. *Les Gladiateurs dans l'Orient Grec*, Paris.
- Robert, L. 1965. *Hellenica. Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques*, Vol. 13, Paris.
- Robinson, D. M. 1905. "Greek and latin Inscriptions from sinope and environs", *AJA* 9/3, 294-333.
- Robinson, D. M. 1906. "New Inscriptions from Sinope", *AJPhil* 27/4, 447-450.
- Ruge, W. 1943. "Komana", *RE* XI₁ (1921), 1226-28.
- Schneider, K. 1918. "Gladiatores", *RE* Suppl. 3, 760-784.
- Schwertheim, E. 1980. *Die Inschriften von Kyzikos und Umgebung* (IK 18. 1), Bonn.
- Stein, M. 2001. "Die Verehrung des Theos Hysistos. Ein allumfassender pagan-jüdischer Synkretismus?", *EA* 33, 119-125.
- Strobel, K. 1999. "Komana", *DNP* 6 (Iul-Lee), 672-3.
- The Oxford Latin Dictionary. 1968. Oxford University Press. (OLD)
- Tüner-Önen, N., Arslan, M. and Takmer, B. 2006. "New Inscriptions from Tokat Museum I", *Gephyra* 3, 183-191.
- Uzunaslano. 2010. *Gladyatörler: Arenanın Tutsak Savaşçıları*, Ankara.

Von Tschichatschef, P. 1859.

Itinerar Der Kleinasiatische Reise. Berlin.

Wilson, D. R. 1960.

The historical geography of Bithynia, Paphlagonia and Pontus in the Greek and Roman periods: A New Survey with Particular Reference to Surface Remains Still Visible, Oxford.

Wisdom, S. and Mc Bride, A. 2001.

Gladiators: 100 BC- AD 200 (Warrior), Oxford: United Kingdom, Osprey.

Kısaltmalar

Bulletin épigraphique (BE)

Corpus Inscriptionum Graecarum (CIG)

Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes (IGR)

Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien (IK)

Monumenta Asiae Minoris Antiqua (MAMA)

Revue belge de philologie et d'histoire (RBPh)

Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG)

Antik Kaynaklar

Strabon, *Geographika*. Pekman, A. (çev.). 2000. *Antik Anadolu Coğrafyası.* İstanbul.

Ortaçağ'da Nüfus Değişimi Öncesine Ait Bir Bizans Topluluğu: Komana İnsan Kalıntılarının Antropolojik Analizi

Yılmaz Selim ERDAL, Ömür Dilek ERDAL, Meliha Melis KORUYUCU*

Abstract

Komana is situated in the village of Kılıçlı (Gümenek) 9 km northeast of Tokat, by the river Iris (Yeşilırmak) and at the junction of Niksar-Almus roads. The architrave discovered at the site and now on display in the Tokat Museum have identified the site as the “sacred city of Komana”, Hierocaesareia. The site was densely inhabited through the ages, and during the Middle Byzantine period, a church was built around which a graveyard was situated. This article is a preliminary anthropological analysis of the skeletal remains from these graves which also represent the IIIrd phase at the site.

Anahtar Kelimeler: Antropoloji, Demografi, Ortaçağ Mezarları, Komana, Tokat.

Giriş

Komana, Tokat ilinin 9 km kuzeydoğusunda, Iris (Yeşilırmak) nehri kenarında, Niksar ve Almus kara yollarının kesişiminde bulunan Kılıçlı Köyü'nde (Gümenek) yer almaktadır. Tokat Müzesi'nde sergilenen ve Roma dönemine tarihlendirilen bir köprüye ait olan arşitrav parçalarında 'kutsal şehir Komana' olarak adı geçen kentin ünvanının Hierokaisareia olduğu ifade edilmektedir.¹ Hristiyanlığın önemli kişileri ile anılmış Komana'nın sadece Roma döneminde değil, Bizans döneminde de önemini koruyan bir yerleşme olduğu belirtilmektedir². Yerleşme Ortaçağ'da Sisiye adıyla bilinmektedir ve bölgenin yerleşim dokusu

* Prof. Dr. Yılmaz Selim Erdal, Hacettepe Üniversitesi, yserdal@hacettepe.edu.tr; Ömür Dilek Erdal, Hacettepe Üniversitesi, oderdal@hacettepe.edu.tr; Meliha Melis Koruyucu, Hacettepe Üniversitesi.

1 Erciyas 2006.

2 Erciyas ve Sökmen 2010.

içerisinde merkezi rol üstlendiği ortaya konulmuştur.³ Bizans döneminde inşa edilen bir şapelin çevresi mezarlık olarak kullanılmıştır. Ancak, şapel etrafındaki mezarların Beylikler döneminde inşaa edilen yapılarca kısmen tahrip edildiği tespit edilmiştir. Karadeniz kıyıları ile iç bölgelerin bağlantı noktasında olan Komana tarihsel olarak da takip edilen olaylara tanıklık etmiştir. Bölge, 1071 tarihinden itibaren Anadolu'ya Orta Asya'dan giren halklar tarafından istila edilmiştir. Bu dönemde ise Bizanslılar ile Danişmendler, Gürcüler, Artuklular, Saltuklular ve Mengücekler arasında sürekli bir gerginlik ve mücadelenin olduğu belirtilmektedir⁴. Bu çalışma, Komana'nın III. evresinde gün ışığına çıkarılan ve Bizans dönemine ait bir şapel ile birlikte değerlendirilen mezarlardan ele geçen insan kalıntılarının antropolojik açıdan bir ön değerlendirilmesini içermektedir.

Mezarlar ve Minimum Birey Sayısı

Komana antik kentinden 2009-2013 yılları arasında 41 buluntu alanından toplam 68 bireye ait iskelet kalıntıları ele geçmiştir. Kazılardan ele geçen buluntu alanları birincil ve ikincil olarak iki gruba ayrılabilir. Birincil mezarlardan genellikle bir iskelet ele geçmiştir. Mezarlar batı-doğu (baş-ayak) yönelimli olup, iskeletler sırtüstü yatırılmış, eller göğüste ya da karında çapraz bırakılmıştır (Fig. 1). Birincil gömülerin saptandığı mezarlar toprağa açılmış, toprağın derin olmadığı alanlarda anakayaya oyularak oluşturulmuştur. Anakayaya oyularak oluşturulan mezarlarda kapak sistemine rastlanılmamıştır. Görece iyi korunmuş mezarlar daha derinden ele geçirilenlerdir. Bu mezarlardan bazılarının üzerleri kısmen ya da bütünüyle kayrak taşıyla kapatılmış halde bulunmuştur. Ancak, yer yer 2 metre derinlikten ele geçen diğer mezarlar ise, mezarlığın kullanım aşaması tamamlandıktan sonra Ortaçağ'da (12/13. yüzyıl) mezarlığın üstüne inşa edilen Beylikler dönemine ait yapılarca tahrip edilmiştir (Fig. 2). Dolayısıyla bireylerin bir kısmı eksik veya vücudun bazı parçaları ile temsil edilmektedir. Buna ek olarak, mezarların bazıları açmanın içerisine dağılmış kemikler halinde saptanmıştır. Mezarlık alanında, aynı mezara birden fazla ölünün gömüldüğü durumlar da mevcuttur. Bu tip mezarlarda üstüste iki gömü *in situ* halde tespit edilirken, diğerlerinde birden fazla bireye ait kalıntılar ya son gömünün üzerine yığılmış ya da mezarın hemen dışına ikincil olarak gömülmüş halde bulunmuştur (Fig. 3). İncelenen 33 mezardan 6'sı ikincil kullanıma sahip iken, 18'i açmanın farklı alanlarına dağılmış ya da belirli alanlara kümelenmiş halde ele geçmiştir. Kazılarda bireylerle ilişkisi kurulamayan tekil kemikler de bulunmuştur.

Topluluğun Demografik Yapısı

Komana antik kentinden ele geçirilen iskelet kalıntılarından hareketle toplulukta 68 bireyin bulunduğu tespit edilmiştir (Tablo 1).

Yaş dağılımı üzerinde yapılan incelemeler topluluğun %26,5'inin (18 birey) 15 yaşının altında ölmüş bebek ve çocuklardan oluştuğunu göstermektedir (Tablo 1). Bunlardan biri 14a numaralı 30-34 yaşlarında ölmüş kadının karın boşluğunda saptanan cenin iskeletidir.

3 Erciyas bu kitap, 32.

4 Erciyas ve Sökmen 2010; ayrıca bkz. Erciyas vd. bu kitap.

Anne olasılıkla hamilelik sürecinde karşılaştığı sağlık sorunları nedeniyle 19 haftalık bebeği ile birlikte yaşamını yitirmiş ve gömülmüştür. Diğer bireylerin 8'ini doğum ile 2,5 yaş arasındaki bebekler, 9'unu ise 2,5-15 yaş arasındaki çocuklar oluşturmaktadır. Anadolu Ortaçağ topluluklarından Minnetpınarı, Topaklı, Kovuklukaya ve Aziz Nikolaos gibi % 10 civarında sıklıklara sahip topluluklar bir kenara bırakılacak olursa, Komana'nın çağdaşları arasında düşük düzeyde bebek ve çocuk ölümlülüğüne ya da temsiline sahip bir topluluğu yansıttığı söylenebilir (Fig. 4).⁵ Bebek ve çocukların sıklığı, aynı döneme tarihlendirilen Anadolu topluluklarıyla karşılaştırıldığında Komana topluluğunun Tepecik, Tepecik/Çiftlik, Symrna Agorası ve Yortanlı topluluklarıyla benzerlik gösterdiği gözlemlenmiştir.⁶ Buna karşın, çocuk ölüm oranları % 50 ve üzerinde olan Karagündüz, Dilkaya, Tepecik, Güllüdere, İznik-Cavea dışı, Kadıkalesi, Köşk Höyük ve aynı coğrafi bölgede benzer ekolojik ve çevresel örüntüye sahip Oluz Höyük'ten (ki bu toplulukta çocuk ölüm oranı yaklaşık %66'dır⁷) çok daha düşüktür.⁸

Anadolu Ortaçağ topluluklarının bebek ve çocuk ölüm oranlarına genel olarak bakıldığında Komana'nın % 26,5 değeriyle düşük bir orana sahip olduğu görülmektedir. Ancak, arkeolojik topluluklarda bebek ve çocuk ölümlülüğünün yüksek olması beklenen bir durumdur.⁹ Bebeklerin kemiklerinin kırılgan olması, kemiklerin organik dokusunun daha yoğun olması ve gömü gelenekleri gibi etkenlerden dolayı arkeolojik kazılardan daha az ele geçirilebilmektedir.¹⁰ Nitekim Komana'da birincil gömülerdeki bebek ve çocukların ikincil gömülerden daha az olduğu belirlenmiştir. Bir üst evredeki yapıların inşası esnasında toprak yüzeyine yakın olan çocuk mezarlarının daha fazla tahrip edilmesi bu yaş grubunun daha az temsil edilmesini etkilemiş olabilir. Dolayısıyla, Komana topluluğunda bebek ve çocukların daha az temsil edilmesinde korunma durumlarının etkili olduğu söylenebilir. Ancak, düşük doğurganlık ve bebek ölümlülüğü, bebek ve çocukların farklı alanlara gömülmesi gibi biyolojik ve kültürel etmenler de göz önünde bulundurulmalıdır.

Komana Ortaçağ topluluğunda yetişkinlik aşamasına ulaşmış 50 birey tespit edilmiştir (Tablo 1). Cinsiyeti belirlenebilen 46 bireyin 18'inin erkek, 28'inin kadın olduğu saptanmıştır. Her ne kadar 4 yetişkin bireyin cinsiyeti belirlenememiş olsa da, topluluğun % 60,9'unun kadınlardan oluştuğu görülmektedir. Bu durum, yalnızca bebek ve çocukların değil, Komana'da yetişkinlerin de temsil edilmesinde önemli bir sorun olduğunu düşündürmektedir. Nitekim normal bir toplulukta erkek/kadın oranının birbirine eşit olması beklenirken, Komana topluluğunda bu oranın 0,64 ile kadınların lehine olduğu belirlenmiştir.¹¹ Komana cinsiyet oranı açısından diğer Anadolu Ortaçağ topluluklarıyla karşılaştırılmış (Fig. 5) ve Dilkaya, Elaiussa Sebaste, Eski Cezaevi ve Kovuklukaya topluluklarındaki söz konusu oranın 1,1 olduğu görülmüştür.¹² Symrna Agorası ve Yortanlı topluluklarının

5 Yigit vd. 2007; Güleç 1988; Erdal 2004; Erdal ÖD 2009a.

6 Sevim 1993; Büyükkarakaya vd. 2008; Gözlük vd. 2005; Nalbantoğlu vd. 2000.

7 Erdal 2010.

8 Gözlük 2004; Özer 1999; Sevim 1993; Sevim vd. 2006; Erdal 1996; Üstündağ 2008; Koriyucu 2012.

9 Angel 1969.

10 Özbek ve Erdal ÖD 2006.

11 Brothwell 1981.

12 Özer ve Güleç 2000; Paine vd. 2007; Erdal 2003; Erdal 2004.

ise normal bir topluluk görünümüne sahip olduğu söylenebilir.¹³ Ancak, Topaklı, Karagündüz, Değirmen-tepe, Minnetpınarı, Aziz Nikolaos, İznik, Köşk Höyük ve Oluz Höyük erkeklerin oransal olarak çoğunlukta bulunduğu topluluklardır.¹⁴ Bu açıdan Komana'nın, kadınların daha fazla oranla temsil edildiği Tepecik, Güllüdere, Tepecik/Çiftlik, Boğazköy/Hattuşa ve Kadıkalesi topluluklarına benzer bir yapı sergilediği görülmektedir.¹⁵ Birçok araştırmada erkek ve kadın arasındaki oransal farklılığın örneklem boyutundan kaynaklanmış olabileceği belirtilmektedir.¹⁶ Cinsiyet grupları arasındaki oransal farklılıklara ilişkin değerlendirmelerin erkeklerin oransal açıdan fazla olduğu birkaç toplulukla sınırlı kaldığı dikkati çekmektedir. Erkeklerin kadınlardan daha fazla olması İznik'te bireylerin asker olmalarıyla;¹⁷ Aziz Nikolaos Kilisesi'nde kiliseye yakın mekanlara gömülenlerin rahip ve diğer çalışan olmalarıyla;¹⁸ Köşk Höyük'te de şapel etrafına erkeklerin gömülmesiyle açıklanmıştır.¹⁹ Tekinalp, Minnetpınarı'nda belirli alanlara kümelenen ve topluluğun önemli bir kısmını temsil eden erkek iskeletlerinden hareketle, yerleşimin askeri nitelikteki bir topluluğu barındırabileceğini önermekte; şapele yakın gömülmenin bir ayrıcalık olduğunu genel kabul olarak ileri sürmektedir.²⁰ Nitekim Ortaçağ topluluklarında şapel ve kilise gibi dini yapıların yakınına kadın ve çocuklardan ziyade papaz ya da kilise heyeti üyesi olan erkek bireylerin gömülmesinin yaygın bir uygulama olduğu belirtilmektedir.²¹ Erkekler lehine yapılan bu gömü uygulamasının evlenmemiş ya da dul kalmış kadınların ekonomik gücünün şapel/kilise yakınındaki "seçkin" mezarlara yetmemesinden kaynaklandığı ileri sürülmektedir. Söz konusu bu açıklama Aziz Nikolaos Kilisesi ve Köşk Höyük topluluklarında mümkün olsa bile, şapel etrafından ele geçmiş Komana topluluğu için geçerli bir açıklama niteliğini kazanmamaktadır.²² Topluluktaki kadınların oransal fazlalığının anlaşılabilmesi için her iki cinsiyet grubunun ölüm oranları ve yaş dağılımlarını detaylı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir.

Komana erişkinleri arasındaki en yoğun ölümün % 40 oranıyla 30-45 yaş arasında gerçekleştiği belirlenmiştir (Tablo 1). Her iki cinsiyet grubunda da diğer yüksek ölümlülüğün 15-30 yaşları arasında gerçekleştiği ancak, erkeklerdeki genç erişkin ölümlerin kadınlardan daha fazla olduğu saptanmıştır. İki cinsiyet arasındaki dikkati çeken farklılık 45 yaş üzerindeki yaşlı bireylerde ortaya çıkmaktadır (Tablo 1). Erkeklerin yaklaşık % 6'sı yaşlanabilirken, bu oran kadınlarda yaklaşık %18'dir. Kadınların yaşlanabilmesi Ortaçağ ve sonrası topluluklarının bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır.²³ Benzer yapı günümüz

13 Gözlük vd. 2005; Nalbantoğlu vd. 2000.

14 Güleç 1988; Gözlük 2004; Özbek 1985; Yiğit vd. 2007; Erdal ÖD 2009a; Erdal 1992; Koruyucu 2012; Erdal 2010.

15 Sevim 1993; Sevim vd. 2006; Büyükkarakaya vd. 2008; Wittwer-Backhofen 1986; Üstündağ 2008.

16 Büyükkarakaya vd. 2008; ayrıca bkz. Erdal ÖD 2009a; Üstündağ 2008.

17 Erdal 1992.

18 Erdal ÖD 2009a.

19 Koruyucu 2012.

20 Tekinalp 2010.

21 Sullivan 2004.

22 Erdal ÖD 2009a; Koruyucu 2012.

23 Erdal ÖD 2009a; ayrıca bkz. Erdal 2010.

Türkiye'sinin demografik yapısında da görülmektedir.²⁴ Aziz Nikolaos, Oluz Höyük, Tasmator ve Komana topluluklarında yaşlılık aşamasındaki kadınların daha fazla temsil edilmesi, Türkiye'deki mevcut durumun söz konusu yerleşmeler için daha önce başladığını desteklemesi açısından önemlidir.²⁵ Bu durum, aynı zamanda Komana'da doğurganlık aşamasını aşmış kadınların yüksek temsil edildiği yaşlı bir topluluk olduğunu da göstermektedir. Bununla birlikte, örneklem sayısının sınırlı oluşu ve erişkinlik aşamasına ulaşan ancak yaşları tahmin edilemeyen bireylerin önemli bir oranla temsil edilmesi (% 16,2), ortaya çıkan farklılığın yorumlanmasında engel teşkil etmektedir. Ancak, az sayıdaki erkek bireyin (18 birey) % 82'sinin genç ve orta yaşlarda yaşamlarını yitirmesi, Komana Ortaçağ topluluğunda erkekler üzerindeki baskının kadınlardan daha fazla olduğunu göstermektedir. Kadın ve erkeklerin temsilindeki farklılığa ilişkin diğer bir açıklama ise bölgede gelişen siyasal karmaşa ve savaşlar nedeniyle erkeklerin sayısında azalma meydana gelmesi ya da yerleşmenin dışında ölmüş olma ihtimalleridir. Nitekim Anadolu 1071 tarihinden itibaren Orta Asya'dan giren halklar tarafından istila edilmiştir. VII. Michael Doukas'ın idaresine (1071-1078) rastlayan bu dönemde iskeletlerin ait olduğu Bizanslılar ile Danişmendler (1097-1178), Gürcüler, Artuklular (1101-1409) Saltuklular (c.1071-1202) ve Mengücekler (1118-1252) arasında süreklilik gösteren bir mücadelenin olduğu belirtilmektedir.²⁶ Komana'da ele geçirilen kürevi-konik kaplar, bir taraftan mezarların üst tabakasında tespit edilen işliklerin 11.yüzyıla tarihlendirilmelerini desteklerken, diğer taraftan da bu dönem boyunca yaşanan politik huzursuzluğun simgesi olarak dikkate alınmaktadır.²⁷ Komana'nın 1101 yılında Danişmendlerin eline geçtiği bilinmekte ve Danişmendname'de Komana'dan oldukça sık bahsedilmektedir.²⁸ Bu tür mücadeleler ve savaş baskısından toplumun her kesimi etkilenmekle birlikte, doğal savaşçılar olan erkeklerin başka bölgelerde ölmeleri ya da savaşa gitmeleri gibi durumlar, erkeklerin düşük sıklıkla temsil edilmesinde etkili olabilir. Bölgedeki bireylerin özellikle yetişkin erkeklerin Bizans ordusuna hizmet ettiği ifade edilmektedir.²⁹ Bu veriye, düşük sıklıktaki çocuk ölümleri de destek olarak değerlendirilebilir. Birçok geleneksel toplulukta, yüksek bebek ve çocuk ölümü, özellikle de yenidoğan ölümleri, yüksek doğurganlıkla birlikte gözlemlenmektedir. Komana topluluğunda saptanan az sayıdaki bebek ve çocuk iskeletleri, belki de doğurganlığın düşük olmasıyla ilişkilidir. Toplumda sınırlı sayıdaki erkek ile doğurganlık aşamasındaki kadınların azlığı bebek ölümlülüğünün düşüklüğün muhtemel bir nedeni olabilir. Dolayısıyla demografik yapıyı etkileyen süreç, Hristiyan Bizans topluluğu ile Beylikler döneminde Anadolu'ya ulaşan diğer toplulukların karşılaşmalarının doğrudan ya da dolaylı bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Bütün bu veriler, demografik özelliğin şekillenmesinde bu dönemde karşılaşılan politik karmaşanın etkili olabileceğini düşündürmektedir.

Yaşanılan stres faktörleri toplulukların sadece demografik yapılarını değil, aynı zamanda sağlık yapılarını da olumsuz yönde etkilemektedir. Dolayısıyla, Komana topluluğunun

24 TÜİK 2011.

25 Erdal ÖD 2009a; Erdal 2010; Erdal 2011.

26 Erciyas ve Sökmen 2010; Erciyas 2013, 134.

27 Erciyas ve Sökmen 2010; Erciyas 2013, 140.

28 Demir 2004.

29 Erciyas ve Sökmen 2010, 126.

demografik yapısının şekillenmesinde etkili olan siyasal yapının sağlık yapısına olan etkisinin de göz önüne alınması gerekmektedir.

Sağlık Sorunları

Eski insan topluluklarının yaşadıkları çevreye uyarlama sürecinin anlaşılmasında en sık başvurulacak alanlardan birisini sağlık sorunları oluşturmaktadır. İnsanın ontojenik gelişimi sürecinde karşılaştığı binlerce hastalık olmasına karşın, bunlar arasında ancak kronik olanlar kemiğe yansiyabilmektedir. İskelet kalıntıları üzerinde yürütülen patolojik araştırmalar hastalık sıklığına ilişkin doğrudan bilgi değil, aynı zamanda etkilenen bireylerin demografik yapısıyla birlikte değerlendirilerek bireyin davranışları hakkında ipuçlarının da elde edilmesine olanak sağlamaktadır. Bu nedenle, Komana insanların yaşadıkları çevreye uyarlama biçimlerinin anlaşılması amacıyla bu çalışmada da, kemiğe yansıyan ve makroskobik olarak izlenebilen yaralanmalar, enfeksiyonel hastalıklar, vitamin eksiklikleri, anemi, tümörler ve endokrin hastalıklar incelenmiştir (Tablo 2 ve 3).

Yaralanma ve Kırıklar

Yaralanmalar eski insan topluluklarının gündelik yaşamı, hem yaşadığı çevre ile olan ilişkisi hem de topluluk içi ve topluluklar arası ilişkilerinin belirlenmesinde sıkça başvurulacak veri kaynaklarından birini oluşturmaktadır. Dış etkenlerden dolayı kemik bütünlüğünde meydana gelen kırık ya da yaralanmalar travma olarak tanımlanmaktadır.³⁰ Kaza ya da kasıtlı bir eylem sonucunda meydana gelen travmalar yeryüzündeki her toplulukta görülen en önemli sağlık sorunlarında biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Eski insan topluluklarındaki yaralanmalarda savaşlar, bireyler arasındaki şiddet, uzuv kesme (mutilasyon), günlük yaşamdaki kazalar, meslek kazaları ve osteoporozu içeren metabolik faktörler gibi nedenlerin etkili olduğu belirtilmektedir.³¹ Söz konusu bu etkenler cinsiyet ve yaş gibi demografik değişkenler ile geleneksel davranışları içeren kültürel yapı ve çevreye uyarlama süreçleri içerisinde şekillenmektedir. Bu sebeple de, travmaların sıklıkları toplumdan topluma farklılık gösterebilmektedir.³² Spesifik bir çevre içerisinde fiziksel ve kültürel faktörlerin göstergesi olan travmalardan hareketle incelenen topluluğun yaşam biçimi hakkında önemli ipuçları elde edilmektedir.³³

Komana Bizans topluluğunda yaralanmalar açısından incelenebilen 30 kafatasından 6'sında (% 20) yaralanma saptanmıştır (Tablo 2). Kafa yaralanmalarının saptandığı bir bireyde (G18, Fig. 6) alın kemiğinin sağ tarafında 13x7 ve 8x8 mm boyutlarında oval ve yuvarlak biçimli iki adet iyileşmiş çöküntü biçiminde yaralanma tespit edilmiştir. Diğer bireylerde saptanan yaralanmaların tamamı duvar (*parietal*) kemiğindedir. Bunlar, G39 ve G14c numaralı bireylerin *obelion* bölgesinde her iki duvar kemiğine yayılmış 11,5x26 ve 12,5x14,5 mm; G07 numaralı bireyin sol *mastoid* köşesinde 6x21 mm; G02 numaralı bire-

30 Roberts ve Manchester 1995, 65-98; ayrıca bkz. Jurmain ve Bellifemine 1997.

31 Ortner 2003; ayrıca bkz. Angel 1974; Lovejoy ve Heiple 1981; Merbs 1989; Standen ve Arriaza 2000.

32 Torres-Rouff ve Junqueira 2006; ayrıca bkz. Angel 1974; Walker 1989.

33 Jurmain, 1988, 2001; ayrıca bkz. Judd ve Roberts 1999; Lovell 1997; Neves vd. 1999; Merbs 1989; Judd 2004.

Yin sağ *tuber parietalesi* üzerinde 18x27 mm, 2011 yılında gün ışığına çıkartılan ve izole olarak numaralandırılan kafatasının ise *obelion* noktasının sol tarafında 12.5x13.5 mm boyutlarında (Fig. 7), çoğunlukla dış kabuk (*tabula externa*) ve süngerimsi dokuyu (*diploe*) hafifçe etkileyen küçük boyutlu yaralanmalar biçimindedir. Yalnızca G02 no'lu bireyde, iç kabuğun (*tabula interna*) beyne doğru hafifçe çöktüğü ve yaranın iyileşme sürecinde olduğu görülmüştür. Küçük boyutlu bu yaralanmaların bireyleri öldürecek nitelikte olmadığı söylenebilir. Kadınlardaki yaralanmalar (%27,8) erkeklerdekilerin (% 14,3) iki katı kadardır. Ancak, yaralanmaların biçimi, boyutu, rastlanıldığı kemikler ve sıklıkları cinsiyetler arasında anlamlı farklılık gösterecek nitelikte değildir.

Gövde kemiklerinde karşılaşılan yaralanmalar kafataslarından gözlenenlerden daha fazladır (Tablo 2). İncelenebilen 34 bireyden 11'inde (% 32,4) gövde yaralanması saptanmıştır. G02 no'lu kadının sol üst kolunda (*humerus*) iyileşmiş yaş dal kırığı (*green stick fracture*) nedeniyle kol kemiğinin alt yarısı mediale doğru eğilmiştir. G14c numaralı kadın bireyde ise üstkol kemiği gövde ortasından kırılmış, alt uç öne doğru kayarak kaynaşmıştır (Fig. 8). En sık karşılaşılan kırıklar parmak kemiklerinde gözlemlenmiştir. Şöyle ki G40 numaralı kadın bireyin sağ el parmaklarından biri; G29 numaralı kadının sol 5. ayak tarak kemiği; G21 numaralı bireyin sağ elinin distal parmaklarından biri; G10 numaralı bireyin sağ el 3. proximal parmağı (Fig. 9) ile G11 numaralı bireyin el parmaklarından birinde kırık gözlemlenmiştir. Ek olarak bir bireyde (G21, Fig. 10) ön kol kemiğinin (*radius*) alt ucunda, kemiğin arkaya doğru bükülmesini sağlayan *Colles kırığı* ile bir bireyde de (G13, Fig. 11) sol dirsek kemiğinin (*ulna*) alt ucunda savunma kırığı olarak da bilinen kırık gerçekleşmiştir. Savunma kırığı izole bir dirsek kemiğinde de tespit edilmiştir. Birçok toplulukta sıklıkla gözlemlenen kaburga kırığına (Fig. 12) ise G14c numaralı bireyde nadir karşılaşılan sırt omurunun gövdesindeki kırıkla (Fig. 13) birlikte rastlanılmıştır. Orta erişkin yaşlardaki bu kadında kafatası yaralanması ve sol üst koldaki kırıkla birlikte toplamda iyileşmiş 5 kemik kırığı saptanmıştır.

Toplulukta karşılaşılan diğer yaralanmalar daha çok kasın zedelenmesi ve bunu takip eden kas ve ligamentlerin kemikleşmesi biçiminde kendini gösteren *myocitis ossificans* biçimindedir. G02 no'lu bireyin sol dirsek kemiğinin alt ucunda, G14c no'lu bireyin üst kol kemiğinin *deltoid* ve *pectoralis major* kaslarının birleştiği bölgede, G36 no'lu bireyin sol kaval (*tibia*) ve iğne (*fibula*) kemiğinin alt uçlarında, bunların neredeyse kaynaşmasını sağlayacak biçimde *interosseal* yüzeylerde *myocitis ossificans* gelişmiştir (Fig. 14). Her ne kadar gövde kemiklerinde yaralanmaların sıklığı kafatasındakilerden daha fazla olsa da, cinsiyetler arasındaki farklılık kafatasındaki kadar belirgin değildir. Hem kafatası hem de gövde kemiklerindeki yaralanmalar cinsiyetler arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık göstermemektedir.

Bebek ve çocuklarda hiç yaralanma gözlemlenmezken, kafa yaralanmaları genç erişkinlerde diğerlerine göre daha fazladır (Tablo 3). Gövde yaralanmalarında ise orta ve ileri yaşlardaki bireylerde yaralanmalar daha sıktır ve bu yaş grubunun yarısından fazlası yaralanmaya sahiptir.

İskeletlerin üzerinde karşılaşılan yaralanmaların kemiklere göre dağılımı da yaralanmaların nedenleri hakkında önemli bilgiler sağlamaktadır. Komana'da yaralanma açısından incelenen 273 uzun kemikten 9'unda (% 3,3) kırık tespit edilmiş ve en yüksek sıklığın sol

dirsek kemiğinde olduğu görülmüştür (Fig. 15). Bu kemikte karşılaşılan kırıklardan ikisi savunma kırığı biçiminde iken diğeri aynı bölgedeki ligament yırtılmasıdır.

Komana'nın çağdaşı diğer topluluklar arasında Minnetpınarı ve Köşk Höyük'ten sonra en düşük kafatası travması sıklığına sahip topluluk olduğu görülmektedir (Fig. 16).³⁴ Kafatası yaralanmalarının en sık gözlendiği topluluk Kovuklukaya iken Komana'nın sıklık açısından en çok benzerlik gösterdiği topluluğun ise Eski Cezaevi olduğu tespit edilmiştir.³⁵ Kovuklukaya, Aziz Nikolaos ve Eski Cezaevi topluluklarında hiçbir kafatası yaralanmasının bireylerin ölümü ile sonuçlanmadığı ifade edilmektedir.³⁶ Küçük boyutlu ve iyileşmiş olmalarından hareketle bu topluluklarda karşılaşılan kafatası travmalarının fiziksel aktivite, engebeli arazi, çalışma koşulları ve günlük hayatta karşılaşılabilecek düşme, çarpma gibi kazalarla ilişkisi kurulmuştur.³⁷ Bu topluluklara benzer şekilde, Komana bireylerinde saptanan travmaların da küçük boyutlu olduğu, *tabula externa* ve *diploeyi* hafifçe etkilediği dolayısıyla ölümcül olmadığı dikkate alındığında bu yaralanmaların da çalışma koşulları, günlük aktiveler ve bununla bağlantılı kazalar ile ilişkili olabileceği düşünülmektedir. Ancak izole kemikler arasında iki kafatası parçasındaki muhtemel kesik izlerinden (Fig. 17) hareketle travmaların etiyolojilerinin sadece günlük aktivitelere bağlı olmadığı söylenebilir. Dolayısıyla bireyler arası anlaşmazlıklar sonucu çıkan kavgaların ya da bazı bireylere uygulanan şiddetin de yaralanmalarda etkili olabileceği düşünülmektedir.

Bilindiği gibi, yaralanmaların günlük aktivite ya da uğraşılana işe bağlı olarak meydana gelen kazalardan kaynaklandığına dair en önemli veriler gövde kemiklerinden elde edilmektedir.³⁸ Çağdaşı topluluklarla karşılaştırıldığında, Komana'nın Kovuklukaya ve Tepecik/Çiftlik'ten sonra en yüksek gövde travması sıklığına sahip olduğu görülse de sıklık açısından Eski Cezaevi ve Aziz Nikolaos toplulukları ile benzer olduğu dikkat çekmektedir (Fig. 16).³⁹ Söz konusu bu topluluklarda gözlendiği şekilde, Komana topluluğunda da kaburgalar, el ve ayak kemiklerindeki kırıklar, önkol kemiğindeki *Colles'* kırığı, ligamentlerdeki yırtılmalar ve kemikleşmeler önemli ölçüde gündelik aktiviteler ve kazalarla ilgili görünmektedir. Nitekim insan topluluklarında bu bölgelerde saptanan kırıkların genellikle düşme, çarpma, vurma gibi kazalarla ilişkisi kurulmaktadır.⁴⁰ Bununla birlikte, Komana'da savaş gibi yerleşmeye dışarıdan etki eden saldırıların mevcut olmadığını söylemek mümkün gözükmemektedir.⁴¹ Her ne kadar yerleşmede son evresi Orta Bizans'a tarihlenen bir savunma sisteminin kalıntılarının olduğunu gösteren arkeolojik kalıntılar saptanmış ise de yangın, silah ve topluluğun şiddeti içeren bir yapıyla yer değiştirdiğini gösteren arkeolojik kanıtlar mevcut değildir.⁴² Ancak, toplulukta bireysel kavgaların olmadığı söylenemez. İki bireyin dirsek kemiğinde yüz yüze kavgalarda başın ve gövdenin korunması sırasında kemiğin orta ve alt üçte birlik kıs-

34 Özdemir 2008; Koruyucu 2012.

35 Erdal 2004; Erdal 2003.

36 Erdal 2004; Erdal ÖD 2009b; Erdal 2003.

37 Erdal ÖD 2009b; ayrıca bkz. Erdal 2003, 2004.

38 Erdal 2004; ayrıca bkz. Erdal ÖD 2009b, Lovell 1997.

39 Erdal 2004; Büyükkarakaya vd. 2008; Erdal 2003; Erdal ÖD 2009b.

40 Erdal 2003, 2004; ayrıca bkz. Erdal ÖD 2009b, Lovell 1997.

41 Erdal ÖD 2012.

42 Erciyas 2013, 141.

mında gelişen savunma kırıkları ile karşılaşmıştır.⁴³ Komana örneklerinde karşılaşılan kırıkların kavgalar ile doğrudan ilişkisini kurmak mümkün değise bile, bir bireyde *humerus* kemiğinde karşılaşılan kırık ve savunma kırıklarıyla birlikte saptanan kafa yaralanmaları bireysel kavgaların gözardı edilemeyeceğine işaret etmektedir. Bu tür şiddetin, besin kaynaklarında azalma, kıtlık, özellikle de sosyopolitik yapıdaki bozulma ile kuvvetli bir ilişkisi mevcuttur. Kadınlar arasında daha sık karşılaşılan küçük boyutlu kafa yaralanmaları ve savunma kırıkları, bunların ölümcül olmaması durumu, grup içi şiddetin mevcudiyetine gönderme yapabilir. Buna karşın, benzer dönem ve coğrafi ortamda yer alan Oluz Höyük ile Komana toplumları arasında demografik yapının şekillenmesinde olduğu gibi yaralanmalar açısından da farklılıklar mevcuttur.⁴⁴ Oluz Höyük'te gömü gelenekleri genellikle İslami gömülerde olduğu gibi batı-doğu yönünde sırt üstü yatırılmış, yüz ve gövdenin hafifçe güneye, kibleye döndürüldüğü bir gömü geleneğiyle karşılaşmıştır. Birkaç mezarda ölünün atılmış izlemi veren durumlara da rastlanmıştır. Bunlar arasında üç bireyin bir çukura atıldığı gömü, sırtüstü yatarcasına atılmış bir diğer gömü (SK 10), sol koluyla kafatasını korurcasına yarı hocker pozisyonunda ele geçen SK 30, sol bacağı yanlış yerleştirilmiş SK 23 ve yalnızca bacak kemiğinden oluşan SK 71 sıralanabilir. Ek olarak, Oluz Höyük bireyleri yaralanmalar açısından da Komana topluluğundan farklılık göstermektedir. Oluz Höyük'te iyileşmiş kafa yaralanması bir erkek bireyle sınırlıdır. Kadınlarda kafa yaralanması yoktur. Buna karşın bu toplulukta sırt ve boyun omurları, kaburga ve kürek kemiklerinde iyileşmekte olan çoklu kırıkların saptandığı çocuk, kafatası ve gövde kemiklerinde perimortem kesiklerin saptandığı bir erkek birey ve dizinde çok sayıda kesğin bulunduğu bir sol bacak gömüsü, Oluz Höyük'te 6 gömüde en az 8 bireyin ölümünde bireysel kavga, saldırı, belki de savaş gibi nedenlerin etkili olduğunu göstermektedir.⁴⁵ Oluz Höyük'teki bu bireylerin bütününün dönemleri kesin olarak bilinmese de Komana ve Oluz Höyük toplulukları arasında şiddet sıklığı, biçimleri ve nedenleri arasında önemli farklılıkların mevcut olduğunu görülmektedir.

Enfeksiyon Hastalıkları

Bakterilerin, virüslerin, parazitlerin ve mantarların yol açtığı birçok hastalık enfeksiyon hastalıkları olarak tanımlanmaktadır.⁴⁶ Enfeksiyonel hastalıkların insan ölümünde savaşlar, açlık ve kıtlıktan daha etkili olduğu kabul edilmektedir.⁴⁷ Ancak, her ajan enfeksiyonel hastalığa yol açmayacağı gibi, insan sağlığını etkileyen ve ölümle sonuçlanan birçok enfeksiyondan yalnızca kronik seyredenler kemikte iz bırakabilmektedir.⁴⁸ Kemiğe yansıyan enfeksiyonel hastalıklar spesifik nedenlere dayananlar ve spesifik bir nedene dayananlar olmak üzere iki ana gruba ayrılarak değerlendirilmektedir.

Enfeksiyonlar açısından incelenen 41 bireyden yalnızca birinde muhtemelen tüberküloz ile bağlantılı spesifik bir enfeksiyona rastlanılmıştır. G26c numaralı bireyin, üst ve orta

43 Ortner 2003.

44 Erdal 2010.

45 Erdal 2010.

46 Larsen 1997; ayrıca bkz. Ortner 2003.

47 Roberts ve Manchester 1995.

48 Ortner 2003; ayrıca bkz. Roberts ve Manchester 1995; Larsen 1997.

kaburgalarının iç yüzeylerinde ve eğimli bölümlerinden boyun kısımlarına kadar olan alanlarda gözeneklenme ve yeni kemik oluşumları biçiminde enfeksiyon izleri saptanmıştır (Fig. 18). Bu bireyin sağ kalça kemiğinde (*coxae*) yeni kemik oluşumları ve kemik zarının üzerine tül biçiminde yapışmış bir lezyon gözlemlenmiştir (Fig 19). Bu lezyon, kalça kemiğinde gözlemlenen *psoas* abse ile uyumludur.⁴⁹ Aynı bireyin sol kalça kemiğinin eklem yüzeyi oldukça sığdır ve uyluk kemiğinin başı Calve-Perthes hastalığındakine benzer bir yapı kazanmıştır. *Acetabulum*un arka kenarı bir yüzey görünümündedir. Her ne kadar omur ve kafatası mevcut değilse de kaburga ve leğen kemiğinde saptanan bu tür oluşumlar tüberküloz enfeksiyonu ile kısmen uyumludur.⁵⁰

Staphylococcus, *Streptococcus*, *Escherichia*, *Salmonella* ve *Nesissaria* gibi mikroorganizmaların kemikler üzerinde yol açtığı periostitis ve osteomyelitis gibi lezyonlar, spesifik enfeksiyonların tersine, vücudun hemen her bölgesinde benzer lezyonlara yol açabilmektedirler. Travmadan ishale, beslenme bozukluklarından herhangi bir ateşli hastalığa kadar birçok nedenden dolayı kemiklerde doku bozukluğu ya da kemiğin üzerini kaplamış gözenekli ek doku şeklinde makroskobik olarak gözlemlenen lezyonlar tespit edilmektedir. Bu nedenle enfeksiyonel lezyonlar, toplumların çevreye uyarlanma biçimlerinin anlaşılmasında ve sağlık yapısının belirlenmesinde oldukça önemli bilgiler sağlamaktadır.⁵¹ Komana topluluğunda spesifik enfeksiyonlarla görece sınırlı sayıda karşılaşılmasına rağmen, spesifik bir ajanla ilişkilendirilemeyen enfeksiyonlar oldukça yaygındır. İncelenen 43 bireyden 15'inde spesifik nedenlere dayanmayan enfeksiyonlara rastlanılmıştır (Tablo 3). Yaralanmalarda olduğu gibi kadınlardaki spesifik olmayan enfeksiyon sıklığı erkeklerinkinin iki katından daha fazladır. Spesifik nedene dayanmayan enfeksiyonlardan ikisi bebek ve çocuklarda tespit edilmiştir. Bunlar 252/613a ve 282/598 T05 (Fig. 20) no'lu çocuk ve bebeğin duvar kemiklerinin iç yüzeylerinde dokuma benzeri yeni kemik oluşumu ve gözeneklenmeyle kendini gösteren sub-dural enfeksiyonlar biçimindedir. Benzer oluşum izole olarak dikkate alınan ve bir kadına ait olduğu saptanan kafatasının iç yüzeyinde de gözlemlenmiştir. Yetişkin bireylerde karşılaşılan lezyonlar genelde lokal biçimde izlenmektedir. Bunların çoğunlukla, kemik kırıkları, ligament yırtılmaları ve lokal travmalarla birlikte ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Söz konusu enfeksiyon izleri, G04 no'lu bireyde sol uyluk kemiğinin alt ucunda, G02 no'lu bireyde sağ dirsek kemiğinin alt ucunda travmanın bulunduğu alanda, G14c numaralı bireyde kırığın saptandığı alanda lokal ve periosteal reaksiyonlar biçimindedir. Ayrıca, G37 no'lu bireyin kaburgalarından birinin sternal ucunun iç yüzeyde şişkinlikle birlikte porozite, G21 no'lu bireyin iğne kemiğinin distal ucunda ve 4.-5. bel omurlarının ventral yüzeylerinde, G30 no'lu bireyin sağ iğne kemiğinin nutrisyal forameninin çevresinde ve G31 numaralı bireyin *manibrium sternis*inde (Fig. 21) gelişen lezyonların kırıklara bağlı olmayan diğer nedenlerle ilişkili olduğu belirlenmiştir. 4 bireyde ise kaval kemiklerinin medial yüzeylerinde iyileşmiş kemik zarı enfeksiyonları saptanmış ancak hiçbir bireyde osteomyelitise rastlanılmamıştır.

49 Mann ve Hunt 2005.

50 Ortner 2003; ayrıca bkz. Mann ve Hunt 2005.

51 Larsen 1997.

Hemen hemen her yaş grubunda az sayıda birey mevcut olsa da spesifik nedene dayanmayan enfeksiyonlar çocukluk çağından yaşlılığa doğru artış göstermektedir (Tablo 3). Yaş grupları arasındaki farklılıklar istatistiksel açıdan anlamlı değildir ve hastalıklar nitelik açısından da, bebek ve çocuklar dışında anlamlı bir farklılık göstermemektedir.

Genel olarak ele alındığında, Komana'nın çağdaşı topluluklar arasında Eski Cezaevi (% 40,5), Aziz Nikoloas Kilisesi (% 45,5) ve Köşk Höyük (% 47,3) topluluklarıyla yüksek enfeksiyon oranına sahip olduğu görülmektedir (Fig. 22).⁵² Oluz Höyük, hastalıkların frekansı açısından Komana ile benzerlik gösterirken, 12 bebeğin yarısında ve çocukların % 42'sinde spesifik olmayan enfeksiyona rastlanmasıyla yapısal açıdan değilse bile frekansı açısından Komana'dan farklılık göstermektedir.⁵³ Komana topluluğunda saptanan enfeksiyonel oluşumların bir kısmı travmalarla bağlantılı olsa da bu lezyonların gelişiminde hijyen koşulları ve beslenme modelleri gibi birçok faktörün etkili olabileceği de dikkate alınmalıdır. Buna ek olarak, Komana topluluğunda her yaş ve cinsiyet grubunu etkileyen enfeksiyonel hastalıkların fizyolojik stresler, kötü yaşam koşulları ve dolayısıyla düşük sosyo-ekonomik yapıya işaret ettiği söylenebilir.⁵⁴

Metabolik Hastalıklar

Ortaçağ topluluklarının birçoğunun aksine, Komana bireylerinin hiçbirinde C ve D vitamini eksikliği belirlenememiştir.⁵⁵ Buna karşın, yaklaşık aynı döneme tarihlenen Oluz Höyük'ün 9 bebek iskeletinden ikisinde (% 22) ve sonraki yıllarda çıkartılan diğer birçok bebek iskeletinde D vitamini eksikliği mevcuttur.⁵⁶ Mevcut veriler, birbirleri ile ekolojik açıdan benzer bir ortama sahip olan iki yerleşme ve insan toplulukları arasında yaşam biçimi açısından önemli farklılıkların olduğunu göstermektedir.

Eski insan toplumlarında yaygın şekilde karşılaşılan bir diğer patolojiyi de anemi/kan-sızlık oluşturmaktadır. Anemi paleopatoloji literatüründe kırmızı kan hücrelerinin (*hemoglobin*) miktarında ya da içeriğinde (*hematocrit*) veya her ikisinde azalmayla karakterize olan durum olarak tanımlanmaktadır.⁵⁷ Talasemi, orak hücreli anemi ve Glukoz-6-dehidrogenaz enzim eksikliği gibi kalıtsal kökenli ve demir eksikliği ile kan kaybından kaynaklı çevresel etkenler olmak üzere iki gruba ayrılarak ele alınmaktadır. İskelet üzerinde, kafatasında gelişen ve porotic hyperostosis (*symmetrical hyperostosis*) ve cribra orbitalia (*hyperostosis spongiosa orbitale*) olarak da bilinen lezyonlar, aneminin ayırt edici göstergeleri olarak kabul edilmektedir.⁵⁸ Komana topluluğunda porotic hyperostosis açısından 29 bireyin kafatasında gözlem yapılabilmiş ve bunların % 13,7'sinde lezyon tespit edilmiştir (Tablo 2). Kadınlarda lezyona rastlanılmaz iken, biri orta erişkin, diğer yaşlı iki erkeğin ve iki çocuğun porotic hyperostosis'e sahip olduğu gözlemlenmiştir (Tablo 3,

52 Erdal 2003; Erdal ÖD 2009a; Koruyucu 2012.

53 Erdal 2010.

54 Erdal 2003, 2004.

55 Erdal 2003, 2004; ayrıca bkz. Üstündağ 2008.

56 Erdal 2010.

57 Ortner 2003; ayrıca bkz. Aufderheide ve Rodriguez-Martin 1998; Roberts ve Manchester 1995.

58 Angel 1966; ayrıca bkz. Stuart-Macadam 1992.

Fig. 23). Aneminin diğer göstergesi olan *cribra orbitalia* açısından 19 birey incelenebilmiştir. Cribrotic lezyon biri çocuk (Fig. 24), biri erkek ve biri de kadın olmak üzere üç bireyde tespit edilmiştir (Tablo 2, 3). Anemiye ilişkin lezyonların gelişimi erişkin bireylerde hafif iken, hastalığın belirlendiği çocuk bireyde aktif ve şiddetli olduğu tespit edilmiştir.

Komana topluluğunun *porotic hyperostosis* açısından Köşk Höyük (%12), Minnetpınarı (%16,2) ve Kadıkalesi (%17) topluluklarıyla benzer bir yapı sergilediği gözlemlenmiştir (Fig. 25).⁵⁹ *Cribra orbitalia* açısından ise çağdaşı topluluklar arasında Minnetpınarı'ndan (%11,3) sonra en düşük sıklığın Komana'ya (%15,8) ait olduğu belirlenmiştir.⁶⁰ Her iki hastalık açısından düşük sıklıkta anemi göstergelerine sahip Komana ve Oluz Höyük arasında bir benzerliğin mevcut olduğu söylenebilir.⁶¹ Komana'nın *porotic hyperostosis* ve *cribra orbitalia* izlenen bireylerinde yüz kemiklerinde genişleme ile diğer gövde kemiklerinde hiperplazinin; uzun kemik iliğinde genişleme, kortikal doku incilmesi ve osteoporoz gibi değişimlerin gözlemlenmemesi lezyonların kalıtsal nedenlerden kaynaklanmadığını işaret etmektedir. Anadolu eski insan toplumları üzerinde yapılan çalışmaların önemli bir kısmında aneminin edinimsel olduğu sonucuna ulaşmışlardır.⁶² Demir açısından fakir besinlerin tüketilmesi, bağırsak parazitleri ve enfeksiyonel hastalıkların demir eksikliği anemisinin temel nedenleri arasında yer aldığı dikkate alınmaktadır.⁶³ B12 ve B9 eksikliğiyle ilişkili megaloblastik anemi ile enfeksiyonlar, C vitamini eksikliği, bitkisel beslenmeye dayalı bir diyetin bireyin anemik olmasında etkili olduğu belirtilmektedir.⁶⁴ C ve D vitamini eksikliğinin neden olduğu lezyonlara rastlanılmaması, Komana topluluğundaki anemik yapının oluşmasında vitamin eksikliklerinin etkili olmadığı söylenebilir. Toplulukta enfeksiyon oranının görece yüksek olması ile beslenme bozuklukları *porotic hyperostosis* ve *cribra orbitalia*'nın ortaya çıkmasında etken nedenlerden biri olarak dikkate alınabilir. Bununla birlikte 252/613c numaralı izole çocuk kafatasında, duvar kemiğinin 10 mm'lik bir kalınlığa ulaşmış olması ve *cribra orbitalia*'nın trabeküler bir gelişim göstermesi bu bireyde aneminin şiddetli boyutlarda olduğuna işaret etmektedir. Ancak, bireyin yalnızca kafatası ile temsil edilmesi, bu örnekte aneminin olası nedeninin tahmin edilmesini güçleştirmektedir.

Tümör

Komana topluluğunda metastatik malign tümörlere rastlanılmamıştır. Bununla birlikte, G01 no'lu kadın bireyin üst kol kemiğinin *tuberositas deltoidea*'sında osteoma gözlemlenmiştir. Buna ek olarak, G29 numaralı kadın bireyin kafatasının alın ve duvar kemiklerinde çok sayıda küçük boyutlu düğme biçimli osteomalar tespit edilmiştir. Küçük boyutlu bu iyi

59 Koruyucu 2012; Özdemir 2008; Üstündağ 2008.

60 Özdemir 2008.

61 Erdal 2010.

62 Erdal 2004; ayrıca bkz. Üstündağ 2011; Büyükkarakaya ve Erdal 2012; Koruyucu 2012; Büyükkarakaya vd. 2008.

63 Lallo vd. 1977; ayrıca bkz. Stuart-Macadam 1992.

64 Walker vd. 2009.

huylu tümörlerin nedeni tam olarak bilinmemekle birlikte, travmanın, enfeksiyonun, kalıtımın ya da gelişimsel bozuklukların etkili olabileceği belirtilmektedir.⁶⁵

Eklem Hastalıkları

Hareket sistemimiz kemik, kıkırdak, kas, tendon ve ligamentlerle bütünlük oluşturan eklem ve eklemi idare eden nöromuskular sistemin etkileşimiyle çalışmaktadır. Eklemi oluşturan bu sistemde ortaya çıkan sorun ise artrit ya da eklem hastalığı olarak tanımlanmaktadır.⁶⁶ Klinik çalışmalar etiyojileri dikkate alınarak yapılan sınıflandırmalara göre 100'ün üzerinde eklem hastalığı çeşidinin bulunduğunu göstermektedir.⁶⁷ Geleneksel toplumlarda yaygın adıyla kireçlenme olarak bilinen osteoartrit ya da dejeneratif eklem hastalığı eski insan toplumlarında oldukça yaygındır. Osteoartrit, gelişimsel bozukluklar, travmalar, eklem uyumsuzlukları, endokrinal bozukluklar, genetik etkenler gibi birçok faktörden kaynaklanabilmektedir. Ancak, eklem bozulmasında mekanik stresin daha etkili olduğu vurgulanmaktadır.⁶⁸ Bu nedenle, cinsiyet ve yaş grupları osteoartritten farklı oranlarda etkilenmektedir. Dolayısıyla, iskelet sisteminde herhangi bir lezyona rastlanılmazsa osteoartritin bireyin yaptığı işten kaynaklandığı öne sürülmektedir. Bu özelliğiyle osteoartritin sıklığı ve şiddetinden hareketle yok olmuş toplulukların fiziksel aktiviteleri hakkında önemli ipuçları elde edilmektedir.⁶⁹ Etiyolojisinde mekanik stresin önemli olması nedeniyle, topluluktaki artrit verileri eklemlerde ve omurlarda olmak üzere cinsiyet gruplarına ayrılarak ve gelişim dereceleri dikkate alınarak toplanmıştır. Buna göre, Komana erkeklerinin üçte ikisinin eklemlerinde artrit tespit edilmiştir (Tablo 4). Bütün bireylerin yarısından fazlasının en azından bir eklemde hafif gelişim gösteren eklem hastalığı gözlemlenmiştir. Birer bireyde olmak üzere orta düzeyde ve şiddetli gelişen eklem hastalıkları da saptanmıştır (Fig. 26, 27). Kadınlar arasında hafif seyreden eklem hastalıkları daha düşük düzeydedir (Tablo 4, % 42). Buna karşın kadınlarda, orta ve şiddetli eklem hastalıklarının sıklığı erkeklerden daha fazladır. Benzer durum omurlardaki artritik değişimlerde de gözlemlenmiştir. 10 erkek bireyin 9'unun omurları hastalıktan etkilenmiş iken, kadınların üçte ikisi hastalığa sahiptir.

Genç erişkin bireylerde hastalık hafif düzeyde seyretmektedir (Tablo 5). Bu yaş grubunda tek bir kadın bireyde şiddetli artrit saptanmıştır. Bu bireydeki şiddetli eklem bozulması tüberküloz ile birlikte gözlemlenmiştir. Orta yaşlı bireylerin üçte ikisinden fazlası, eklem hastalığına sahiptir ve bunların neredeyse yarısının gelişim derecesi orta ve şiddetlidir. Az sayıdaki yaşlı bireylerin tamamının eklem ve omurlarında hastalık gözlemlenmiş ve bunların şiddetinin yaşla birlikte arttığı tespit edilmiştir (Tablo 5).

Komana erişkin bireylerinin neredeyse tamamında, genç erişkinlik aşamada başlayan artritik değişimlerin gözlemlenmesi topluluğun günlük hayatta erken yaşlardan itibaren aktif rol aldıklarını işaret etmektedir.⁷⁰ Ancak, erkeklerdeki artrit oranının kadınlardan fazla

65 Eshed vd. 2002.

66 Rogers 2000.

67 Düzgün 2000.

68 Radin vd. 1972; ayrıca bkz. Roberts ve Manchester 1995.

69 Erdal ÖD 2004, 2006.

70 Erdal ÖD 2004, 2006.

olması, fiziksel yüklenmenin erkeklerde daha yoğun olduğunu göstermektedir. Osteoartritin etiolojisinde önemli bir yeri bulunan bir diğer etkeni yaş oluşturmaktadır. Nitekim günümüz topluluklarında osteoartrit yaşlılık hastalığı olarak ele alınmaktadır.⁷¹ Benzer durumun Komana erişkinleri için de geçerli olduğu söylenebilir. Her iki cinsiyet grubunda da yaşla birlikte hastalığın şiddeti artmakla birlikte kadınlardaki artış erkeklerden fazladır. Osteoartritin kadınlarda daha şiddetli seyretmesi demografik bulgularla örtüşmektedir (Tablo 1). Toplulukta yaşlanabilen bireylerin % 83'ünün kadınlardan oluştuğu dikkate alındığında, Komana topluluğu için osteoartritin etiolojisinde yaşın mekanik faktörü izleyen önemli bir faktör olduğu söylenebilir.⁷²

Gündelik aktivitelerin neden olduğu ağır fiziksel yüklenme ve yaşlanma dışında, Komana topluluğunda muhtemel eklem hastalıklarından birinin enfeksiyonlarla ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Kaburgalar, symphysis pubis ve auricular yüzeyler gibi kırıkdağların mevcut olduğu alanlardaki değişimden hareketle 50 yaşlarında olduğu tahmin edilen G26 numaralı bireyin, alt taraf iskeleti mevcut değildir. İskeletin ikincil gömü olması nedeniyle çoğunlukla üst taraf kemikleri diğerlerinden ayrılabilmiştir. Kemiklerinin gövde kısımları görece kısa ve oldukça narin, buna karşın eklemleri oldukça gelişkin olan bireyin ek kemik oluşumları ve eklemlerin bozulması şeklinde ortaya çıkan eklem hastalığına sahip olduğu belirlenmiştir (Fig. 28). Bireyin sağ ön kol kemiğinin *caput radii*si yerinde yoktur. Bu bölge kama gibi sivri bir yapı kazanmıştır ve bu kemiğin başı yok olmuş gözükmemektedir (Fig. 29). Ancak dirsek kemiğinde ön kol kemiğinin eklem yaptığı alan olan *incisura radialis*in anterioruna bu kemiğin başının kaynaştığı belirlenmiştir. Bireyin sağ ön kol kemiğinin üst ucu eklem bölgesinde aşırı gelişim göstermekle birlikte bu alandaki eklem yüzeyinin bütünüyle bozulduğu ve çevresinde nodüller geliştiği saptanmıştır. Sol dirsek ekleminde ise üst kol kemiğinin alt ucu, dirsek ve ön kol kemiklerinin üst uçları gövdeye göre aşırı gelişim göstermiştir ve eklem yüzeyleri bozulmuş durumdadır (Fig. 30). Sol üst kol kemiğinin başında belirgin osteofitik oluşumlar ve eburnation mevcuttur. Kemiğin gövdesi uzunlamasına ve enine gelişim göstermemiş, ancak *deltoid tuberositası* aşırı gelişmiştir. Alt uca ise *trochlea humeride* belirgin artritik lezyonlar tespit edilmiştir. Kalça eklemi özellikle *acetabulum* minimal düzeyde etkilenmiştir. Hemen bütün kemiklerinde belirgin osteoporozun saptandığı bu bireyde kafatası damında *parietal* incelme gözlenmiştir. Bireyin alt ekstremiteleri, el ve ayak parmaklarına ait iskelet kalıntılarına rastlanamasa da, uzun kemiklerin gövdelerinde enfeksiyonun olmaması, neoplastik ve enfeksiyonel bir hastalığa rastlanılmaması bu hastalıkları gözlem dışı bırakmamıza olanak sağlamaktadır. Apendiküler iskelette subkondral kemik kaybıyla ilişkili yaygın eklem tahribatı, eklemlerin çevresinde gelişen kistik oluşumlar ve kemiklerde özellikle enine gelişimde aksaklık, bireyin çocukluk çağında yakalandığı enfeksiyonel eklem hastalığına sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca eklemlerin bozulması nedeniyle kullanımdan kaynaklı olarak osteoporozun geliştiği gözlemlenmiştir. Bireyde saptanan bu tür oluşumların juvenil kronik artrit ya da juvenil idiopatik artrit ile uyumlu olduğu söylenebilir.⁷³

71 Resnick ve Niwayama 1988.

72 Erdal ÖD 2006.

73 Ortner 2003.

Ağız ve Diş Sağlığı

Komana topluluğunda en sık karşılaşılan hastalıklar ağız ve diş sağlığıyla ilişkili olanlardır. Toplulukta toplam 503 sürekli diş çürük açısından incelenmiş ve bunlardan 64'ünde (%12,7) çürük tespit edilmiştir (Fig. 31). Çürük sıklığının %13'e ulaşmış olması, yaşam biçiminin yoğun tarıma, beslenme modelinin ise karbonhidratlı, şekerli ve mayalanmış besinlere dayalı olduğunu göstermektedir⁷⁴. Bu sıklık Ortaçağ'a tarihlendirilen birçok Anadolu eski insan topluluğu için belirlenen sıklıklarla uyumlu, ancak onlardan biraz daha yüksektir.⁷⁵ Nitekim Anadolu eski insan topluluklarında diş çürüğü sıklığını derleyen Koca ve arkadaşları, çürük sıklığının birçok Ortaçağ topluluğu için % 10'un üzerinde olduğunu bulgulamışlardır.⁷⁶ Tarım topluluklarını değerlendiren Turner II ise çürük sıklığını %10 civarı olarak belirlemiştir.⁷⁷ Bu açıdan bakıldığında Komana, tarımın etkin olduğu bir beslenme modeline işaret etmektedir.

Çürük sıklığının yüksekliğine karşın, dişlerdeki aşınmanın düşük düzeyde olduğu görülmüştür. Aşınma açısından incelenen 493 diştten 28'inde (% 5,7) herhangi bir aşınma gelişmemiştir. 251 (%50,9) diş ya sadece minede bir yüzey gelişecek kadar ya da diş tüberküllerinin üzerinde adacıklar halinde dentin dokusu görünecek kadar aşınmıştır. Bu ise mevcut dişlerin yarısından fazlasında, günümüz toplumlarında olduğu gibi hafif seyreden diş aşınmanın mevcut olduğunu göstermektedir. Dişlerin % 42,2'sinde (208 diş) tüberküller aşınmış, ancak mine dişin çigneme yüzeyinde halen izlenebilir bir boyutta korunacak halde yok olmuştur. Orta düzeyde sayılabilecek bu tür aşınmalar da azımsanamayacak düzeydedir. Komana topluluğunda yalnızca 5 dişin taç kısmı ya kısmen ya da bütünüyle yok olmuştur. Bu özellikleriyle, Komana ve Oluz Höyük toplulukları arasında bir benzerlik mevcuttur.⁷⁸ Her iki toplulukta da aşınma şiddetli değildir. Diş aşınması, sert, iri taneli, lifli ve az işlenmiş besinler tüketen topluluklarda daha yoğundur. Komana topluluğundan elde edilen veriler, diş aşınmasının görece yavaş olduğunu, ancak orta ve ileri yaştaki bireylerin dişlerinde aşınmanın şiddetli olabileceğini göstermektedir. Yüksek diş çürüğü topluluğun karbonhidrat ağırlıklı bir beslenme modeline sahip olduğuna işaret etse de diş aşınmalarından hareketle besinlerin iyi işlenmiş, içerisindeki yabancı partiküllerden arındırılmış, yumuşak ve yapışıcı olduğu söylenebilir.

Dişler, yalnızca besinlerin çignemesi sürecinde değil, aynı zamanda gündelik aktivitelerde üçüncü bir el gibi de kullanılmaktadırlar. Komana bireylerinden üçünde olasılıkla ip üretimi ve bunlardan mamul ürün elde etme işlemlerinde dişlerin üçüncü bir el gibi kullanılması nedeniyle, küçük çentikler gelişmiştir. Bir bireyde ise üst çenedeki kesici dişlerin dile bakan yüzeyinde LSAMAT (Fig. 32) olarak adlandırılan aşınmaya, diğerinde ise diş aralarının temizlenmesi gibi nedenlerden ötürü kürdan kullanım izlerine rastlanılmıştır. Dişlerdeki çentikler, Kovuklukaya Bizans topluluğunda olduğu gibi, yalnızca kadınlarda

74 Erdal 1996.

75 Erdal 1996; ayrıca bkz. Koca vd. 2006; Koruyucu vd. 2013.

76 Koca vd. 2006.

77 Turner II 1979.

78 Erdal 2010.

gözlemlenmiştir.⁷⁹ Bu ise kadınların gündelik aktiviteleri arasında ip üretimi ve bunlardan mamül ürün elde etmenin önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Gelişimsel Kusurları ve Boy

Komana topluluğunda incelenen yaklaşık 400 diştten % 65'inde mine hipoplazileri saptanmıştır (Fig. 33). Mine hipoplazileri, büyüme çağında karşılaşılan beslenme bozuklukları, hastalıklar, vitamin ve mineral eksiklikleri gibi fizyolojik nedenlerden kaynaklanmaktadır. Mine kusurları, avcı-toplayıcı toplumlardan ziyade tarım toplumlarının, kent toplumlarından ziyade köy toplumlarının özelliğidir.⁸⁰ Ayrıca, sosyo-ekonomik düzeyi düşük olan topluluklarda mine kusurlarının görülme sıklığı yüksek sosyo-ekonomik düzeye sahip topluluklardan daha fazladır. Bu anlamda, Komana topluluğunun karşılaştığı fizyolojik streslerin oldukça yoğun olduğu görülmektedir.

Büyüme kusurları yalnızca, dişlerde büyüme geriliğine yol açmamış aynı zamanda bireylerin boy uzunluğuna da yansımıştır. İncelenen 15 kadın ve 11 erkek bireyde Pearson ve Trotter-Gleser eşitlikleriyle boy uzunluğu hesaplanabilmektedir.⁸¹ Buna göre ortalama boy uzunluğu erkeklerde 164-169 cm, kadınlarda ise 154-158 cm.'dir. Farklı eşitliklerle ulaşılan boy uzunlukları, her iki cinsiyetin boylarının görece kısa olduğunu göstermektedir. Büyüme bozukluklarının yaygın olduğunu gösteren mine hipoplazileri ile büyümede geri kalmanın nihai sonucu olan kısa boy, Komana'nın düşük sosyo-ekonomik yapıya sahip bir topluluk olduğuna işaret etmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Anadolu Ortaçağ topluluklarından elde edilen verilerle birlikte değerlendirildiğinde Komana topluluğu ile ilgili bazı yorumlar yapmak olanaklı görülmektedir. Basit toprak, ana kayaya oyulmuş ya da taşlarla çevrelenmiş mezarlarda sırtüstü, eller göğüs ya da karın üzerinde birleştirilmiş iskeletlerin saptandığı Komana topluluğu, ölü gömme gelenekleri açısından Bizans topluluklarında gözlemlenen ölü gömme geleneği ile benzerlik göstermektedir.⁸² Bir şapel ve çevresinde gelişen Hristiyan mezarlığı, kullanım evresinin bitiminden kısa bir süre sonra, Beylikler döneminde Danişmendlilerce yoğun bir yerleşme olarak kullanılmıştır. Bu durum Bizans dönemi mezarlarının önemli ölçüde tahribatına yol açmıştır. Ele geçen insan iskeleti sayısı minimum 68 olup yeni kazılarla birlikte bu sayı artmaktadır.

Bilindiği gibi demografik ve patolojik durumlar üretim-tüketim ilişkileri, gündelik aktiviteler ve yaşanan ekolojik ortam gibi özelliklerce şekillenmektedir.⁸³ Komana'da özellikle kadın nüfusunun erkekler ve çocuklara kıyasla fazla olduğu görülmektedir. Bu durum

79 Erdal 2008.

80 Goodman ve Rose 1990.

81 Pearson 1899; Trotter-Gleser 1952.

82 Erdal 1996, 2003, 2004; ayrıca bkz. Tekinalp 2010; Koruyucu 2012; Erdal ÖD 2009a.

83 Larsen 1997.

insan iskeletlerinin ilk kez gün ışığına çıktığı sezondan bu yana değişmemiştir. Anadolu'da çocuk ölümlülüğünün çok düşük olduğu Topaklı, Kovuklukaya ve Aziz Nikolaos gibi yerleşmeler mevcut ise de Komana'dan elde edilen oranlar Yortanlı, Boğazköy, Tepecik, Tepecik-Çiftlik ve Symrna Agorası toplumları gibi görece düşük çocuk ölümlülüğüne sahip bir topluluğa işaret etmektedir.⁸⁴ Erkeklerin düşük sıklıkta temsil edilmesi ise Kadıkalesi, Boğazköy, Tepecik-Çiftlik, Güllüdere ve Tepecik gibi topluluklarla benzerlik göstermektedir.⁸⁵ Sağlık sorunları arasında yer alan travmalar Aziz Nikolaos ve Sultanahmet-Eski Cezaevi örneklemeleri ile enfeksiyonel hastalıklar ise Oluz Höyük ve Kadıkalesi gibi topluluklarla benzerlikler sergilemekte, diğer topluluklardan farklılaşmaktadır.⁸⁶ Benzer durum aneminin göstergeleri için de geçerlidir. Komana, karşılaştırılan topluluklar arasından Kadıkalesi, Minnetpınarı ve Oluz Höyük ile benzerdir.⁸⁷ İncelenilen özellikler açısından bakıldığında, Komana'nın çağdaşı olan diğer topluluklarla yer yer benzerliklere yer yer ise farklılıklara sahip olduğu görülmektedir. Bu açıdan, Komana ile birebir benzer bir uyarlanmaya sahip topluluk yok gibidir. Ancak, bütün toplulukların birbirlerine göre farklılık ve benzerliklerini açıklamak olanaklı değildir. En azından, Yeşilirmak vadisinde, birbirlerine zamansal ve mekansal açıdan benzer bir ortamda yer alan Komana ve Oluz Höyük topluluklarına daha detaylı bakmak gerekmektedir.⁸⁸

İnsan iskelet kalıntılarında saptanan anemi, enfeksiyon, diş çürüğü, hypoplazi ve kısa boy uzunluğu toplumun sosyo-ekonomik düzeyinin düşük olduğunun göstergeleridir. Komana yerleşiminde yürütülen disiplinli çalışmalar tarımın yaşam biçiminde önemli olduğunu göstermiştir. Bu durum silolar, çukurlar ve tandırlardan ele geçen tahıl ve baklagil kalıntılarının mevcudiyeti ile desteklenmiştir. Ek olarak, yerleşmede çok sayıda üzüm çekirdeğine rastlanması bağcılığın üretim-tüketim ilişkilerindeki ağırlığına gönderme yapmaktadır.⁸⁹ Komana toplumu sığır yerine koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvancılık etrafında yoğunlaşmış bir ekonomiye işaret etmektedir.⁹⁰ Etnografik ve tarihi veriler, üretim-tüketim ilişkilerinin Osmanlı dönemi Amasya ili için de geçerli olduğunu göstermektedir. Oluz Höyük topluluğuna ait iskeletler üzerindeki ilk incelemeler, topluluğun yaşam biçiminin tarım, hayvancılık ve bahçeciliğe dayalı olduğunu göstermiştir.⁹¹ Bu açıdan, benzer ekolojik özelliklere ve üretim-tüketim ilişkilerine sahip iki yerleşmedeki insan kalıntılarının daha fazla benzerliklere sahip olması beklenmektedir. Ancak, durumun beklenilenin aksine olması, söz konusu toplulukların farklı etnik gruba dahil olmaları, yaşam biçimlerinin, çevreye uyarlanmalarının ve çevresel baskılardan etkilene durumlarının farklı olması ile açıklanabilir.

Nitekim iki topluluk ölü gömme geleneği açısından temel farklılıklara sahiptir. Komana Hristiyan geleneğine göre gömülmüş iken Oluz Höyük topluluğu çoğunlukla İslami gele-

84 Güleç 1988; Erdal 2004; Erdal ÖD 2009a; Nalbantoğlu vd. 2000; Wittwer-Backhofen 1987; Sevim 1993; Büyükkarakaya vd. 2008; Gözlük vd. 2005.

85 Üstündağ 2008; Wittwer-Backhofen 1987; Büyükkarakaya vd. 2008; Sevim vd. 2006; Sevim 1993.

86 Erdal ÖD 2009b; Erdal 2003; Erdal 2010; Üstündağ 2008.

87 Üstündağ 2008; Özdemir 2008; Erdal 2010.

88 Erdal 2010.

89 Erciyas 2013, .

90 Erciyas 2013, .

91 Erdal 2010.

neklere uygun şekilde defnedilmiştir.⁹² Bu farklılık toplulukların etnik köken ve inanç sistemleri açısından önemli farklılığa sahip olmasından kaynaklanabilir. Buna ek olarak, nüfus yapısı ve hastalıklar arasındaki farklılıklar ise yaşam biçimleri ve kültürel örüntülerindeki farklılıklara işaret edebilir. Oluz Höyük topluluğundan iki bireyden elde edilen kalibre edilmiş C14 verileri, M.S. 1020-1077 $\pm$ 20, (2 σ %94,45 olasılıkla) tarihlerini vermiştir. Antropolojik, tarihi ve arkeolojik veriler, Oluz Höyük insanların Anadolu popülasyonunun Türkleşme dönemine denk gelen, olasılıkla hayvancılığa dayalı ve göçebe bir yaşam biçimine sahip olduğunu göstermektedir. Bu açıdan, iskeletler üzerinde karşılaşılan yaralanmalardan bir kısmı siyasi çalkantılar ve popülasyon değişimine ilişkin ipuçları sağlamıştır.⁹³ Buna karşın Komana, bu dönemin hemen öncesine tarihlendirilen bir topluluktur. Komana topluluğunda, kadınların yüksek sıklığına karşın çocuk ölümlerinin azlığı, belki de 11. yüzyılda Türkler ve Bizanslıların karşı karşıya gelmelerinin bir ürünüdür. Ayrıca bu durum, erkeklerin Bizans ordusunda görev yapmış olma ihtimalinin ve Türk gruplar ile Bizans arasındaki mücadelenin doğrudan veya dolaylı etkilerinin bir sonucu olabilir. Bu çerçevede, üretkenlik aşamasındaki erkeklerin sayıca az olması, Bizans ordusunun savaşçı-asker ihtiyacını karşılamak amacıyla erkeklerin yerleşmeden ayrılması dolayısıyla dışarıda ölmeleri ya da yerleşimi terk etmeleriyle ilişkilendirilebilir. Bu durum, bir taraftan erkeklerin sayıca azlığına işaret ederken diğer taraftan da yerleşim içerisinde yaralanmalarla ifade bulan stresin artmasını açıklayabilir. Öte yandan Anadolu'nun Türkleşmesi sürecinde gelişen siyasi karmaşa nedeniyle Komana ve çevresindeki yerleşimlerin terk edildiği ve daha yüksek alanlara göç edildiği yapılan yüzey araştırmaları ile belirlenmiştir.⁹⁴ Nitekim kadınlarda karşılaşılan yaralanmaların bir kısmı gündelik aktiviteden kaynaklanmış olsa da, savunma kırıkları, üst kol kemiğindeki yaralanmalar ile kadınlarda sık karşılaşılan kemik kırıklarının grup içi şiddetin bir parçası olarak gelişmesi de kuvvetle muhtemeldir. Sosyal-politik değişimlerin olduğu, farklı etnik gruplar arasında sürekli el değiştiren ve stabilitenin olmadığı bir bölgede⁹⁵ yalnızca gruplar arası şiddetin değil grup içi stresin artması da olasıdır. Bu çerçevede, birbirleriyle benzer ekolojik ortamda yaşayan iki topluluktan biri olan Komana'nın başka bir etnik ve kültürel grupla karşılaşmanın yol açtığı grup içi stresi mevcut olduğu, çeşitli nedenlerle erkeklerin ayrılmasıyla demografik açıdan kadınların baskın olduğu, üretim-tüketim ilişkileri ve buna bağlı olarak sosyo-ekonomik düzeyinde bozulma gerçekleşen bir topluluk olduğu söylenebilir. Buna karşın Oluz Höyük ise yöreye yeni göç eden, kısmen göçer, çocuk ölümlülüğünün yüksek olduğu, çevresel baskılardan olumsuz etkilenen, ölümlülükle sonuçlanan bireysel kavga ve savaşları yansıtan ve yerel toplumlarla yer değiştiren öncül bir topluluk görünümündedir.⁹⁶ İnsan kalıntıları üzerinde sürdürülen ilk çalışmalardan hareketle yapılan bu öneri ancak kazılardan ele geçecek daha fazla sayıda insan iskeleti ve bu kalıntılarda biyolojik uzaklık, beslenme ve hareketliliği içeren daha detaylı ve kapsamlı araştırmalarla çözümlenecek gibi görünmektedir.

92 Erdal 2010.

93 Erdal 2010.

94 Erciyas ve Sökmen 2010; ayrıca bkz. Erciyas vd. Amasya sempozyum metni.

95 Erciyas 2013,

96 Erdal 2010.

Kaynakça

- Angel, J. L. 1966. "Porotic hyperostosis, anemias, malaras, and marshes, in the prehistoric eastern Mediterranean." *Science* 153:760-763.
- Angel, J. L. 1969. "The Bases of Paleodemography." *American Journal of Physical Anthropology* 30:427-438.
- Angel, J. L. 1974. "Patterns of Fracture from Neolithic to Modern Times." *Anthropol. Közl.* 18: 9-18.
- Aufderheide, A. C. ve C. Rodriguez-Martin. 1998. *The Cambridge encyclopedia of human paleopathology*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Brothwell, D. R. 1981. *Digging Up Bones*. Oxford University Press, British Museum (Natural History).
- Büyükkarakaya, A. M. ve Y. S. Erdal. 2012. "Eski insan toplumlarında anemi." *Biyolojik Antropoloji: A.Ü. DTCF 75. Kuruluş Yıldönümü Anı Kitabı*. A.Ü. DTCF Yayınları, 410. Ankara.
- Büyükkarakaya, A. M., Y. S. Erdal ve M. Özbek. 2008. "Tepecik/Çiftlik İnsanlarının Antropolojik Açısından Değerlendirilmesi." *24. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*. T. C. Kültür Bakanlığı, 119-139.
- Demir, N. 2004. *Danışmendname*. Demir, N. (ed.) *Danışmend-Name, Part 2: Turkish Translation*. Harvard.
- Düzgün, N. 2000. "Romatizmal hastalıkların tanımı ve sınıflandırılması." Tokgöz G. (ed.) *Romatoloji*, Antip A.Ş. Ankara: 81-85.
- Erciyas, B. 2006. "Tokat İli Komana Antik Kenti Yüzey Araştırması 2004." *23. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2.Cilt*, 13-22.
- Erciyas D. B. 2013. "Komana/Sisiye'de bir Ortaçağ İşliği: Bizans'dan Danişmendliler'e Tokat'ın Değişen Çehresi." *Güneş Karadeniz'den Doğar. Sümer Atasoy'a Armağan Yazılar*, (ed.) Dönmez, Ş., Hel Yayıncılık, Ankara, 133-149.
- Erciyas, D.B., Süzen, M.L. ve H. Tanyaş. "Survey Data Reconsidered: A Settlement Analysis at Byzantine Komana." *Amasya Sempozyumu Metni, yayınlanmamış bildiri*.
- Erciyas, B. ve E. Sökmen. 2010. "An Overview of Byzantine Period Settlements around Comana Pontica in North-Central Turkey." *Byzantine and Modern Greek Studies*. Vol.34. No.2, 119-141.
- Erdal, Ö. D. 2004. "Eklem Hastalıklarının Yaşam Biçimiyle İlişkisi: Eski Anadolu Toplulukları Örneği." Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Erdal, Ö. D. 2006. "Eski Toplumların Yaşam Biçiminin Belirlenmesinde Osteoartrit önemi." *Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yansıması*, (eds.) Erkanal-Öktü, A. ve ark., Homer Kitabevi, İstanbul, 332-336.
- Erdal, Ö. D. 2009a. "Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Geç Bizans ve Yakınçağ İnsanlarının Yaşam Biçimleri." *Adalya*, 361-389.
- Erdal, Ö. D. 2009b. "Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Topluluğundaki Travmaların Paleoepidemiolojik Analizi." *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 26: 97-113.
- Erdal, Ö. D. 2012. "A Possible Massacre at Early Bronze Age Titriş Höyük, Anatolia." *International Journal of Osteoarchaeology* 22: 1-21.
- Erdal, Y. S. 1992. "İznik Geç Bizans Topluluğunun Demografik Analizi." *8. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*. T.C. Kültür Bakanlığı, 243-258.
- Erdal, Y. S. 1996. "İznik Geç Bizans Dönemi İnsanlarının Çene ve Dişlerinin Antropolojik Açısından İncelenmesi." Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Erdal, Y. S. 2003. "Büyük Saray-Eski Cezaevi Çevresi Kazılarında Gün Işığına Çıkarılan İnsan Kalıntılarının Antropolojik Analizi." *18. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*. T.C. Kültür Bakanlığı, 15-30.
- Erdal, Y. S. 2004. "Kovuklukaya (Boybat, Sinop) İnsanlarının Sağlık Yapısı ve Yaşam Biçimleriyle İlişkisi." *Anadolu Araştırmaları* XVII, 2:169-196.
- Erdal, Y. S. 2008. "Occlusal grooves in anterior dentition among Kovuklukaya inhabitants (Sinop, Northern Anatolia, 10th century AD)." *International Journal of Osteoarchaeology* 18:152-166.

- Erdal, Y. S. 2010. "Oluz Höyük Kazılarında Ele Geçen İnsan İskeletlerine Ait Antropolojik Aaştırmanın İlk Sonuçları." Dönmez, Ş. (ed.) *Kasku Ülkesi'nin Önemli Kenti Amasya-Oluz Höyük: 2007 ve 2008 Dönemi Çalışmaları Genel Değerlendirmeler ve Ön Sonuçlar*. Ankara: T.C. Amasya Valiliği Yayın No:48:93-107.
- Erdal, Y. S. 2011. "Tasmasor Yakınçağ Nekropolü ve İskeletlerinin Antropolojik Açından Değerlendirilmesi." *Tasmasor*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 329-458.
- Eshed, V., B. Latimer, C. M. Greenwald, L. M. Jellema, B. M. Rothschild, S. Wish-Baratz ve I. HersHKovitz. 2002. "Button Osteoma: Its Etiology and Pathophysiology." *American Journal of Physical Anthropology*, 118:217-230.
- Goodman, A.H. ve J. C. Rose. 1990. "Assessment of Systemic Physiological Perturbations from Dental Enamel Hypoplasias and Associated Histological Structures." *Yearbook of Physical Anthropology* 33: 59-110.
- Gözlük, P. 2004. "Van-Karagündüz Populasyonunun Dişlerinin ve Çenelerinin Paleopatolojik Açından İncelenmesi." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Gözlük, P., Ö. Durgunlu, S. Özdemir, M. Taşlıalan ve A. Sevim. 2005. "Symrna Agorası İskeletlerinin Paleoantropolojik Analizi." *21. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*. T. C. Kültür Bakanlığı, 125-140.
- Güleç, E. 1988. "Topaklı Populasyonun Demografik ve Paleoantropolojik Analizi." *5. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt*. T. C. Kültür Bakanlığı. 347-357.
- Judd, M.A. (2004). "Traumain the city of Kerma: Ancient versus modern injury patterns." *Int. J. Osteoarchaeol.*, 14, 34-51.
- Judd, M. A. ve C. A. Roberts. 1999. "Fracture trauma in a medieval British farming village." *American Journal of Physical Anthropology* 109:229-243.
- Jurmain, R. D. 1988. "Paleoepidemiology of trauma in a prehistoric central California population." D.J. Ortner ve A.C. Aufderheide (eds.), *Human Paleopathology: Current Syntheses and Future Options*, Washington: Smithsonian Institution Press. 225-249.
- Jurmain, R. D. 2001. "Paleoedemiological patterns of trauma in a prehistoric population from Central California." *American Journal of Physical Anthropology* 115, 13-23.
- Jurmain, R. D. ve V. I. Bellifemine. 1997. "Patterns of cranial trauma in a prehistoric population from Central California." *International Journal of Osteoarchaeology* 7:43-50.
- Koca, B., E. Güleç, T. Gültekin, G. Akın, K. Güngör ve S. L. Brooks. 2006. "Implications of Dental Caries in Anatolia: From Hunting–Gathering to the Present." *Human Evolution* 21: 215-222.
- Koruyucu, M. M. 2012. "Köşk Höyük Ortaçağ İnsanlarının Antropolojik Analizi." Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Koruyucu, M. M., Ö. D. Erdal ve Y. S. Erdal. 2013. "Köşk Höyük Ortaçağ İnsanlarında Diş Çürükleri." *V. Ulusal Biyolojik Antropoloji Sempozyumu*. 24-25 Ekim, Ankara.
- Lallo, J. W., G. J. Armelagos ve R. P. Mensforth. 1977. "The role of diet, disease, and physiology in the origin of porotic hyperostosis." *Human Biology* 49:471-483.
- Larsen, C. S. 1997. *Bioarchaeology: Interpreting behavior from the human skeleton*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Lovejoy, C. O. ve K. G. Heiple. 1981. "The analysis of fractures in skeletal populations with an example from the Libben Site, Ottawa County, Ohio." *American Journal of Physical Anthropology* 55:529-541.
- Lovell, N. 1997. "Trauma Analysis in Paleopathology." *Yearbook of Physical Anthropology* 40:139-170.
- Mann, R. W. ve D. R. Hunt. 2005. *Photographic Regional Atlas of Bone Disease: A Guide to Pathologic and Normal Variation in the Human Skeleton*. Springfield: Charles C. Thomas Publisher.
- Merbs, C. F. 1989. "Trauma." Iscan M. Y. ve K. A. R. Kennedy (eds.) *Reconstruction of life from the skeleton*. New York: Wiley-Liss. 23-40.

- Nalbantoğlu, E., H. Türk ve C. Nalbantoğlu. 2000.
"1996 Yılı Yortanlı Nekropolis Kazısı İskelet Popülasyonu Üzerinde Paleoantropolojik Çalışmalar." *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi* 1:27-36.
- Neves, W. A., A. M. Barros ve M. A. Costa. 1999.
"Incidence and distribution of postcranial fractures in the prehistoric population of San Pedro de Atacama, Northern Chile." *American Journal of Physical Anthropology* 109:253-258.
- Ortner, D. J. 2003.
Identification of Paleopathological Conditions in Human Skeletal Remains. Amsterdam: Academic Press.
- Özbek, M. 1985.
"Değirmen-tepe Eski İnsan Topluluklarının Demografik ve Antropolojik Açısından Analizi." *1. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*. T.C. Kültür Bakanlığı, 107-130.
- Özbek, M. ve Ö. D. Erdal. 2006.
"Anadolu'nun Bazı Neolitik ve Kalkolitik Topluluklarında Bebek Ölümleri ve Olası Nedenleri." *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi* 6: 41-52.
- Özdemir, S. 2008.
"Minnetpınarı İskeletlerinin Paleopatolojik Açısından Analizi." Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Özer, İ. 1999.
"Dilkaya (Van) Popülasyonunun Diskriminant Fonksiyon Analizi ve Anadolu Toplulukları Arasındaki Yeri." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Özer, İ. ve E. Güleş. 2000. "Eski Anadolu Topluluklarının Kladistik Analizi: Dilkaya Toplumu." *15. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*. T.C. Kültür Bakanlığı, 93-101.
- Paine, R. R., R. Vargiu, A. Coppa, C. Morselli ve E. E. Schneider. 2007.
"A health assessment of high status Christian burials recovered from the Roman-Byzantine archaeological site of Elaiussa Sebaste, Turkey." *Homo-Journal of Comparative Human Biology* 58:173-190.
- Pearson, K. 1899.
"Mathematical Contributions on the Theory of Evolution." *On the Reconstruction of the Stature of Prehistoric Races. Philosophical Transactions of the Royal Society*, London, 192: 169-224.
- Radin, E. L., I. L. Paul ve R. M. Rose. 1972.
"Role of Mechanical Factors in Pathogenesis of Primary Osteoarthritis". *Lancet* 4:519-522.
- Resnick, D. ve G. Niwayama. 1988.
"Degenerative Disease of Extraspinal Locations." D. Resnick ve G. Niwayama (eds.). *Diagnosis of Bone and Joint Disorders*. Philadelphia: W.B. Saunders Company. 1365-1479.
- Roberts, C. ve K. Manchester. 1995.
The archaeology of disease. (2nd ed.). New York: Cornell Univ. Press.
- Rogers, J. 2000.
"The Paleopathology of Joint Disease." M Cox ve S. Mays (eds), *Human Osteology in Archaeology and Forensic Science*, London, Greenwich Medical Media Ltd, 163-182.
- Sevim, A. 1993.
"Elazığ/Tepecik Ortaçağ İskeletlerinin Paleodemografik Açısından Değerlendirilmesi." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Sevim, A., P. Gözlük Kırmızıoğlu, A. Yiğit, S. Özdemir ve Ö. Durgunlu. 2006.
"Erzurum/Güllüdere İskeletlerinin Paleoantropolojik Açısından Değerlendirilmesi." *22. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*. T.C. Kültür Bakanlığı, 141-160.
- Standen, V. G. ve B. T. Arriaza. 2000.
"Trauma in the preceramic coastal populations of Northern Chile: Violence or occupational hazards?" *American Journal of Physical Anthropology* 112:239-249.
- Stuart-Macadam, P. 1992. "Porotic Hyperostosis: A New Perspective." *American Journal of Physical Anthropology* 87:39-47.
- Sullivan, A. 2004.
"Reconstructing Relationships Among Mortality, Status, and Gender at the Medieval Gilbertine Priory of St. Andrew, Fishergate, York." *American Journal of Physical Anthropology* 124:330-345.
- Tekinalp, V. M. 2010.
"On İkinci ve On Üçüncü Yüzyıllarda Kilikya Bölgesi'nde Bir Kome: Minnetpınarı (Kahramanmaraş)," Ödekan, A., E. Akyürek ve N. Necipoğlu (eds.) *1. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu, Bildiriler*, İstanbul 293-302.
- Torres-Rouff, C. ve M. A. C. Junqueira. 2006.
"Interpersonal violence in prehistoric San Pedro de Atacama, Chile: Behavioral implications of environmental stress." *American Journal of Physical Anthropology* 130, 60-70.

- Trotter, M. ve G. C. Gleser. 1952.
“Estimation of Stature From Long Bones of American Whites and Negroes.” *American Journal of Physical Anthropology* 10:463-514.
- Turner II, C. G. 1979. “Dental Anthropological Indications of Agriculture ampng the Jomon People of Central Japan.” *American Journal of Physical Anthropology* 51: 619-635.
- Türkiye İstatistik Kurumu. 2011.
Türkiye İstatistik Yıllığı, 2011. Çankaya, Ankara.
- Üstündağ, H. 2008. “Kuşadası Kadıkalesi/Anaia Kazısında Bulunan İnsan İskelet Kalıntıları.” 24. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*. T. C. Kültür Bakanlığı, 209-229.
- Üstündağ, H. 2011. “Genetik, Çevresel ve Kültürel Etmenlerin Işığında Anemi: Bazı Eski Anadolu Topluluklarından Örnekler.” *Turkish Academia of Sciences Journal of Archaeology* 14:173-192.
- Walker, P. L. 1989. “Cranial injuries as evidence of violence in prehistoric Southern California.” *American Journal of Physical Anthropology* 80:313-323.
- Walker, P. L, R. R. Bathurst, R. Richman, T. Gjerdrum ve V. A. Andrushko. 2009.
“The cause of porotic hyperostosis and cribra orbitalia: A reappraisal of the iron-deficiency-anemia hypothesis.” *American Journal of Physical Anthropology* 139:109-125.
- Wittwer-Backofen, U. 1986.
“Anthropologische untersuchungen des Byzantinischen Friedhofs Boğazköy-Hattuşa.” 4. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*. T. C. Kültür Bakanlığı, 381-399.
- Yiğit, A., P. Gözlük Kırmızıoğlu, Ö. Durgunlu, S. Özdemir ve A. Sevim Erol. 2007.
“Kahramanmaraş/Minnetpınarı İskeletlerinin Paleoantropolojik Açıdan Değerlendirilmesi.” 23. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*. T.C. Kültür Bakanlığı, 91-111.

Fig. 1
KARP12 HTP02-G21 mezarı

Fig. 2
KARP12 HTP02-G35 mezarı

Fig. 3 KARP12 HTP02-G26 ve G27 mezarları

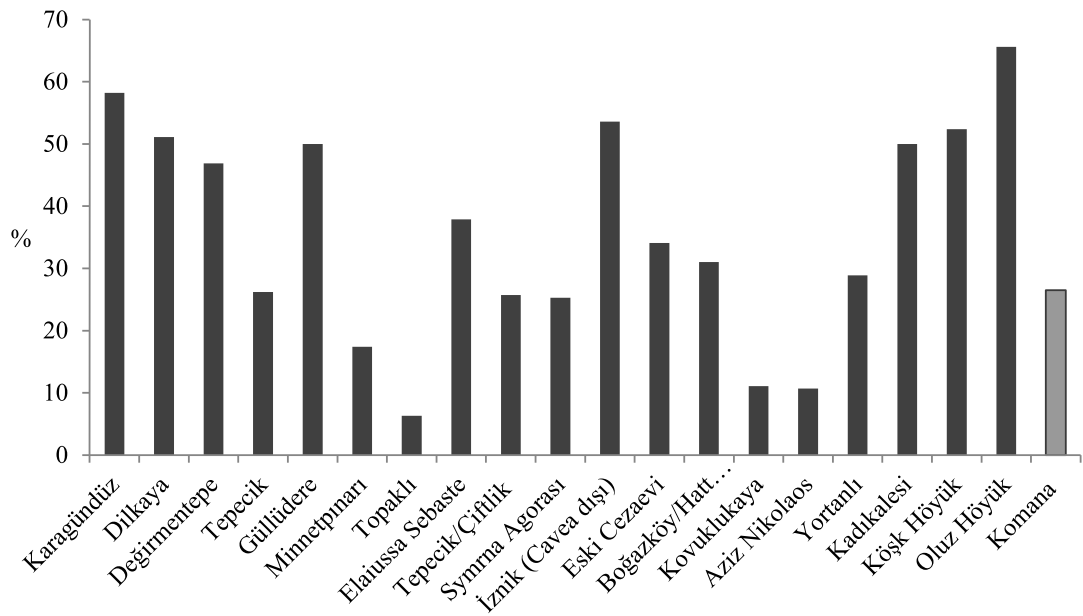

Fig. 4 Komana ve çağdaşı topluluklarda bebek ve çocuk ölüm oranları

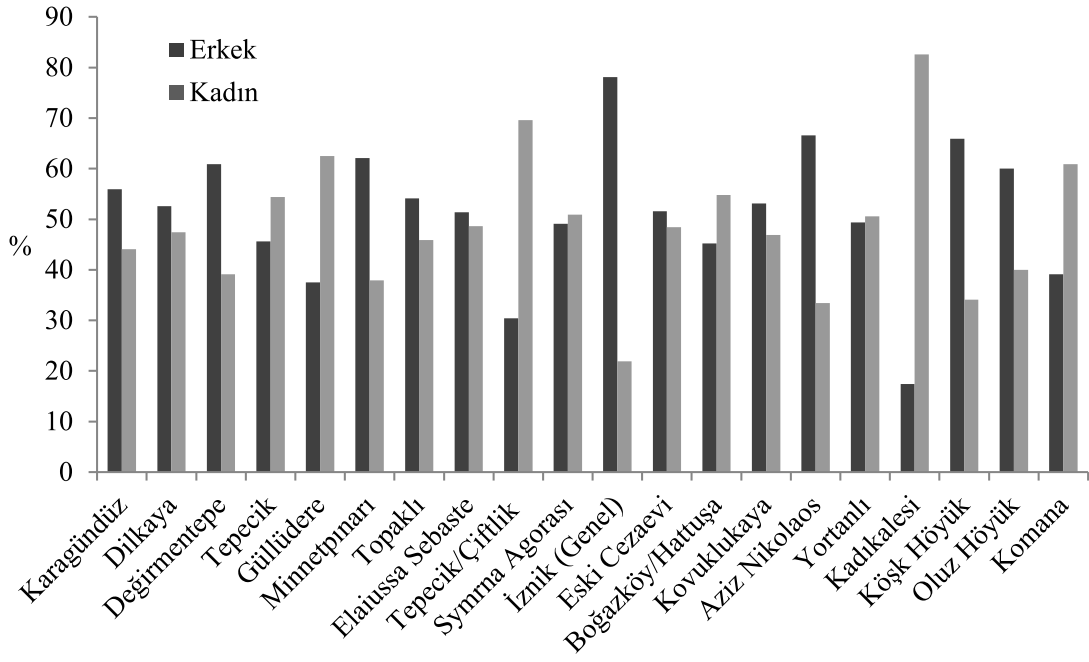

Fig. 5 Komana ile çağdaşı topluluklarda erkek ve kadın oranları

Fig. 6 G18 no'lu bireyin kafatasında çöküntü şeklinde iyileşmiş travma

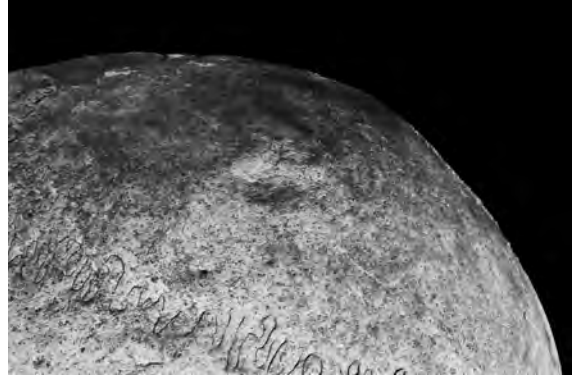

Fig. 7 İzole olarak ele geçen kafatasında çöküntü şeklinde iyileşmiş travma

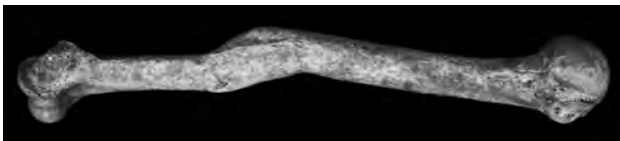

Fig. 8
G14C no'lu bireyde humerus kırığı

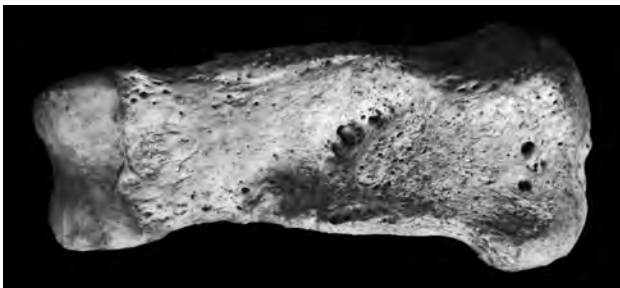

Fig. 9
G10 no'lu bireyde parmak kırığı

Fig. 10
G21 no'lu bireyde Colles' kırığı

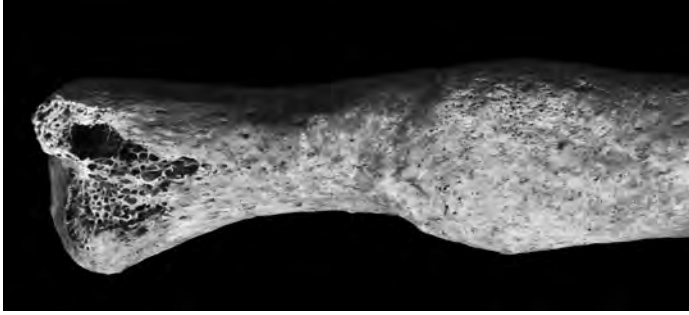

Fig. 11
G13 no'lu bireyde savunma kırığı

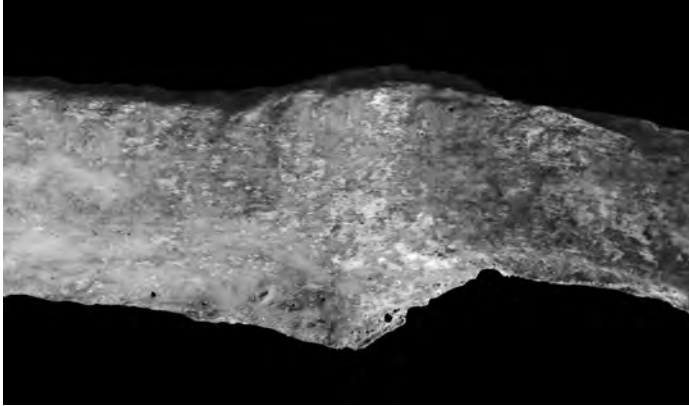

Fig. 12
G14-C no'lu bireyde kaburga kırığı

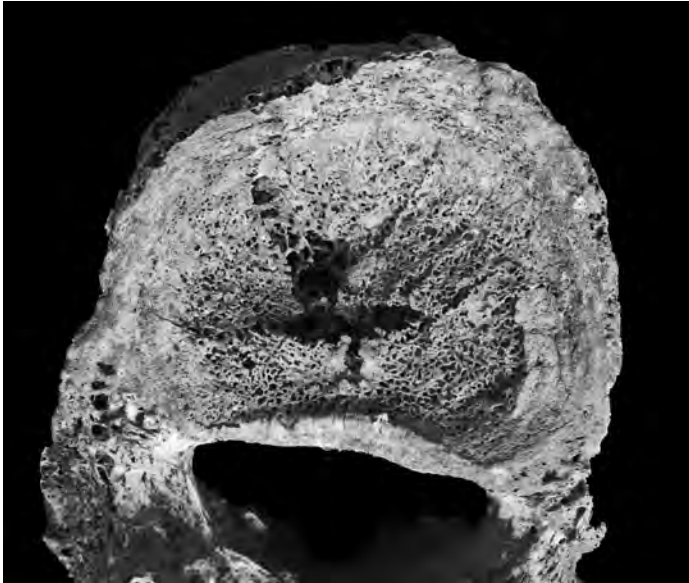

Fig. 13
G14-C no'lu bireyin sırt omurunda
travma

Fig. 14
G36 no'lu bireyde *myositis ossificans*

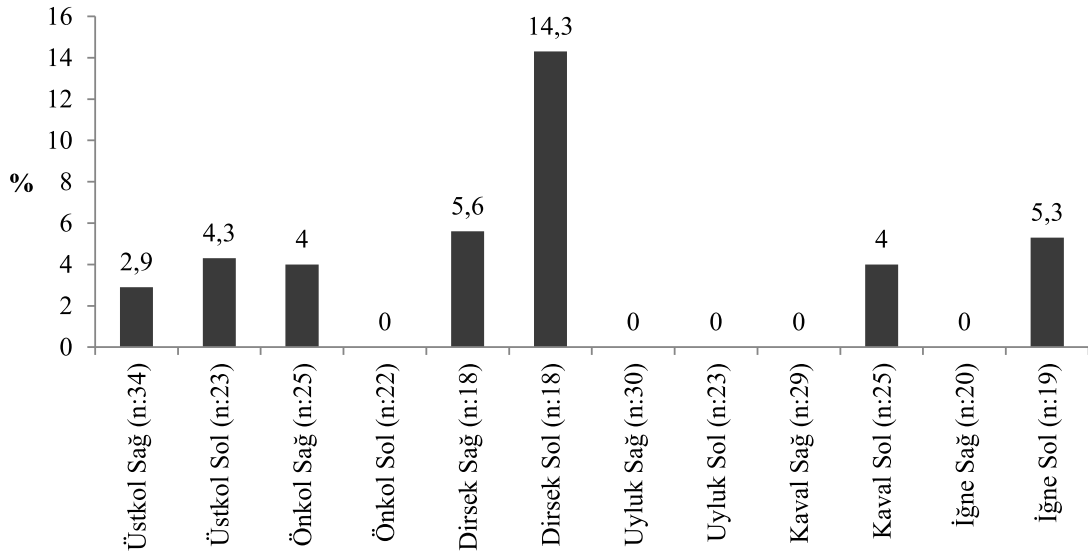

Fig. 15: Komana topluluğunda yaralanmaların uzun kemiklere göre dağılımı

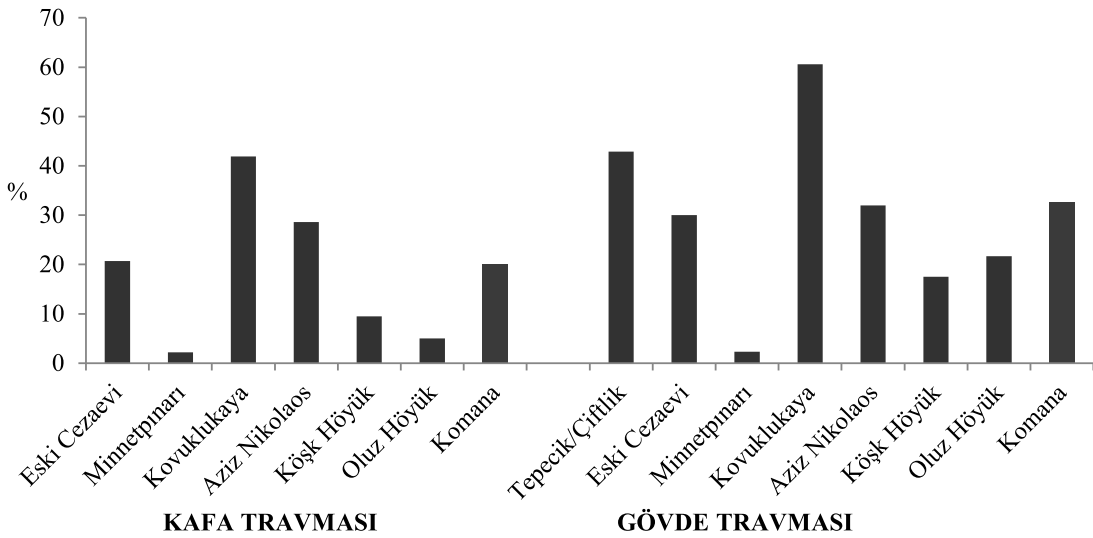

Fig. 16: Komana ve çağdaşı topluluklarda kafatası ve gövde travması sıklığı

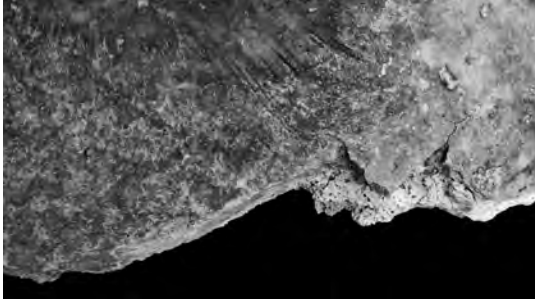

Fig. 17 G20 no'lu bireyin kafatasında muhtemel kesik izi (3)

Fig. 18 G26-C no'lu bireyin kaburgasının iç yüzeyinde enfeksiyon

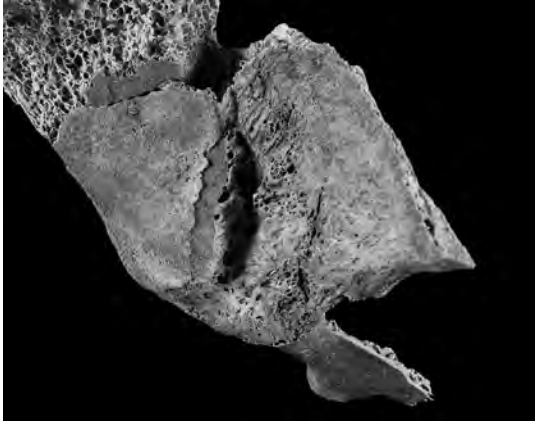

Fig. 19 G26-C no'lu bireyin *acetabulum*unda enfeksiyon

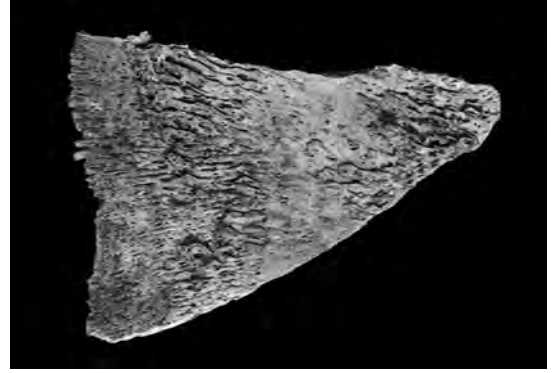

Fig. 20 282-598 T05 no'lu bireyin kafatasında enfeksiyon

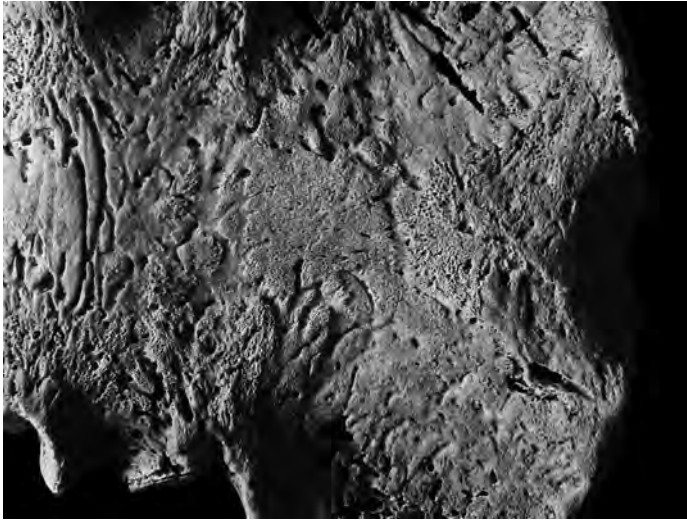

Fig. 21
G31 no'lu bireyin *sternum*unda enfeksiyon

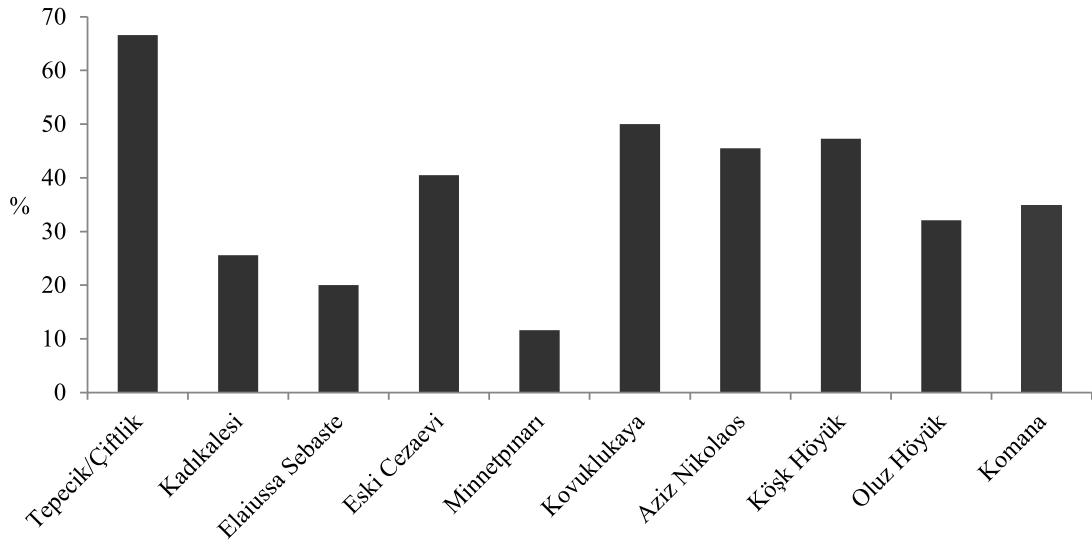

Fig. 22: Komana ve çağdaşı topluluklarda spesifik olmayan enfeksiyon sıklığı

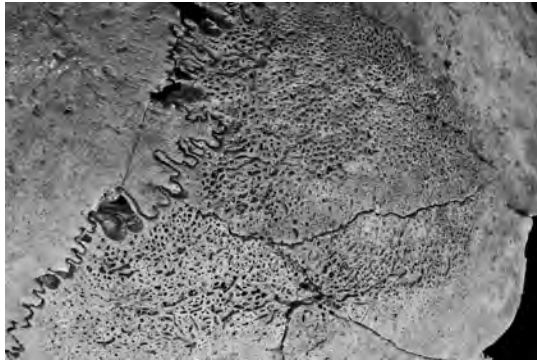

Fig. 23 252-613A no'lu bireyde *porotic hyperostosis*

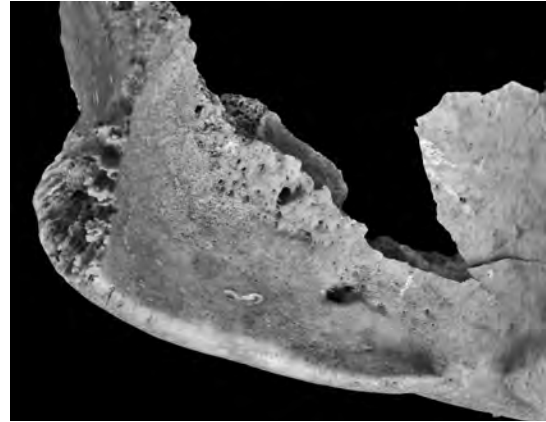

Fig. 24 252-613B no'lu bireyde *cribra orbitalia*

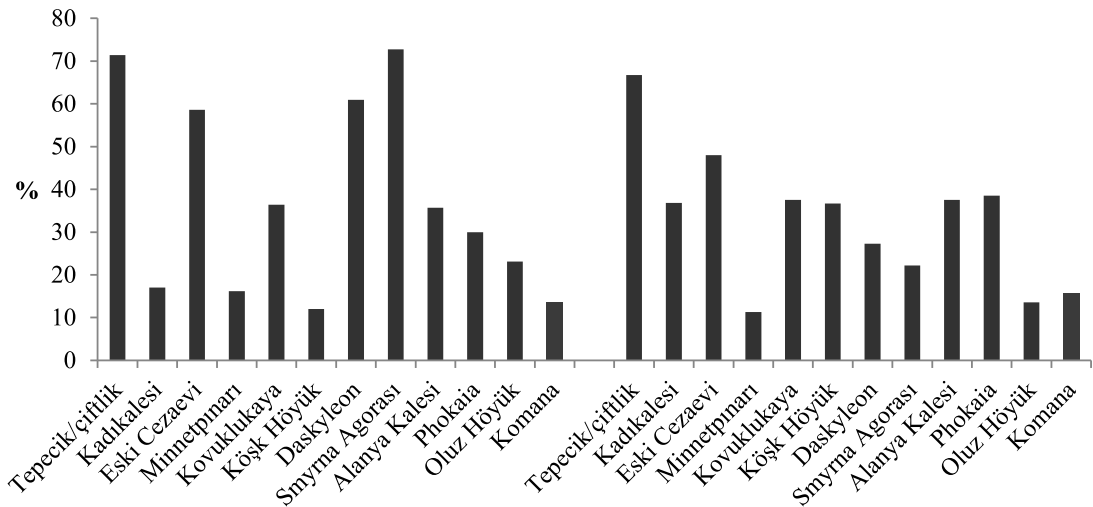

Fig. 25: Komana ve çağdaşı topluluklardaki anemi sıklığı

Fig. 26 G40 no'lu bireyin tibiasının üst ucunda osteoartrit

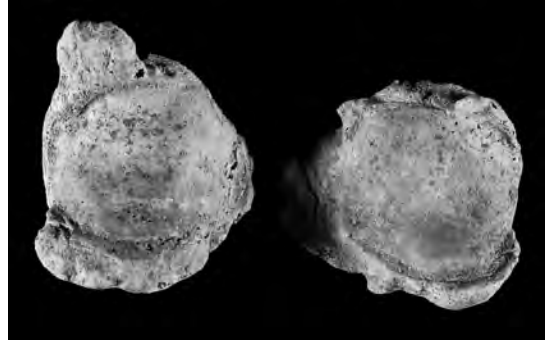

Fig. 27 G40 no'lu bireyin parmak kemiklerinde osteoartrit

Fig. 28 G26A no'lu bireyde juvenil kronik artrit

Fig. 29 G26A no'lu bireyde juvenil kronik artrit

Fig. 30 G26A no'lu bireyde juvenil kronik artrit

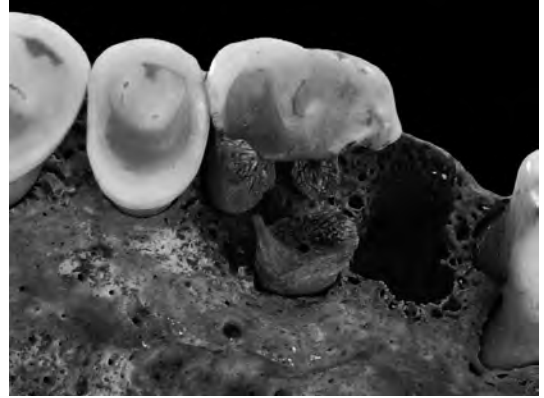

Fig. 31 G29 no'lu bireyde çürük

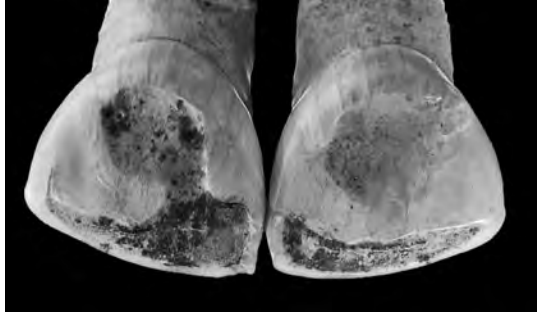

Fig. 32 G9-C no'lu bireyde LSAMAT

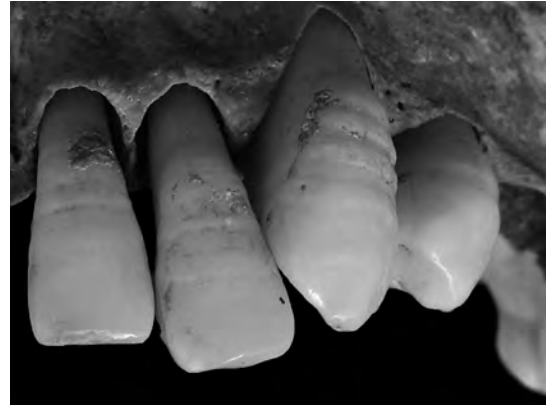

Fig. 33 G16 no'lu bireyde mine hypoplazisi

	Erkek				Yetişkin		Çocuk		Genel	
	n	%	n	%	n	%	n	%	N	%
Fetüs <0	-	-	-	-	-	-	1	5,6	1	1,5
Bebek (0-2.5 yaş)	-	-	-	-	-	-	8	44,4	8	11,8
Çocuk (2.5-15 yaş)	-	-	-	-	-	-	9	50,0	9	13,2
Genç Erişkin (15-30 yaş)	5	27.8	6	21.4	13	26,0	-	-	13	19.1
Orta Erişkin (30-45 yaş)	8	44.4	12	42.9	20	40,0	-	-	20	29.4
Yaşlı (45+)	1	5.6	5	17.9	6	12,0	-	-	6	8.8
Erişkin Belirsiz (15+)	4	22.2	5	17.9	11	22,0	-	-	11	16.2
Toplam	18	100,0	28	100,0	50	100,0	18	100,0	68	100,0

Tablo 1 Komana Bireylerinin Yaş ve Cinsiyet Dağılımı

	Erkek		Kadın		Genel		
	n/N	%	n/N	%	n/N	%	χ^2
Yaralanma							
Kafatası	2/11	18.2	4/14	28.6	6/30	20.0	
Gövde	4/11	36.4	7/17	41.2	11/34	32.4	
Enfeksiyon							
Spesifik	0/15	0.0	1/20	5.0	1/41	2.4	
Spesifik Olmayan	3/15	20.0	9/21	42.9	15/43	34.9	
Vitamin Eksiklikleri							
C Vitamini	0/11	0.0	0/15	0.0	0/31	0.0	-
D Vitamini	0/14	0.0	0/18	0.0	0/37	0.0	-
Osteoporoz	2/15	13.4	9/14	64.3	11/33	33.3	
Anemi							
PH	2/10	20.0	0/13	0.0	4/29	13.7	
CO	1/10	10.0	1/9	11.1	3/19	15.8	
Tümör	0/7	0.0	2/12	16.7	2/22	9.1	

Tablo 2 Komana Bireylerinde Hastalıkların Cinsiyete Göre Dağılımı

	Bebek-Çocuk		Genç Erişkin		Orta Erişkin		Yaşlı		
	n/N	%	n/N	%	n/N	%	n/N	%	X ²
Yaralanma									
Kafatası	0/5	0.0	2/7	28.6	3/14	21.4	1/4	25.0	
Gövde	0/6	0.0	0/5	0.0	8/14	57.1	2/4	50.0	
Enfeksiyon									
Spesifik	0/6	0.0	1/7	14.3	0/18	0.0	0/5	0.0	
Spesifik Olmayan	2/7	28.6	2/7	28.6	7/19	36.8	2/5	40.0	
Osteoporoz	0/4	0.0	1/5	20.0	6/16	37.5	4/5	80.0	
Anemi									
PH	2/6	33.3	0/7	0.0	1/12	8.3	1/4	25.0	
CO	1/3	33.3	0/4	0.0	1/9	11.1	1/3	33.3	
Tümör	0/3	0.0	0/2	0.0	1/12	8.3	0/4	0.0	

Tablo 3 Komana Bireylerinde Hastalıkların Yaş Gruplarına Göre Dağılımı *p<0.05

Eklemlerde Artrit		Hafif	Orta	Şiddetli
	N	%	%	%
Erkek	11	54,5	9,1	9,1
Kadın	19	42,1	15,8	10,5
Genel	21	45,2	12,9	9,7
Omurlarda Artrit				
	N	%	%	%
Erkek	10	50,0	20,0	20,0
Kadın	15	33,3	13,3	20,0
Genel	26	38,5	15,4	19,2

Tablo 4 Komana Topluluğunda Eklem Hastalıklarının Cinsiyete Göre Dağılımı

Eklemlerde Artrit		Hafif	Orta	Şiddetli
	N	%	%	%
Genç Erişkin	5	40,0	0,0	0,0
Orta Erişkin	17	52,9	17,6	5,9
Yaşlı	4	25,0	25,0	50,0
Omurlarda Artrit				
	N	%	%	%
Genç Erişkin	4	25,0	0,0	25,0
Orta Erişkin	15	46,7	26,7	13,3
Yaşlı	4	50,0	0,0	50,0

Tablo 5: Komana Topluluğunda Eklem Hastalıklarının Yaşa Göre Dağılımı

Byzantine and Ottoman Animal Husbandry in Komana

Evangelia PİŞKİN*

Özet

Komana'da Zooarkeolojik çalışmalar kazının başladığı ilk yıldan itibaren ve çok miktarda organik kalıntının araştırma sorularının başarılı ve detaylı olarak yanıtlanabilmesine imkan verecek ve son derece iyi korunmuş olarak ele geçirilmesinin ardından başlamıştır. Bu raporda genel hayvancılık ekonomisinin tür oranları, iskelet temsili ve ölüm profilleri aracılığıyla elde edilen ilk sonuçları sunulmaktadır. Alandaki hayvan kullanımı, en fazla koyun ve keçi, ikinci olarak sığır ve üçüncü olarak da domuz türlerinin oluşturduğu memeli türlerinin ön tedarik hazırlığına yönelim göstermektedir. Tavuk türünün kullanımı önemli ölçülerde gözlemlenirken, balıkçılık ve yaban tavşanını bunu dışında tutarsak, avcılık daha az öneme sahip olarak gözlemlenmiştir.

Keywords: Zooarchaeology, Middle Byzantine, Komana, Tokat.

Methodology

The materials studied are separated to three phases: The Ottoman period (17th AD), the Workshop phase (12th – 13th AD) and Middle Byzantine (to contain Middle Byzantine deposits that could not be assigned to Workshop phase). The Ottoman and Workshop assemblages originate from rooms uncovered in Hamamtepe Area HTP01. Bones from HTP01 that could not be definitely assigned to the Workshop phase as well as layers of the same date but different sectors of the site (HTP02, HTP03 and HTP04) were all grouped together under the name “Middle Byzantine”.

A total of 13556 bone fragments were recorded. The most intensively studied area is the HTP01 with an assemblage of totally 12,386 fragments. From HTP02, HTP03 and HTP04, the bone fragments studied count for 481, 527 and 162 respectively. Despite the fact that some variation in the composition of the assemblages of the different sectors of the site was observed,

* Assist. Prof. Dr. Evangelia Pişkin, Middle East Technical University, ioannido@metu.edu.tr.

these are not presented separately here because of the small size of the samples of HTP02, HTP03 and HTP04. Future work will expand on this issue with the purpose of tracing possible differentiations in the animal exploitation between the different parts of the town.

The routine recovering method for all bones was handpicking during the excavation. Dry sieving was not carried out regularly but some deposits of particular interest such as deep pits/cesspits were either dry sieved or the whole of the soil was collected for flotation. Bones were identified in the field and at the Environmental Archaeology Research Unit of the Department of Settlement Archaeology, METU, Ankara. The Diagnostic zone system proposed by Dobney and Rielly was used in the recording.¹ Bone fragments whose exact species could not be specified, were put into categories according to the size of the animal they may represent: cattle-sized, sheep-sized, and pig-sized. In addition to these categories, three more were created. There were several small mammal bones and further few bones that looked as if they are very young ovicaprids but the species could not be positively ascertained. These were recorded as “small mammals”. The second category, “hare-sized”, includes bones of animals of the size of a hare or a cat. A third category includes “very small”, mice sized mammal. Finally, bone fragments too small to be assigned in any of these categories are included as “unidentifiable”. Each of these categories was further subdivided according to “bone type” categories as follows: long bones (including all the leg long bones save for phalanges and tarsals/carpals), flat bones (meant to include fragments of scapula and pelvis but also skull, rib, and vertebrae pieces that were too fragmented to be recognised as such might have been included), ribs and vertebrae. One more group needs to be mentioned here: the “birds” category is more likely to include mostly chickens. These bones are not very fragmentary but they lacked those features that could trustfully separate them to species. Most of them though are ribs, pieces of sternum, vertebrae and fragments of skull.

These fragments that are mostly assigned to “size categories” and cannot be considered safe to call them, for example, a “sheep” or a “cattle”, take up a large proportion of the assemblage. Nevertheless, because in Komana, a large number of bone fragments have been studied and the positive identification of certain species amongst these bones together with the lack of others that could coincide in sizes, it is rather safe to conclude that the size categories represent these most commonly identified species. It is highly unlikely that the “sheep sized” bones are anything else than indeed ovicaprids. The alternative is dog and roe deer. Dog bones may have been mixed to some extent with sheep bones but their contribution is not expected to be high as it is not likely that any settlement would had kept dogs in excessive numbers. Roe deer has not been found in the site at all to date. “Cattle sized” bones may be more difficult to interpret in this way as they may well include red deer and equid bones but again these species appear in low rates in the settlement. “Pig sized” bones are all that are in between sizes from a pig to a young cattle for this reason this category is the most difficult to define while recording and to discuss at reporting as it may include pigs, smallish deer, very young cattle and young/small equids. Accordingly, the cattle and ovicaprid proportions in the sample are likely to be much higher than indicated by the counts of species definitely identified.

1 Dobney and Rielly, 1988.

For the quantification of the assemblage the following methods were followed: For the Number of Identified Specimens (NISP) all fragments were counted. For Diagnostic Zones (DZ), only bones preserving at least one zone, and, on the condition that this zone was present in a proportion of 50% or more, were counted. The Minimum Number of Individuals (MNI) is based on the most commonly occurring bone or tooth with the reservation that this should have at least one zone on 50% or more (if tooth also 50% or more). Also sides (left/right) were taken into account, scoring the MNI on the side that had the highest counts. Two tables were constructed for the species proportions. Table 1 gives the full composition of the assemblage and shows all bones identified and unidentified by NISP. Table 2 purpose is to explain the pattern of meat consumption therefore it contains only the “food animals”. Here the quantification is more detailed and the proportions are given by NISP, DZ and MNI.

The skeletal representation tables were counted on the diagnostic zones system. Both left and right sides were added up for these scores. Adjustments were made for phalanges to bring their number to an equal to the other paired elements of the skeleton. Accordingly, phalanges were divided by four and then the result was rounded to the closest number. Pig metapodia were divided by two. Metapodia II and V were excluded if their count was less than the metapodia II and IV. Finally, mortality profiles based on epiphyseal fusion were counted on the MNI of the respective skeletal elements. Ages for skeletal maturity are given according to Silver². Mandibles saving enough teeth to give good information about slaughtering practices are relatively few. Since the work is ongoing it was decided to leave their analysis for a latter study. Tables 6, 7 and 8 show the counts of the state of fusion of all bones of cattle, ovicaprids and pig, grouped as fused, unfused and fusing. The Figures 4 and 5 are constructed on percentages of the compact calculation of groups of bones fusing at similar ages. These groups of bones are as in the Tables 6, 7 and 8.

Species proportions

The full list of all the species recovered to date at Komana is shown at Table 1. A large number of the bones are not identifiable at species level. These are indicative of the degree of fragmentation amongst the different assemblages and the different species and are useful for gauging the comparability of the assemblages. In this case, the fragmentation across the three different assemblages is very similar: in Middle Byzantine period a total of 61,1% fragments are attributed to size categories, in Workshop 66,3% and in Ottoman 67,4%. In addition, there are no big differences amongst the species in terms of fragmentation. The “sheep sized” bones appear to be slightly more fragmented in the Workshop and Ottoman phase than in Middle Byzantine whilst “cattle sized” bones appear to be more fragmented in the Late Byzantine layers than in the other two phases. Therefore, differential fragmentation is not considered an important bias for comparisons.

The first thing that strikes in the species proportions (Table 1) is the very little and insignificant role wild fauna played in the diet of the people of Komana. The only wild mam-

² Silver 1969.

mal that is targeted is hare and in good proportions. (It should be noted here that the osteometric analysis has not been completed yet and hare bones may include large rabbits also). Fish also should have been an easy to acquire food resource from the nearby river. The loss of fish bones because of poor recovery techniques is often argued for the lack of evidence but this should not be the case here. A very large amount of soil was water sieved for the recovery of botanical remains but fish vertebrae were found very occasionally. The only wild bird positively attested is the partridge. Nevertheless, partridge can also be bred in captivity. There is a reservation here, that there is a very high variability on the survival of bird bones from different contexts. Even if bird and chicken bones have been found in many fills, the contexts that preserve these bones best are pits. Several of these pits are still under study and not presented here. Therefore the overall importance and species composition of fowl needs still to be clarified.

Other species include the dog, cat, a single find classified as fox and numerous bones of equids. The presences of these animals amongst the deposits is not surprising as often their bones are found in sites mixed up with regular domestic refuse. It is also not expected to be representing any food resource. The one only bone of fox put the species in the place of the occasional, unsystematic kill. Equids are obviously important working animals and not expected to be eaten by the Byzantines or Ottomans. Nevertheless, these may be eaten at cases of extreme dire such as war time. Dogs and cats are obviously pets or working animals. The dog bones comes mostly from two complete skeletons found in HTP01 deposited there as the bodies of the dead. The case demonstrates another origin of the bones for many of these non-food species which is actually the most usual way for them to find their way to archaeological deposits. They represent events happening during disruptions in the occupational sequence when the abandoned areas of the settlement were used as a dumping place. Mouse, tortoise and snake remains are perhaps intrusive since these are burrowing animals. The human bones are obviously coming from destroyed graves of the underlying cemetery.

The pattern of animal husbandry has many similarities amongst the three phases. Referring here to the NISP data of Table 2, Fig. 1, cattle holds a 30,6% in Middle Byzantine period, a 37,4% in workshop and 31,9% in Ottoman. Ovicaprids proportions are a bit more varied: 57,4% in Middle Byzantine falls to 52,6% in Workshop and rises at its maximum of 59,6% in Ottoman levels. Pig rates have the biggest variation. Whilst in the Middle Byzantine period it makes up to 10,6% of the assemblage, in Workshop and Ottoman layers it falls to 4,3% and 5,4% respectively. It is not so much about the 5% difference in numbers that should count but rather that its proportion is halved. Differences of the same and even higher magnitude observed for cattle and ovicaprids are not considered that important because their overall proportions are much higher. Game and fishing has unimportant role whilst birds are a large important sources of meat. Chicken, in the Workshop phase, holds a high 8,6% and the category "birds" adds up a further 5,1%. Hare is also a constant in the diet, with a 2,3% that nevertheless falls in Middle Byzantine and Ottoman to only 0,7%.

Percentages of species vary amongst the different methods used for calculating them because all have different inherent biases. An attempt will be made here to explain which

of these variations are significant and testify a “real trend”. The cattle proportions show a stable trend of being higher in NISP reducing in DZ (Table 2, Fig. 2) and even reducing more in MNI. This is a fragmentation function. The only exception occurs in the DZ calculation of the Ottoman phase. It seems that this fluctuation is caused by the place of the minor species, especially the chicken, which are taking up a good portion of the assemblage. The ovicaprids proportions differ rather little for NISP and DZ in Middle Byzantine but drop by about 6-9% in MNI (Table 2, Fig. 3). In the Workshop phase the percentages are very stable: they score the same for DZ and MNI and are only 2,3% higher in NISP. In Ottoman phase NISP and DZ are almost the same (only 1,5% difference) but drop by 8-9,5% in MNI. This can be interpreted as the result of lower fragmentation in Ottoman and Workshop that hold the NISP and DZ rates at same level whilst the MNI rate is reduced because of the inflated values of the minor species. Pig proportions are very stable for all methods for the Workshop. The results for the Ottoman layers show some minor changes in proportions with lower the values of the DZ and higher those of MNI. This is again a reflection of fragmentation for the DZ and a function of the constant bias of MNI that is minor species, including pig itself, becoming overestimated when the sample size is small. The biggest differences are observed in Middle Byzantine where the NISP shows the lower representation of pig, getting higher in DZ and even reaching a big 17,8% by MNI. The increase of pig at DZ and MNI are more likely indicative of relatively less fragmentation which allow for more bone units to be counted by those two methods. In NISP the overwhelming number of bone fragments of other species reduced the proportions of pigs shown to be present in the assemblages. All other species show similar trends. They increase progressively from the NISP to DZ and even more in MNI. Related to the large game and fish finds, their inflated proportions at DZ and MNI are once more related to the way these calculations are made as discussed for pig. No matter how much fish and game increase, their contribution to the diet is small. The species that perhaps deserves more attention is the chicken, birds and hare. The vast majority of the bones of these species were found complete or with little damage mainly on the ends of the bones. Therefore their actual numbers of bones in the deposits is reflected better by DZ and even perhaps by MNI. Nevertheless their proportions compared to the other species are probably best described by NISP.

The differences observed amongst the calculation methods are explainable and not major so as to cast doubts on what are the main trends of the economy. Despite the fact that the exact numerical percentage of each species cannot be absolutely established, there are clear characteristics testified to be the same in all calculations. The backbone of animal husbandry is sheep, goat and cattle. Then, other species contribute to the meat intake at various and changing proportions. The main species for all phases are the ovicaprids. They are slightly less important in Workshop than in Middle Byzantine and Ottoman but still their rate in the assemblage is by far the highest and with big difference with all other species. Cattle are the second in importance animal holding about the same place in Middle Byzantine and W but it becomes slightly more abundant in Ottoman. The role of pig changes a lot: It is the third in importance animal in Middle Byzantine contexts holding a good proportion from 10,6% by NISP up to a possibly inflated 17,8% in MNI, third

in impotence in Ottoman when its rate falls by half. It is the fourth contributor in Workshop. Surprising, its proportions are slightly higher in Ottoman than in Workshop. The chicken (and the hare to a lesser degree) makes a minor contributor in Middle Byzantine and Ottoman but it characterizes a trend in Workshop phase which is important. It shows an extensive utilization of these small animals that often escapes notice. Even if animal husbandry as an economic activity relied on large ungulates, everyday meals probably were mostly directed towards these “small packages of meat” rather than slaughtering big animals. The big mammals were obviously of central significance for the overall economy since keeping the flocks was an expensive but productive business and provided a variety of secondary products apart from meat. Nevertheless, these animals may have been slaughtered and their meat enjoyed more rarely than of the small, easy to raise and restock chickens. The case may be considered as underlining the differences between “economy” and “household economics”. The abundant pits excavated in the W phase have contributed a lot in helping us understand the standing of this animal which may have gone unnoticed if such contexts were not available. It is possible that chickens and even hares were also important in Middle Byzantine and Ottoman but the magnitude of their value may have been masked by the fact that pits are not so many there.

Skeletal representation

The skeletal representation calculations are valuable tools for tracing the distribution of animal parts in a site that can be indicative of differential consumption patterns. The samples for ovicaprids and cattle are large and can be studied in detail allowing for safe inferences to be drawn. Both of them are quite homogenous in the frequencies of skeletal elements. The ovicaprid data (Table 3) showed no important differences amongst the percentages of the various body parts. The fluctuations in rates are more or less following the pattern one can expect from “density mediated attrition”. The only cases of elements having noticeable higher frequencies are the Tibia and Radius for Middle Byzantine, the Astragalus for Workshop and Tibia for Ottoman. It is hard to find an explanation for the high frequencies of these bones. They are holding an average amount of meat and they are not particularly more desirable for consumption than other bones of the body. Tibia can be often chosen for tool manufacture and this might have been the case here. Nevertheless, other bones that are also preferred for tool making, such as the Metacarpal and Metatarsal, are not particularly high in the assemblage. It is therefore concluded that no body part selection is done in any of the phases. We are dealing with complete carcasses of animals rather than portions of it.

The cattle element distribution (Table 4) is a little bit more uneven than that of ovicaprids. Head elements counts are very low. Maybe these parts of the body, bulky as they are, were deposited somewhere else. The back leg elements (Pelvis, Femur, and Tibia) are present in about equal proportions in Middle Byzantine. In W the femur scores are higher than the other two bones. Differences are not very big but maybe there is some indication for selection of “meaty” parts of the carcass. The Ottoman pattern for back leg suits neither the density nor the “meaty” models and it might be “accidental”. The front leg elements

rates are almost equally distributed for all phases with some minor exceptions. Ulna is better represented for Middle Byzantine and Ottoman nevertheless this must not be seen as an evidence for the marketing of “portions”. The Ulna and the Radius are attached to each other and the Radius much lower rate is a counter-argument for special selection of the Ulna. The bones that are considerably better represented are the Metatarsal for all phases and Metacarpal for the Middle Byzantine phase only. The Astragalus and Calcaneum which are associated with the Metatarsal are also having relatively high scores. The Metatarsal rate is especially high for the Ottoman and Workshop where it holds almost double the percentage than other bones. These bones are very hard and durable but this character is not likely to be the only factor affecting their good representation since other bones such as the Tibia, which is also hard and durable, is not so well represented. Metatarsals and Metacarpals are a prime choice for tool making or manufacturing other bone objects and this should be the explanation here.

The sample of bones on which the skeletal representation of pig is based is very small to warrant detailed discussion and sound conclusions (Table 5). The biggest is the Middle Byzantine sample. Here a few observations can be made: Elements of the front leg are recovered in higher proportions compared to the back leg. From the back leg spurious is the absence of Tibia which is one the strong, dense bones. The low proportions of Pelvis is not unexpected as it is a soft bone which can be easily destroyed/eaten by dogs, especially for animals killed at a young age. Surprising for the back leg is the high proportion of Femur. The extremities, that is the Metacarpal, Metatarsal, tarsal/carpal bones and Phalanges are absent or represented in very low numbers. The Mandible and Maxilla are relatively well represented nevertheless less numerous than what would have been expected. Mandibles are the strongest bones in the pig skeleton. Their density, heavy construction and durable teeth often put them amongst the best represented bones. It seems that some of the pig consumed in the site may have not come as complete carcasses but as portions, consisting of the front leg from the Radius upward and the Femur of the back leg. This trend continues to some extent in the Workshop phase but with some differences. The extremities are still underrepresented, the jaw bones less well represented than expected, the Femur is the most frequently found bone but now not with the big proportional difference seen in Middle Byzantine. It is actually as common as the Humerus, another bone of the skeleton that holds a high amount of meat. The elements of the front leg are in general well represented. The back leg has a more balanced representation than it had in LB. It might be argued that together with full skeletons of pig we also have some dressed carcasses in the W phase. The Ottoman phase sample is given here only for the sake of presenting the data. The sample is so small (16 bones) that it is hard to justify any discussion.

Mortality profiles

The mortality profiles of cattle show remarkable similarity amongst the phases (Table 6, Fig 4). The first noticeable trait is that no bones of cattle younger than 10 months have been found in any of the layers. Slaughter starts at the age of 13-18 months but it is very few animals that are killed at this stage. Adding up the unfused and fusing bones, 12,8%

of cattle is slaughtered during the Middle Byzantine phase, only 4,5% during the workshop phase and 10,3% in Ottoman times. The low slaughtering schedule of the Workshop for the previous stage is made up for at the next age bracket: A little less than one third of the cattle is slaughtered during their third year in the Workshop phase but much less in Middle Byzantine and Ottoman times (16,7% for both cases). Then about half the flocks of cattle are slaughtered during their fourth year in all phases. Overall the morality profile of cattle is of a meat focused economy with slight difference between the periods as to what age the animals will be killed. Obviously labour and dairy products are also harvested as shown by the portions of the flocks surviving their 4th year.

The management of ovicaprids (Table 7, Fig. 5) is essentially different than that of cattle. Here we have young deaths in an appreciable proportion. In Middle Byzantine period the mortality profiles show a gradual slaughter starting at 6-10 months with a relatively low percentage of 14,8%. Then the deaths double at the next age bracket (30,2% at 13-18 months). A massive 58,1% of the flocks are slaughtered between 20 and 36 months old which is the prime age for meat. The rest of the animals are killed between their third and fourth year with only a small 18,2 surviving this age. During the Workshop phase the pattern is similar to that of the Middle Byzantine with some deviations. Slightly more animals are killed at the early stage of 6 to 10 months (1,7% more). Considerably more animals are slaughtered at between 13-18 months (5,8% more than in LB phase). In the next age group (20 to 36 months) the slaughter rate increases even more and only 34,8% of the flocks survive this stage. Then a small 16,7% of the flocks are kept to beyond their 4th year. In the Ottoman phase there is a tendency for the ovicaprids to be slaughtered at an older age. Young deaths (6-10 months) are found to be fewer compared to the other two phases (10,7%). The deaths at 13 – 18 months account only for 17% of the flocks which makes a big difference compared to the Byzantine phases (30,2% for Middle Byzantine and 24,5% for W). Then a massive slaughtering happens at 20-36 months. Only 25% of the animals survive this age which is a big contrast with the previous phases (41,9% for Middle Byzantine and 34,8% for W). There is no evidence for animals of the next age stage since, surprising, not even one bone belonging to this category has been recorded. Perhaps a bias is introduced here due to the smaller size of the Ottoman assemblage as well as the fact that this layer is the uppermost, very close to the topsoil and hence more susceptible to destruction of materials. The Ottoman sample clearly showed an almost “pure” meat strategy peaking the deaths at the age which would be most favoured by the Islamic sacrifice regulations. A meat strategy is apparent for the Byzantine layers too but the slaughter schedules are more varied with a small proportion of animals above 4th year surviving, probably these are the ones kept for their secondary products and perhaps security of the herd reproduction.

The pig bones (Table 8) preserving evidence for ageing are very few and therefore, the evidence is inconclusive. Six bones are recorded for the Ottoman layers and 18 for the Workshop. Most bones (35) came from the Middle Byzantine. The slaughtering schedule is very clear and unmistakable for this species that is bred only for its meat and it grows up very fast. Most of the animals are left to mature till their first year of age. After this time, very few fused bones are to be seen. One distal Tibia that fuses at 2 years is found in

Middle Byzantine. Two first phalanges, also fusing at the second year of the animal's life, are recorded for the Workshop and one more in the Ottoman phase. The only bone of an advanced age found is a Proximal Femur and it is found in the Workshop phase. Accordingly only one animal is killed after the age of two years for the Middle Byzantine and Ottoman periods. For the Workshop, there is evidence for at least an animal above the age of two years (two first phalanges) but this number may increase to two animals since there is one more 1st phalange at the stage of fusing nevertheless it may belong to the same animal as the aforementioned fused phalanges (explained as slightly delayed fusion of homologous elements). Only one animal of rather old age (above 42 months) is recorded at Workshop by one single bone, a proximal femur. The first phalanges mentioned above may belong to this animal too. This might be an old sow.

In general, the major trend observed for all phases is an emphasis in meat. The animals are mostly slaughtered at or around their prime for meat age (about 2 years for the ovicaprids, 2-3 years for cattle and after their first year for pigs). Overall, there are few young deaths. Young animals are usually slaughtered when they appear to be weak or when there is a need to reduce the number of animals per flock to a manageable size. The small number of animals surviving in an older age and the lack of very young deaths often is considered as a sign of a meat focused economy that do exploit secondary products but not intensively.

Discussion

The study of the species proportions showed a pattern not novel: as found in many sites and through all times, Anatolian people based their animal husbandry on the raising of sheep and goats primarily, but cattle as well. Both animals provide the bulk of meat available but also a good number of other products, such as milk, wool, hides and labour. In the case of Komana, the mortality profiles pointed out to a “meat” focus and did not give strong evidence for the exploitation of secondary products. Some hints for the use of cattle as a labour animal as well as the cattle and the sheep/goat for dairy products are reflected in the proportions of animals kept at an old age but these are rather low in numbers. At such a late historical period when the utilization of cattle for traction and the use of dairy products are well documented it is highly unlikely that this is the case.³ The emphasis on meat should be better seen as an indication of the site being a consumer rather than a producer. The remains of the animals we have here are those that were brought up in the site for the provision of meals. The bones of animals used for any other purposes probably lie somewhere else within the countryside. That is not to argue that the people of Komana were not involved in the keeping of flocks. “Urban” people in medieval times are often involved in works of agriculture and animal husbandry even if they resided in the town and they also may have raised some animals within the walls.⁴ But the majority of the flocks would have remained out in the fields and here, in the site, mostly the animals killed at their prime age for meat would have been brought.

3 Moutsias 1998; also see Grünbart 2007; Koder 2007.

4 Matschke 2002; also see Dagron 2002.

Pig holds a more equivocal place in the animal economy of Anatolia, sometimes having pivotal role and other times diminishing in the occasional readily source of meat. This is the case in Komana too. This species was important enough during the “Middle Byzantine” phase but became a much smaller contributor in the Workshop and Ottoman phase. Its body part distribution showed that, in some cases at least, portions of pork rather than full carcasses may have been brought in the site. It is interesting that the pig finds are so low in Komana because the animal seems to have been popular in Byzantine times. Evidence for this is many in the ancient texts. As a sample, regulations about the slaughter and selling of pig are mentioned in the Book of Eparch and, in a rather comical manner, the animal is mentioned in the “Timarion” a satirical dialogue of the 12th AD where Theodore of Smyrna appears to crave for pork fat, chicken and lamb.⁵

One of the interesting features of the Komana assemblage is the high proportion of chicken bones (Fig. 6) found in all layers. It is the fourth in importance species for Middle Byzantine and Ottoman phases and the third for the Workshop, scoring even higher percentages than the pig. Chicken bones are found in many historical assemblages but in general in low numbers. Exception to this is Sagalassos but the finds reported belong to an earlier date.⁶ Should we conclude that Komana is a special site where unusually large amounts of these birds were kept and consumed? More likely the deposits excavated in Komana had somehow favourable conditions for the recovery of these species. In this way, it opened a “window” in a past economic activity that was not visible in most archaeological bone assemblages because of taphonomic biases. Chickens should have been a staple of the diet especially in rural areas. They are mentioned in Byzantine texts and they are also part of the Byzantine tax system. For example, in the times of Emperor Alexios I Komnenos the “*kanonikon*” tax that a bishop should receive per annum from a village with 30 households included, amongst other contributions, 30 chickens.⁷ One wonders if the coincidence on the number of chickens and households implies that every house in a village was expected to raise chickens. In the 11th AD, another small tax, the *kaniskion*, when paid by a small landowner, should include one loaf of bread, one chicken, half a *metron* of wine and a *modios* of barley.⁸ It looks as if chicken was always readily available and at hand as much as bread and wine.

Fish bones were very few in Komana. This is very surprising given the period as well as the position of the site near an aquatic source, the Yeşilırmak River. In Byzantine times, especially fish should have been consumed often, if not at any time at least at periods of fasting which are numerous in the Christian calendar. Fish consumption was so important that it was often mentioned in various texts, laws, medical treatises and there are a large number of species referred to in Byzantine texts.⁹ Isotope analysis has also shown it to contribute significantly in diet.¹⁰ This, in combination with the fact that extensive sampling and

5 Eastmond and James 2006.

6 De Cupere et al. 2005.

7 Preiser – Kapeller and Mitsiou 2010.

8 Oikonomidis 2002.

9 Chrone-Vakalopoulos and Vakalopoulos 2008.

10 Bourbou et al. 2011.

flotation of soils was carried out during excavation, makes the lack of fish a surprising omission.

Hunting was unimportant for the people of Komana. Large game especially is very rare. Only the remains of partridge (Fig. 7) and hare (Fig. 8) are abundant. This is not totally unexpected as in a late historical period hunting may not be expected to have been important economically. Nevertheless, it continued to be a good source of meat or delicacy.¹¹ It was also important socially, at least amongst the elite and the heroes. The widely known epic poem of Digenis Akritas describes the bravery of the hero through his hunting performances as well as his excellence in battles. Abundant are also the stories told about hunting pursuits of various Emperors who in addition to pursuing animals in the wild they even created hunting parks.¹² The rich forests and various ecological habitats around the Yeşilirmak valley should have been a favourable place for deer and boar, wolves and bears, and aquatic birds amongst many others. Perhaps then, the site was inhabited by a peaceful flock accustomed to doing their daily business and subsisting on agricultural and animal products rather than hunting the fame. Were they peasants, or landowners, maybe artisans, administrators or the clergy but probably not the brave soldiers.

Zooarchaeological evidence from other sites of similar dating are rather few. They show quite some variation in the animal exploitation strategies. For example, in Çadır Höyük, a site that is relatively close to Komana, cattle is the most important animal, followed by pig then by ovicaprids.¹³ In Tilbeşar, the pattern is similar to Komana: the most important animals are ovicaprids, the cattle and last pig.¹⁴ The same is true for Amorium as well as the Ottoman layers of Kaman Kale höyük.¹⁵ In Gritille, the highest proportions are those of pig, then ovicaprids and then cattle.¹⁶ Kroll in her extensive study of Byzantine animal husbandry argued that the variety noticed in bone assemblages is due to adaptation of local communities to their environments.¹⁷ This might well be truly a factor but it is also likely that the character of the site and its function plays important role in defining the species that would characterise the animal economy. Overall, a mixed strategy of obtaining a variety of products is postulated for most of the sites and again meat seem to be one of the main aims. Clear evidence for an intensive focus on wool or dairy production has not been proven. In Gritille, there are the strongest indications for the use of cattle for traction and milk and in Çadır Höyük, it is argued that wool of sheep is also an important in addition to meat and milk. In all sites, complete or more or less complete carcasses are found to be present but in Çadır Höyük the pig skeletal representation displays some underrepresentation of elements the extremities and back leg and an overrepresentation of the fore limb and axial skeleton which is to some extent similar to what we have seen in Komana.

11 Dalby 2003.

12 Ševčenko 2002.

13 Arbuckle 2009.

14 Berthon and Mashkour 2008.

15 Ioannidou 2012; Hongo 1996.

16 Stein 1998.

17 Kroll 2012.

One of the most important questions raised here is the matter of the chicken exploitation. Chicken remains have been found in many sites but none matches the quantity recovered in Komana. One only bone is reported from Tilbeşar, three in Gritille accounting for 0.03% of the overall species proportions (but there are another 215 bird bones for which the species is not given), in Amorium deposits of 10th – 11th AD the chickens bones account to a 0,4% , none is reported from Çadır Höyük (but there are five bones listed as “Aves”). Turning to the role of game, again this is limited in most cases. In Çadır Höyük, there is no evidence, in Tilbeşar there is a limited amount of thirteen bones recovered representing a low 0,80% of all species. Nevertheless, they belong to five different species which indicates that quite a breath of animals is actually hunted. In Gritille, the proportions of large game comes up to 3,20% and in Amorium at 1,6% Hare and fish remains are even fewer in all sites. In Tilbeşar no hare bones are reported but there are six fish bones (0,37%). In Gritille, no fish were found but there were nine hare bones reported (0,11%). In Çadır Höyük the finds are even fewer: One bone of hare and none of fish. In Amorium the fish finds count for a 0,2% with no any hare bones found for the 10th – 11th AD (but there is hare in earlier deposits). It seems that hunting large game was always a practice but never a regular event of the everyday life. More often perhaps small mammals and maybe birds were targeted. What remains totally unexplainable is the lack of fish bones.

Conclusions

The animal husbandry in Komana was relying heavily on ovicaprids. Cattle were an important contributor in the economy and became even more important during the Ottoman times. Pig had an appreciable contribution in the diet in the Middle Byzantine phase but it was reduced very much in importance during the Workshop and Ottoman phase. It is interesting though that pig is still systematically exploited in this last phase. The mortality profiles for the large ungulates showed a target towards meat supply rather than other products. This more likely represents the mechanisms of provision with food of the settlement rather than the full economic strategy of animal raising. A weak reflection of the possible operation of a market is seen in the skeletal representation of pig where some portions of the body may have been selected but no such evidence have been testified for the cattle and ovicaprids. Exceptional in quantity are the finds of chicken bones and to a secondary degree of hare. Evidence for large game and fish are very sparse.

Acknowledgements

I would like to thank Prof. Dr. D. Burcu Erciyas for inviting me to study these materials. In the cleaning, labelling and recording of the bones many students gave a hand at various times. Amongst them, Mustafa N. Tatbul, Özgen Sütçü, Gamze İvgin, Derya Baykara, and Safoora Kamjan. My thanks are also due to them.

Bibliography

- Arbuckle S. B. 2009. "Chalcolithic Caprines, Dark Age Dairy, and Byzantine Beef: A First Look at Animal Exploitation at Middle and Late Holocene Çadır Höyük, North Central Turkey." *Anatolica*, XXXV: 179-211.
- Berthon, R. and M. Mashkour. 2008. "Animal Remains from Tilbeşar excavations, Southeast Anatolia, Turkey." *Anatolia Antiqua*, XVI: 23-51.
- Bourbou, Ch., B. T. Fuller, J. Sandra, S. J. Garvie-Lok and M. P. Richards. 2011. "Reconstructing the Diets of Greek Byzantine Populations (6th–15th Centuries AD) Using Carbon and Nitrogen Stable Isotope Ratios." *American Journal of Physical Anthropology* 146:569–581.
- Chronē-Vakalopoulos, M. and A. Vakalopoulos. 2008. "Fishes and Other Aquatic Species in Byzantine Literature. Classification, Terminology and Scientific Names" *BYZANTINA SYMMEIKTA* 18: 123-157.
- Dalby, A. 2003. *Flavours of Byzantium*. London: Prospect Books.
- Dargon, G. 2002. "The Urban Economy: Seventh –Twelfth Centuries." A. Laiou (ed.) *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, 393-461. Washington D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- De Cupere, B., W. Van Neer, H. Monchot, E. Rijmenants, M. Udrescu and M. Waelkens. 2005. "Ancient Breeds of Domestic Fowl (*Gallus gallus* f. *domestica*) Distinguished on the Basis of Traditional Observations Combined with Mixture Analysis." *Journal of Archaeological Science* 32: 1587-1597.
- Dobney, K and K. Rielly. 1988. "A Method for Recording Archaeological Animal Bones: the Use of Diagnostic Zones." *Circaea* 5 (2):79-96.
- Eastmond, A and L. James. 2007. "Eat, Drink ... and Pay the Price" L. Brubaker and K. Linardou (eds.) *Eat, Drink, and Be Merry (Luke 12:19) –Food and Wine in Byzantium*, 175-189. Cornwall: Ashgate Publishing Limited.
- Grünbart, M. 2007. "Store in a Cool and Dry Place: Perishable Goods and their Preservation in Byzantium." L. Brubaker ve K. Linardou (eds.) *Eat, Drink, and Be Merry (Luke 12:19) –Food and Wine in Byzantium*, 39-49 Cornwall: Ashgate Publishing Limited.
- Hongo, H. 1996. "Patterns of animal husbandry in central Anatolia from the second millennium BC through the Middle Ages: faunal remains from Kaman-Kale Höyük." Unpublished PhD thesis, Harvard University, Department of Anthropology.
- Ioannidou, E. 2012. "Animal Husbandry" C. S. Lightfoot, and E. A. Ivison (eds.) *Amorium Reports 3. The Lower city enclosure. Finds, Reports and Technical Studies*, 419–442. Istanbul: Ege Yayınları.
- Koder, J. 2007. "Stew and Salted Meat – Opulent Normality in the Diet of Every Day?" L. Brubaker and K. Linardou (eds.) *Eat, Drink, and Be Merry (Luke 12:19) –Food and Wine in Byzantium*, 59-72 Cornwall: Ashgate Publishing Limited.
- Kroll, H. 2012. "Animals in the Byzantine Empire: An Overview of the Archaeozoological Evidence." *Archeologia Medievale* XXXIX: 93-121.
- Matschke, K-P 2002. "The Late Byzantine Urban Economy: Thirteenth–Fifteenth Centuries" A. Laiou (ed.) *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, 462-495. Washington D. C., Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Motsias, Ch. 1998. *Τι Ετρώσαν οι Βυζαντινοί (What did the Byzantines Eat?)* Athens – Kaktos.
- Oikonomidis, N. 2002. "The Role of the Byzantine State in the Economy" A. Laiou (ed.) *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, 973-1058. Washington D. C., Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Preiser-Kapeller, J. and E. Mitsiou. 2010. "Hierarchies and Fractals: Ecclesiastical Revenues as Indicators for the Distribution of Relative Demographic and Economic Potential within the Cities and Regions of the Late Byzantine Empire in the Early 14th Century" *BYZANTINA SYMMEIKTA* 20: 245-308.

- Ševčenko, N. P. 2002. "Wild Animals in the Byzantine Park." A. Littlewood, H. Maguire and J. Wolschke-Bulmahn (eds.) *Byzantine Garden Culture*, 69-86. Washington, D. C.: Dumbarton Oaks Research and Library Collection.
- Silver, I. A. 1969. "The Ageing of Domestic Animals." D. R. Brothwell and E. Higgs, (eds.) *Science in Archaeology*, 283-302. London, Thames and Hudson.
- Stein J. G. 1998. "Medieval Pastoral Production Systems at Gritille." in: S. Redford (ed.) *The Archaeology of the Frontier in the Medieval Near East: Excavations at Gritille, Turkey, 181-209*. Philadelphia: University Museum Publications, University of Pennsylvania.

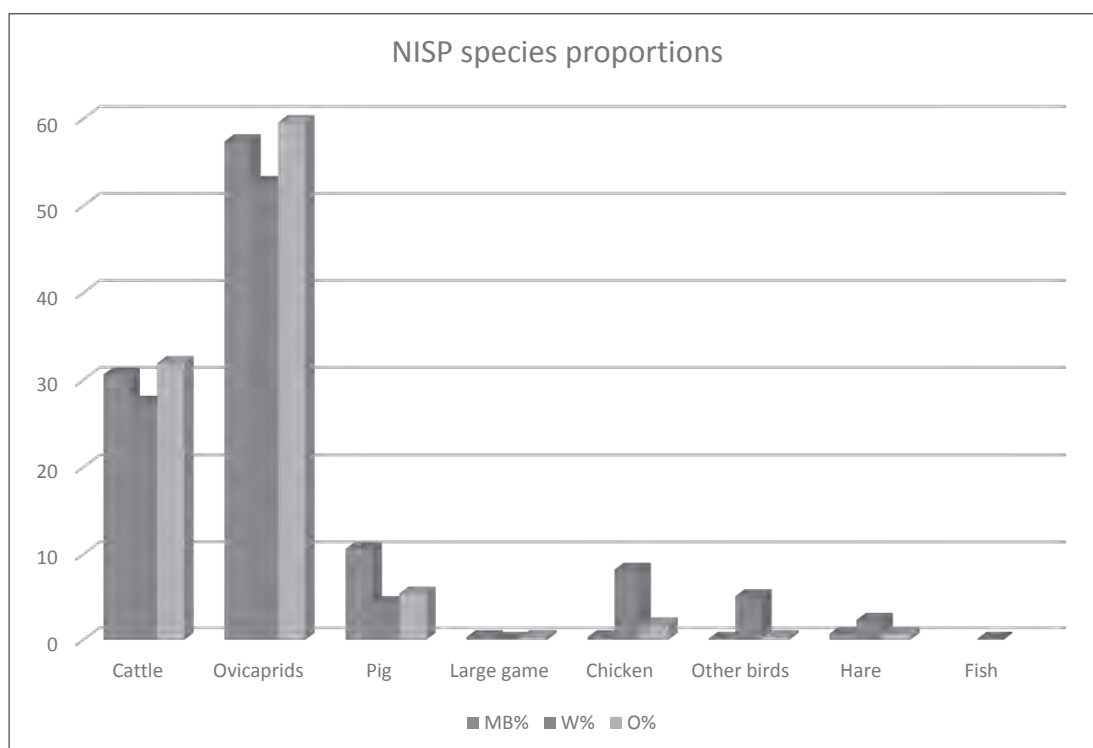

Fig. 1 “Food” species proportions by NISP, based on Table 2.
MB = Middle Byzantine, W = Workshop, O = Ottoman

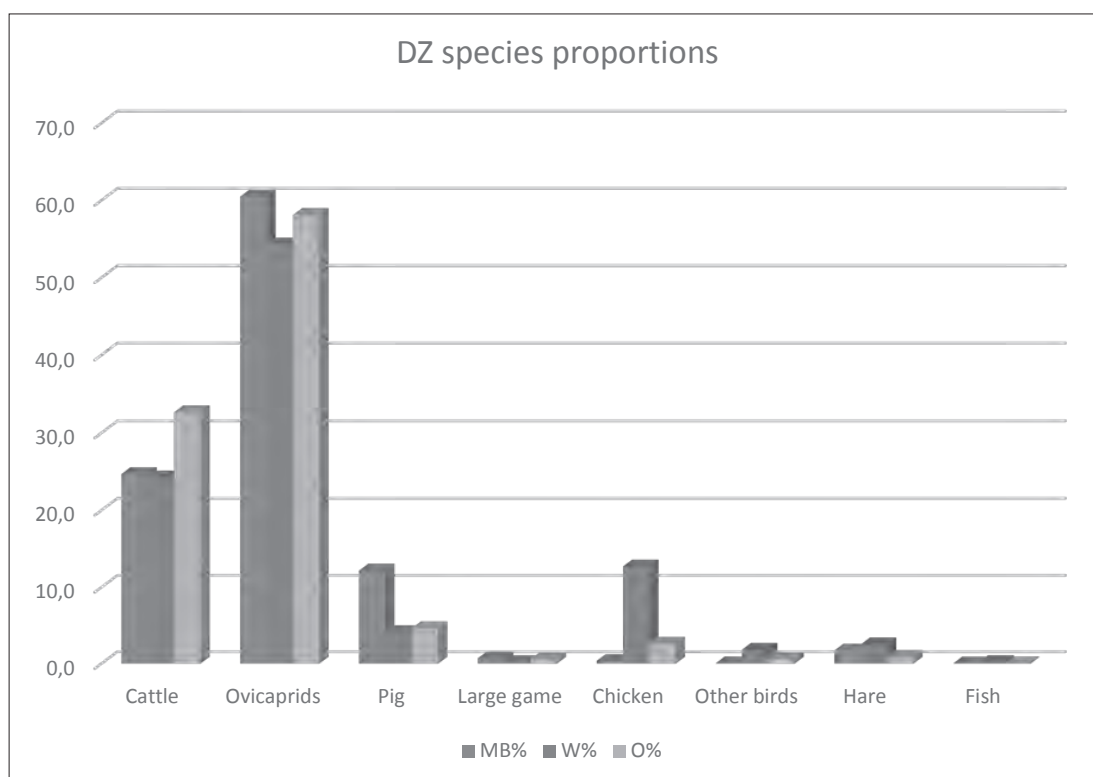

Fig. 2 “Food” species proportions by DZ, based on Table 2.
MB = Middle Byzantine, W = Workshop, O = Ottoman

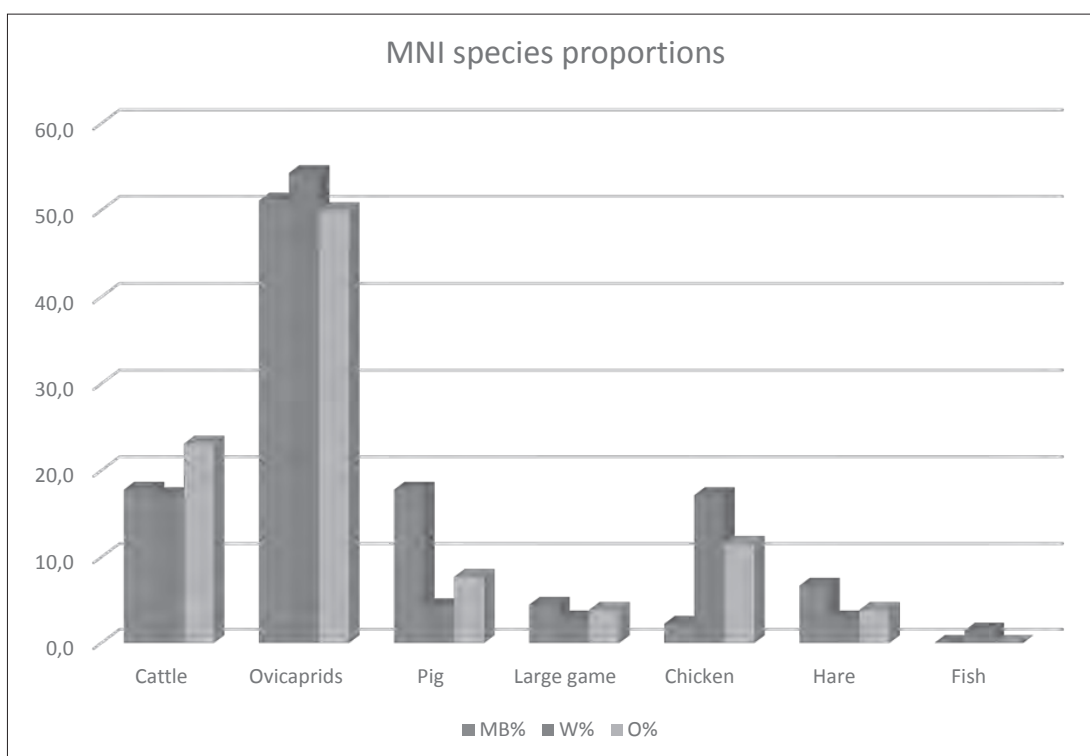

Fig. 3 “Food” species proportions by MNI, based on Table 2.
MB = Middle Byzantine, W = Workshop, O = Ottoman

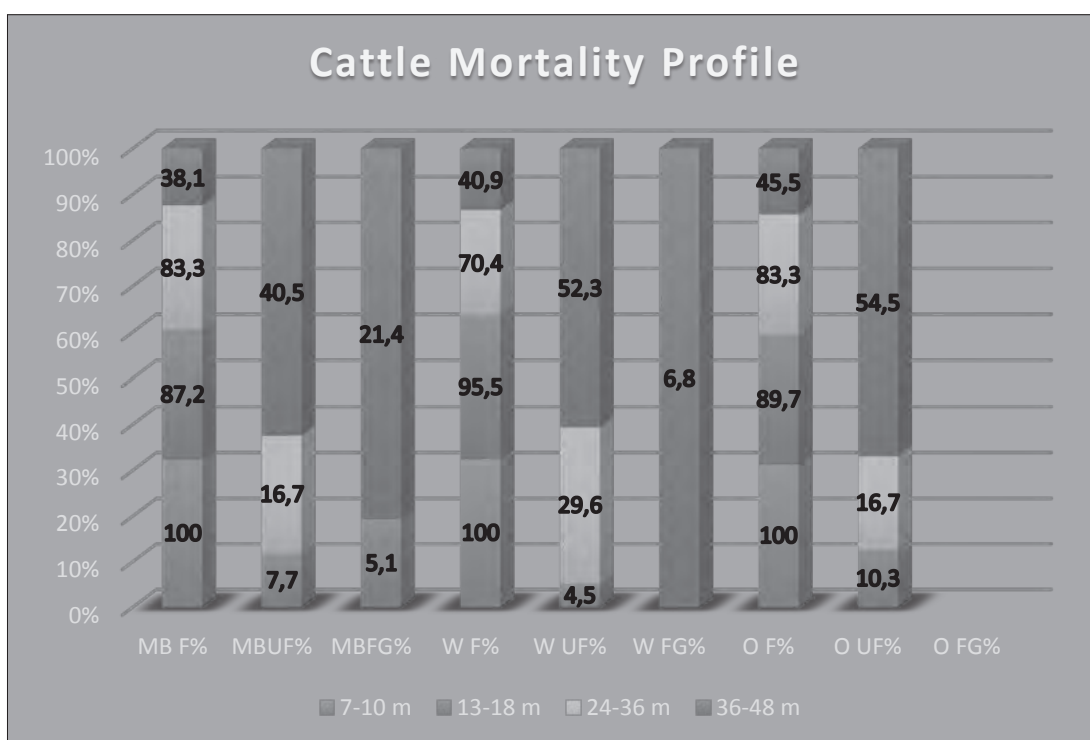

Fig. 4 Cattle mortality profiles.
MB = Middle Byzantine, W = Workshop, O = Ottoman, F= Fused, UF = Unfused, FG = Fusing.

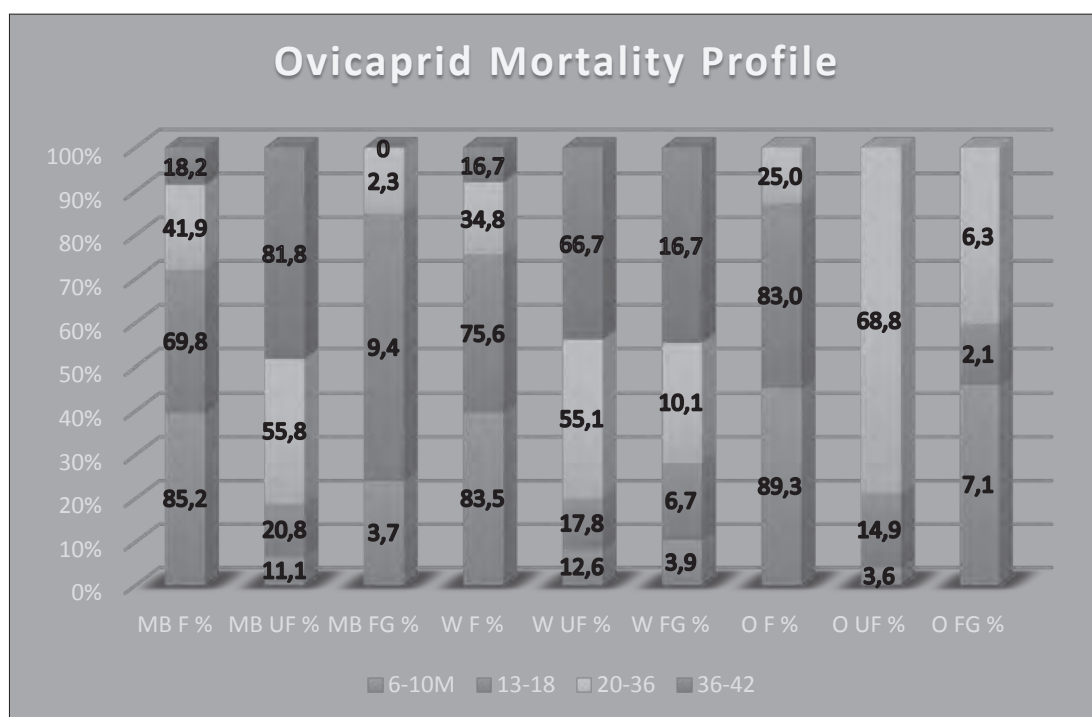

Fig. 5 Ovicaprid mortality profiles.
 MB = Middle Byzantine, W = Workshop, O = Ottoman, F= Fused, UF = Unfused, FG = Fusing.

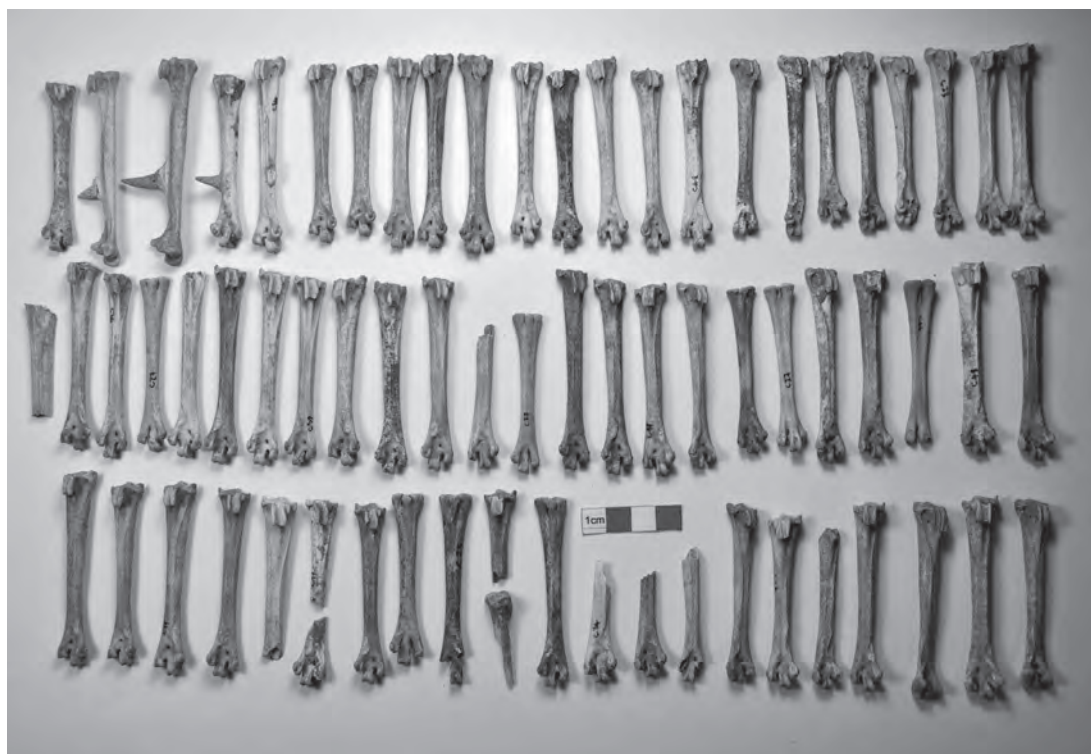

Fig. 6 Chicken tarsometatarsi

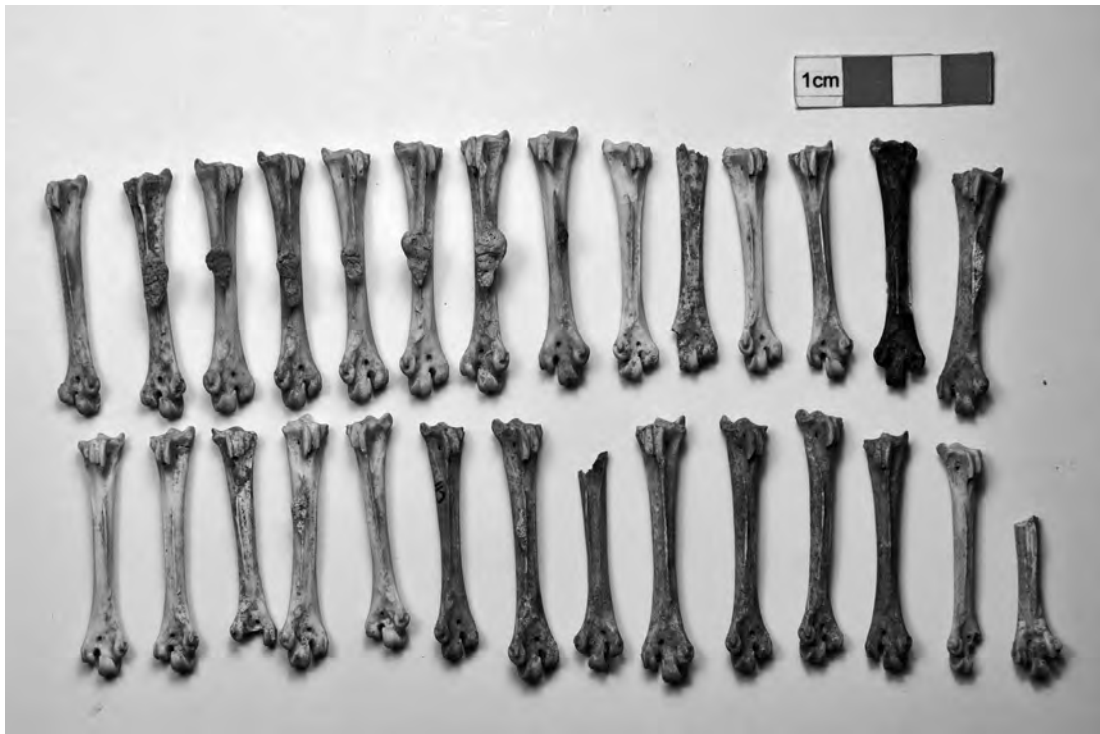

Fig. 7 Partridge tarsometatarsi

Fig. 8 Hare bones

Species	Middle Byzantine		Workshop		Ottoman	
	N	%	N	%	N	%
Cattle/Bos taurus	414	9,4	584	8,4	226	10,1
Goat/Capra hircus	59	1,3	94	1,4	26	1,2
Sheep/Ovis aries	47	1,1	90	1,3	13	0,6
Sheep/goat (ovicaprids)	669	15,3	936	13,5	383	17,1
Pig/Sus scrofa dom.	143	3,3	91	1,3	38	1,7
Boar/Sus scrofa	3	0,1	1	0,01		
Red deer/Cervus elaphus	1	0,02	1	0,01	1	0,04
Deer/Cervid					1	0,04
Chicken/Gallus gallus	4	0,1	174	2,5	13	0,6
Duck/Anas sp.			2	0,03		
Partridge/Alectoris chukar			8	0,1		
Bird/Aves	1	0,02	98	1,4	2	0,1
Hare/Lepus	10	0,2	49	0,7	5	0,2
Horse/Equus caballus	18	0,4	22	0,3	6	0,3
Donkey/Equus asinus	3	0,1	10	0,1	8	0,4
Equid	2	0,05	3	0,04	3	0,1
Dog/Canis familiaris	286	6,5	117	1,7		
Canid			44	0,6		
Fox/Vulpes vulpes			1	0,01	1	0,04
Cat/Felis catus	1	0,02			1	0,04
Fish/Pisces			2	0,03		
Human	42	1	4	0,1	1	0,04
Mouse/Rodentia			1	0,01	1	0,04
Tortoise/Testudo sp.	2	0,05	2	0,03		
Reptile					1	0,04
Cattle sized	1212	27,6	1717	24,8	651	29
Sheep sized	1067	24,3	2077	30	697	31,1
Pig sized	147	3,4	147	2,1	74	3,3
Small mammal	12	0,3	84	1,2	12	0,5
Very small mammal	11	0,3	25	0,4	6	0,3
Unidentified	232	5,3	545	7,9	71	3,2
Totals	4386	100	6929	100	2241	100

Table 1 Species proportions.

NISP						
	Middle Byzantine		Workshop		Ottoman	
Species	N	%	N	%	N	%
Cattle	414	30,6	584	27,4	226	31,9
Ovicaprids	775	57,4	1120	52,6	422	59,6
Pig	143	10,6	91	4,3	38	5,4
Large game	4	0,3	2	0,1	2	0,3
Chicken	4	0,3	174	8,2	13	1,8
Other birds	1	0,1	108	5,1	2	0,3
Hare	10	0,7	49	2,3	5	0,7
Fish	0	0	2	0,1	0	0
Totals	1351	100	2130	100	708	100
Diagnostic Zones						
	Middle Byzantine		Workshop		Ottoman	
Species	N	%	N	%	N	%
Cattle	146	24,7	242	24,2	113	32,7
Ovicaprids	358	60,5	542	54,3	201	58,1
Pig	72	12,2	41	4,1	16	4,6
Large game	4	0,7	2	0,2	2	0,6
Chicken	2	0,3	127	12,7	9	2,6
Other birds	0	0	18	1,8	2	0,6
Hare	10	1,7	25	2,5	3	0,9
Fish	0	0	2	0,2	0	0
Total	592	100	999	100	346	100
MNI						
	Middle Byzantine		Workshop		Ottoman	
Species	N	%	N	%	N	%
Cattle	8	17,8	12	17,1	6	23,1
Ovicaprids	23	51,1	38	54,3	13	50
Pig	8	17,8	3	4,3	2	7,7
Large game	2	4,4	2	2,9	1	3,8
Chicken	1	2,2	12	17,1	3	11,5
Hare	3	6,7	2	2,9	1	3,8
Fish	0	0	1	1,4	0	0
Total	45	100	70	100	26	100

Table 2 "Food" species proportions by NISP (Number of Identified Specimens, DZ (Diagnostic Zones) and MNI (Minimum Number of Individuals).

Ovicaprids	Middle Byzantine		Workshop		Ottoman	
Element	N	%	N	%	N	%
Scapula	20	5,6	34	6,3	11	5,5
Humerus	32	8,9	48	8,9	17	8,5
Radius	41	11,5	32	5,9	13	6,5
Ulna	17	4,7	16	3	6	3
Metacarpal	23	6,4	33	6,1	8	4
Pelvis	25	7	22	4,1	10	5
Femur	11	3,1	14	2,6	9	4,5
Tibia	38	10,6	39	7,2	23	11,4
Metatarsal	23	6,4	32	5,9	13	6,5
Calcaneum	18	5	15	2,8	8	4
Astragalus	24	6,7	66	12,2	11	5,5
1st	6	1,7	17	3,1	7	3,5
2nd	2	0,6	10	1,8	3	1,5
3rd	1	0,3	5	0,9	1	0,5
Mandible+teeth	14	3,9	19	3,5	7	3,5
Maxilla+teeth	18	5	17	3,1	5	2,5
dp4	2	0,6	4	0,7	2	1
M3	8	2,2	7	1,3	5	2,5
Atlas	8	2,2	10	1,8	3	1,5
Axis	5	1,4	9	1,7	4	2
Total	358	100	542	100	201	100

Table 3 Skeletal element representation of ovicaprids.

Cattle	Middle Byzantine		Workshop		Ottoman	
Element	N	%	N	%	N	%
Scapula	6	4,1	7	2,9	3	2,7
Humerus	9	6,2	9	3,7	4	3,5
Radius	7	4,8	6	2,5	3	2,7
Ulna	9	6,2	8	3,3	7	6,2
Metacarpal	11	7,5	12	5	7	6,2
Pelvis	7	4,8	8	3,3	7	6,2
Femur	7	4,8	14	5,8	5	4,4
Tibia	6	4,1	10	4,1	3	2,7
Metatarsal	12	8,2	23	9,5	12	10,6
Calcaneum	13	8,9	13	5,4	5	4,4
Astragalus	10	6,8	12	5	3	2,7
1st	5	3,4	12	5	5	4,4
2nd	3	2,1	8	3,3	5	4,4
3rd	2	1,4	5	2,1	2	1,8
Mandible+teeth	3	2,1	2	0,8	2	1,8
Maxilla+teeth	2	1,4	4	1,7	0	0
dp4	0	0	3	1,2	0	0
M3	4	2,7	3	1,2	4	3,5
Atlas	1	0,7	8	3,3	1	0,9
Axis	1	0,7	2	0,8	1	0,9
Total	146	100	242	100	113	100

Table 4 Skeletal element representation of cattle.

Pig	Middle Byzantine		Workshop		Ottoman	
Element	N	%	N	%	N	%
Scapula	7	10,4	2	5,3	0	
Humerus	6	9	5	13,2	2	12,5
Radius	6	9	2	5,3	1	6,25
Ulna	7	10,4	4	10,5	0	0
Metacarpal	0	0	0	0	0	0
Pelvis	5	7,5	3	7,9	2	12,5
Femur	12	17,9	5	13,2	1	6,25
Tibia	3	4,5	3	7,9	2	12,5
Metatarsal	1	1,5	1	2,6	0	0
Calcaneum	2	3	2	5,3	2	12,5
Astragalus	0	0	0	0	0	0
1st	2	3	1	2,6	1	6,25
2nd	1	1,5	1	2,6	1	6,25
3rd	1	1,5	1	2,6	0	0
Mandible+teeth	5	7,5	3	7,9	2	12,5
Maxilla+teeth	5	7,5	2	5,3	2	12,5
dp4	0	0	1	2,6	0	0
M3	2	3	0	0	0	0
Atlas	1	1,5	1	2,6	0	0
Axis	1	1,5	1	2,6	0	0
Total	67	100	38	100	16	100

Table 5 Skeletal element representation of pig.

Cattle		Middle Byzantine			Workshop			Ottoman	
		F	UF	FG	F	UF	FG	F	UF
Element	Age								
Scapula D	07.Ağu	3			8			1	
Pelvis	07.Eki	10			14			7	
Humerus D	13-15	3	3					2	
Radius P	15-18	7			7			1	1
1st phalange	15-18	17		1	31	1		12	1
2nd phalange	18	7		1	25	2		11	1
Tibia D	24-30	6			9	5		1	
Metacarpal D	24-36	7			2	1		1	1
Metatarsal D	27-36	7	4		8	2		3	
Calcaneum	36-42	6	5	1	2	5	1	2	1
Femur P	42	3	2	4	2	2		2	2
Humerus D	42-48	1	2						
Radius D	42-48	2	2	1	4	4			2
Ulna P	42-48				2	2			
Femur D	42-48	2	2	2	4	10	2		
Tibia P	42-48	2	4	1	4			1	1

Table 6 Epiphyseal fusion of cattle, P= proximal, D= distal.

Ovicaprids		Middle Byzantine			Workshop			Ottoman		
		F	UF	FG	F	UF	FG	F	UF	FG
Elements	Age									
Scapula D	06.Eki	13	2		22	1		4		
Pelvis	06.Eki	24			23			5		
Humerus D	10	11	6	2	26	4	3	11	1	2
Radius P	10	21	1	1	15	8	1	5		
1st phalange	13-16	13	1	2	47	9	1	18	3	1
2nd phalange	13-16	6			31	3	1	11	1	
Metacarpal D	18-24	2	3		4	6	1		1	
Tibia D	18-24	16	7	3	20	6	6	10	2	
Metatarsal D	20-28	9	3		13	1	6	2	1	
Ulna P	30	1	3		2	3			1	
Calcaneum	30-36	5	6		3	11			6	
Femur P	30-36	2	4	1	4	18	1	2	3	
Radius P	36	1	8		2	5				1
Humerus P	36-42		3	1		2				
Tibia P	36-42					6	2			
Femur P	36-42	2	6		3	4	1			

Table 7 Epiphyseal fusion of ovicaprids, P= proximal, D= distal.

Pig		Middle Byzantine			Workshop			Ottoman	
		F	UF	FG	F	UF	FG	F	UF
Element	Age								
Scapula D	12	1							
Humerus D	12		3						1
Radius P	12	2						1	
Pelvis	12	4			1	1		1	
2nd phalange	12	1				1			1
Metacarpal D	24								
Tibia D	24	1	1				1		
1st phalange	24		3	2	2		1	1	
Calcaneum	24-30		2						1
Metatarsal D	27								
Ulna P	36-42		4			2			
Humerus P	42		1			3			
Radius D	42		3			1			
Femur P	42		2		1	1			
Femur D	42		1						
Tibia P	42		4			3			

Table 8 Epiphyseal fusion of pig, P= proximal, D= distal.

Archaeobotany at Komana: Byzantine Plant Use at a Rural Cornucopia

Evangelia PİŞKİN, Mustafa N. TATBUL*

Özet

Başlangıç niteliği taşıyan bu arkeobotani raporu Komana Arkeolojik Araştırma Projesi kapsamında gerçekleştirilen kazıların ilk dört yılında (2009-2012) elde edilen verileri içermektedir.

Orta Bizans dönemi kırsal yaşamının üretim, tüketim ve atık izlerinin çok iyi tanımlanabildiği Komana arkeolojik yerleşmesinde bu gündelik aktiviteler oldukça zengin bitkisel kalıntıları ihtiva eden ocaklar, ocak etrafı yanık alanlar, depolama çukurları, doğal anakaya içinde oluşturulmuş hazneler ve çöp çukurları gibi çeşitli kontekstlerden alınan zengin içerikli toprak örneklerinin incelenmesi sayesinde gün yüzüne çıkarılmaktadır.

Başlangıç niteliğindeki bu raporda, incelenen toprak örneklerinde varlığı tespit edilen tahıl, baklagil ve meyve gibi ekonomik türlerin tanımlamalarına ayrıntılı yer verilirken, tespit edilen yabani türlerden genel olarak bahsedilmiştir.

Keywords: Archaeobotany, Byzantine rural economy, cesspit, Komana.

Introduction

Komana archaeological site (Hamamtepe Höyük) bears the character of a mound with the dimensions of 250 x 150 m. Hamamtepe Höyük with its 25 m elevated well defended position from the flat level over a bedrock and its visible remains of fortification, is the largest in scale within the sites identified during the 5 years of surveys, that the excavation campaign started in 2009 in order to understand the formation of the mound and its periods of occupation. Four years of excavations showed as a preliminary result that the site represents a small-scale rural town surrounded with a fortification wall, which was a characteristic of Middle Byzantine period settlements (kastron). It has been observed that the site is not solely limited intramural. Domestic spaces have been exposed in the flat levels

* Assist. Prof. Dr. Evangelia Pişkin, Middle East Technical University, ioannido@metu.edu.tr;
Res. Assist. Mustafa N. Tatbul, Middle East Technical University, tatbul@metu.edu.tr.

and extramural. Great number of fire installations such as ovens and a variety of pits, as a result of working activities, storage and refuse behavior, were revealed on the center of the mound within the thick defensive-like walls. Based on the architectural and utility features and due to the preliminary observation of both artefactual and ecofactual materials recovered during the excavations, it was clear that the excavation team leading by Prof. D. Burcu Erciyas was dealing with a Byzantine rural settlement. This settlement was bearing the potential of information concerning all stages of economic activities in a microscale or household level.

An alternative consideration for the character of the site is that it might have been a local market providing service for the villages and farmsteads scattered within the territory of Komana. It is convenient to mention here that Hamamtepe is the largest site defined among other Byzantine sites based on the 5 years of surface survey in the region. In both presumptions we are dealing with a remarkable settlement type, which is highly significant in the pursuit of better understanding the medieval rural history of Anatolia.

Based on the archaeological materials recovered during the excavations, the site was used as a cemetery during the 10-11th centuries and as a rural settlement during the 12- 13th centuries. Consequently Ottomans occupied it in the 16th century. The chronology based on especially the coin evidence. Characteristic pottery and metal finds, and structural features representing the Middle Byzantine period in Anatolia are other strong evidences with cross-reference to other contemporary sites (e.g. Gritille Höyük, Kilisetpe, Çadırhöyük, Beycesultan).

Excavations at the Komana (Hamamtepe) archaeological site have been conducted in seven areas: HTP01 (workshop area), HTP02 (western defensive wall), HTP03 (step trench), HTP04 (lower domestic), HTP05 (test trench), HTP06 (southern neighbouring area to HTP01) and Late Roman hexagonal pool and its environment (HVZ) in an independent and remote location ca. 2 km north of Hamamtepe.

Aims and methods

The archaeobotanical work at Komana started from the first year of the excavation (2009) and the work focused on exploring the potential for such work according to the site's characteristics. Hence, the sampling was sporadic and based on judgment. Samples were collected when a deposit appeared to be of interest and the volume of samples was small (from 5 to 20 liters). The first evaluation of the 2009 season's results showed that there was a great potential for a fruitful archaeobotanical work to be undertaken. Since 2010, the sampling was systematic, intensive and extensive. Judgement sampling continued to be used as the main retrieval strategy because the knowledge derived from the 2009 experience showed that particular deposits targeted were so rich that even if only sampling these was enough to obtain abundant plant remains. Nevertheless, an additional sampling strategy was also designed and applied on a limited number of cases. This was a "random" sampling. It was done for two reasons; firstly, to check for any information that the judgement sampling method may have missed, secondly, to follow the spatial distribution of

plant remains outside of predefined and obvious archaeological features. This last is a work to be completed later as part of an ongoing PhD.¹

In this report, 73 samples taken in 2009, 2010 and 2011 excavation seasons are quantified whilst 75 samples from 2012 are recorded as presence/absence only. The preservation of the plant remains was very good and abundant ovens and pits created favourable conditions for plant remains to be recovered in good amounts either as carbonised or mineralised remains.

On site procedures

Burnt deposits, oven contents plus areas around ovens, soil inside intact vessels and pits were all collected. In most of the cases, the whole of the soil contained within the defined feature was collected and floated. In a small number of cases when the soil amount was exceedingly large, only a part was floated and the rest dry sieved. Pits and ovens were sampled gradually in depth in order to screen stratigraphic distributions of plant remains and detect possibly intrusive materials at the top parts of the features originated from disturbance and post-depositional processes. Sample volumes were measured and recorded in litres by the team members who operated the flotation process.

A steel sheet barrel was designed which operates with an attached air compressor to supply air and water circulation. No chemicals were used to aid the flotation. The overflow of the operation (Light Fraction- therein LF) was collected in a bucket lined with chiffon polyester fabric of very dense wave (considered to be the equivalent of 250 microns). The residue (heavy fraction-therein HF) was collected on a plastic mesh of 1mm eye mesh.

Laboratory procedures

LF and HF were brought to *Environmental Archaeology Research Unit Laboratory (EARU)* of the Graduate Program in Settlement Archaeology (SA) at the Middle East Technical University (METU) at Ankara for further work.² Plant remains recovered from the samples were identified by using the *Digital Atlas of Economic Plants in Archaeology, A Manual for the Identification of Plant Seeds and Fruits*, Jacomet's manual *Identification of Cereal Remains from Archaeological Sites* and the reference collections housed at the *British Institute at Ankara (BIAA)* and *EARU*.³

All HF were first sieved using 2mm, 1mm and 500 micron sieves and then each division was sorted out separately. LF was sorted using 2mm, 1mm, 500 micron and 250 micron sieves.

1 Ongoing PhD dissertation of Mustafa N. Tatbul at the Department of Settlement Archaeology, METU, Ankara, with the title "Understanding the function of a Medieval Building Complex Through Spatial Analysis of Archaeological Data at Komana, Tokat".

2 Access to Environmental Archaeology Research Unit web site is available via the following web link: <http://earu.sa.metu.edu.tr/http://www.earu.sa.metu.edu.tr>

3 Neef et al. 2012 ; Cappers and Bekker 2013; List of the plant species present in the botany reference collection in the laboratory can be accessed via the following web link of British Institute at Ankara: <http://www.biaatr.org>

The initial phase of the research aimed to investigate the economic plant species that were present in the settlement throughout the phases of occupation. A two stage approach was adopted for the processing of the materials. First, a quick check was done, scoring presence/absence of species for all the samples. Then detail identification and counting each seed was done for a number of samples. The results are shown separated by excavation areas. Detailed identifications for HTP01 are given in Table 1, for HTP02 in Table 2, for HTP03 in Table 3, for HTP04 in Table 4 and for HVZ01 in Table 5. Presence/absence is scored in Table 6 for HTP01 area, in Table 7 for HTP02, in Table 8 for HTP04 and in Table 9 for HTP06. A general absence/presence view of economic plants in Byzantine Anatolia is shown in Table 10. Final identification of weeds was not done at this stage. Seeds were counted as “one” when complete. For fragmented materials, the following criteria were applied: For cereals *caryopses*, the embryo part, was counted. For culm fragments each node was counted. For grape seeds the tip as well as the rest of the fragments were scaled with precision scales providing 1/10000 of gram. For stalks of fruits, the terminal point of the articulation of the pedicel with the fruit was counted. For legumes, whole seeds were counted as “one” and split seeds were counted as half when one of the *cotyledons* was present in full. Smaller fragments were counted when the hilum was present.

The archaeobotanical assemblage

Cereals

Triticum aestivum/durum (Buğday) (Wheat)

Wheat is the dominant cereal found in most of the samples studied. Nearly all of the samples that did contained edibles included also wheat. It is also found in the largest amounts. Both *T. aestivum* and *T. durum* have been identified on the evidence of few rachises and some of the grains that were distinctive enough. Other types of wheat were not found apart from a single grain of *T. dicoccum*, obviously a stray find.

Hordeum vulgare (Arpa) (Barley)

Barley is present in many samples and found in good quantities. It is clearly a regular crop rather than a weed. Only hulled type of barley was found. As a crop it might be considered inferior to the free - threshing wheat since hulled cereals are more difficult to bring them to a consumable state requiring intensive processing to remove the hulls. Bread made of barley is also considered inferior to bread made of wheat and was called “*ryparos artos*” even though this type of bread could also be made from bran.⁴ Nevertheless, barley is very much used as fodder. To date no mortars or other equipment required for the processing of hulled cereals have been found and this might be an indication that the barley might have been used mostly as fodder for domestic animals, perhaps for horses or chickens (the latter are found to be abundant). Alternatively, it may have been de-husked in small

⁴ Koder 2007, 66; also see Dagron 2002, 446.

quantities and occasionally as the need arose, and in this case, the work may have been done with little equipment. If this was the case, we may conclude that barley had a lesser role in diet than wheat. Barley also may have been used for the production of beer. Evidence for such a practice has not been found therefore, the case can neither be supported nor rejected.

Oryza sativa (Pirinç) (Rice)

The finding of rice was surprising (Table 6). Rice was known to Near East from relatively early times.⁵ It is mentioned in various texts of the Classical and Roman period but archaeobotanical finds are very limited.⁶ Its status in Byzantine times is not well known. Dargon considers that rice spread in Byzantium after the 10th century AD and even then, it should have been rare and expensive.⁷ Koder refers to Byzantine sources where rice is listed as an army supply but he doubts that the word “oryzin” refers indeed to rice or to another cereal (he proposes Arabic millet or barley).⁸ In Anatolia, the earliest archaeological evidence for rice is reported in Gritille from the 12th century AD based on *oryza* glume fragments in pit, oven and floor deposit contexts, during the first occupation of the site under Muslim rule (phases 5 & 6).⁹ Attestation of the *oryza* in Komana is the first archaeological evidence in the inner-northern part of Anatolia of Middle Byzantine Period. Unfortunately, only one grain was saved in a unique cesspit context in mineralised form so it is difficult to make an interpretation/inference of its use. We may speculate that if the crop is valuable and expensive, additional care should have been exercised so as none should be wasted by accidental burning. The question remains whether or not rice was a local crop or this single grain came to the site as a rare commodity purchased through trade. Rice cultivation is demanding and requires a combination of abundant water, low altitude (for summer temperature) and flat land (probably for water retention in a stable level).¹⁰ Nevertheless, rice cultivation is practiced in certain locations in Anatolia today and especially in nearby areas in Central Black Sea region. On the other hand, based on the large number of samples and plant species recovered in the archaeological record in Komana, to find only one grain of rice is obviously indicative of the rarity of the species.

Secale cereale (Çavdar) (Rye)

Rye grains are very few (total 12) therefore it cannot be considered anything else but a minor crop on the basis of the current evidence. On the other hand, the species has been identified in several samples (10 samples, one from Ottoman phase and the rest from the Byzantine phases). This might be an argument for rye being more often used as a crop than the mere count of seeds shows.

5 Nesbitt et al. 2010.

6 Nesbitt et al. 2010, 326, 329.

7 Dargon 2002, 446.

8 Koder 2007, 65.

9 Miller 1998, 222, 212.

10 Nesbitt et al. 2010, 313.

Avena sp. (Yulaf) (Oat)

Oat is also very sporadically found in the samples. It occurred in four samples, with maximum concentration, 6 grains. The total count for all samples is 16 grains. More grains of oat have been identified than for rye nevertheless, the number of samples that contained oat is fewer than the samples containing rye. Based on this last observation we may consider that actually rye has been used more often than oat. Oat is always found together with rye, and abundant wheat and barley. This may be pointing out to oat growing as weed in the fields.

Legumes

Lens culinaris (Mercimek) (Lentil)

It is the most frequent found legume, found in 26 samples. Most samples had low counts of seeds but in two samples from HTP03 where 17 and 18 lentils were found together. This is a good evidence for lentil being a crop and it would have been very surprising not to have been one.

Cicer Arietinum (Nohut) (Chickpea)

Only one whole charred chickpea was identified in a pit in HTP01 (Table 6).

Pisum sativum (Bezelye) (Green Pea)

Green pea fragments are found in 5 samples. Three more samples contained fragments tentatively identified as green pea. The counts are very low with maximum 3 seeds identified in one sample.

Lathyrus sativus (Mürdümük) (Grasspea)

Lathyrus fragments were found in low numbers in 5 samples. The few occurrences of Lathyrus species cannot be taken as a proof for the consumption of the species especially considering its characteristics. Lathyrus is a very hardy plant and can continue giving produce when all others fail. As such, it is considered a foodstuff to turn to in time of crisis. But there is a dark side on all the goodness of this species. It is one of the most toxic amongst the legumes and even if sporadic consumption of it does not present a health hazard, when it becomes a staple of the diet it can cause paralysis of the lower legs (lathyrism).¹¹

Vicia sp. (Fiğ) (Vetch)

Many fragmentary small-medium seeded legumes were found in the majority of the samples. Most of them looked like *Vicia sp.* but they were not easy to separate from the 23 or so species of this plant native to Turkey. The most readily identified were *Vicia ervilia* and *Vicia sativa*.

¹¹ Hansen 2000.

Vicia ervilia (Burçak) (Bitter Vetch)

Vicia ervilia was identified in eight samples. In two of the samples their number was 11. One sample was from HTP03 and the other from HTP01.

Vicia sativa (Fiğ) (Common Vetch)

Vicia sativa was identified in 7 samples. The concentrations are low, usually 1 to 3 seeds but one samples contained 5.

Spice/oil/fiber plants

Linum usitatissimum (Keten) (Flax)

Two flax seeds were found in one sample from HTP04. It is difficult to specify the use of the plant for oil or fiber and more likely both. It is also used as medicine. It is natural to think of the finds as “expected” but on the evidence of only two seeds we cannot establish whether the species is cultivated locally or bought from a market.

Nigella sativa (Çörekotu) (Nigella)

Few Nigella seeds were found in a cesspit context in mineralised form (Table 6). Nigella has been used as a spice and medicine from at least the Bronze Age and the earliest finds of the species in Anatolia are of the Hittite period.¹²

Fruits/nuts

Celtis sp. (Çitlembik) (Hackberry)

Whole fruits have been found in 2 samples in HTP02, 1 sample each in HTP01, HTP03 and HTP04 (Tables 3, 4, 6 and 7). This fruit has the widest distribution in the site. It is though a not very palatable one and has little flesh. It may have been eaten or may have come attached to branches for fires.

Cornus mas (Kızılcık) (Cornelian cherry)

Cornus mas has been found in one sample only (Table 1). The fruit is eaten frequently and also used to make jam or both alcoholic and soft drinks.

Crataegus sp. (Alıç) (Hawthorn)

Hawthorn seeds were found in two samples, one in HTP01 and one in HTP04 (Tables 1 and 4). Tentatively the seeds are attributed to the species *C. tanacetifolia*, local in Turkey. Hawthorns are abundant in Turkey and their fruits can be eaten raw or made into jam.

¹² Salih et al. 2009.

Rubus fruticosus (Böğürtlen) (Blackberry)

Two samples in HTP04 contained *Rubus* seed fragments. The plant is abundant in the region.

Punica granatum (Nar) (Pomegranate)

Two *Punica granatum* seeds were identified in a sample in charred form from HTP01 area. Both of them have burnt/caramelised pulp surrounding the seed (which to a certain degree hampered identification).

Ficus carica (İncir) (Fig)

Fig seeds were identified only in one context that is a cesspit (Table 6).¹³ Fig seeds are often reported in archaeobotanical reports of all periods therefore the rarity of the fruit in the Komana samples more likely reflect a really limited use of this fruit.

Cucurbitaceae (Kabakgiller) (Cucurbit)

Seeds of *Cucurbitaceae* were found in 2 samples from HTP03 and 4 samples from HTP01 (Tables 1, 3 and 6). This family includes cucumbers, melons and watermelons amongst other species some of them growing wild in areas of Turkey (especially in the south such as the *Citrullus colocynthis*). It would be most interesting and informative to point out the exact species but the fragmentary state of the seeds made the identification at species level very difficult. One case was tentatively identified as melon (*Cucumis melo*) and another one is believed to be watermelon (*Citrullus lanatus*). Cucumber, melon and watermelon are still cultivated in fields in the region in small scale and there are commonly grown everywhere in Anatolia.

Malus/Pyrus (Elma/Armut) (Apple/Pear)

Three seeds of either apple or pear were found in one sample at HTP03. Also, mineralised apple/pear seeds were recovered in a cesspit context at HTP01.

Prunus domestica (Erik) (Plum)

Fragments of plum were found in 6 samples (1 in HTP03, 1 in HTP02 and 4 in HTP01). In the sample from HTP02, both fragments of the endocarp as well as the seed of the species were found. The seed was difficult to definitely attribute to a certain species of *Prunus*

13 *Ficus carica* sp. was recovered in the soil sample (KARP11-HTP01-S08, S11 and S31) taken from a cesspit context (KARP11-HTP01-F34) during the 2011 excavation season. It should be noted that the samples were recovered in mineralized form together with an abundant number of grape seeds, *cucurbitaceae* sp. seeds, *malus* sp. seeds, fruit stones and fruit skins. Also the mineralization conditions were due to the water retention capability of the rocky bottom of the pit. Rodent and cat bones and various insect remains were also recovered from the pit. The color of the soil was yellow and green. All these conditions made us to consider the feature as a cesspit. For the material inclusions, indicators and identification of a cesspit see Smith 2013; Hellwig 1997.

but the size of it was very small and pointed out to *Prunus domestica*. The find indicates the cracking of Prunus endocarps to reach and consume the seed inside. This practice is rather common in Turkey today but applies to endocarps of apricots rather than plums. Cracking the stones of Prunus fruits to obtain the seed (or the oil from it) may also be done for the production or flavouring of liqueurs.

Prunus armeniaca (Kayısı) (Apricot)

Small fragments of apricot stones were found in two samples, one in HTP01 and another in HTP03 (Tables 1 and 3).

Prunus cerasus/Prunus mahaleb (Vişne/Mahlep) (Sour cherry/Mahaleb)

Fragments of endocarps of Prunus of the subgenus cerasus were found in 3 samples (2 in HTP01 and 1 in HTP06). One of them was attributed to the aromatic *Prunus Mahaleb* and the others were more likely like cherries but it was not possible to separate between sweet cherries and sour cherries. Therefore, the species is given here as *Prunus cerasus* (sour cherries) with reservation.

Prunus dulcis (Badem) (Almond)

Almond finds are also few. Small fragments were found in one sample from HTP01 and one from HTP03 (Tables 1 and 3).

Corylus avellana (Fındık) (Hazelnut)

One sample from HTP01 and one from HTP02 contained each a small fragment of hazelnut shell (Tables 1 and 2). Even though the name of the species is given here as *Corylus avellana*, definite separation of the species of common hazel and the wild hazel (*Corylus colurna*) could not be done from the fragments found.

Juglans regia (Ceviz) (Walnut)

Three samples from HTP01 produced fragments of walnut (Table 6). The shells were rather smooth but the surface sculpture, typical of walnut, could be clearly seen.

Olea europaea (Zeytin) (Olive)

The few finds of olive stones in four samples (3 in HTP01 and 1 in HTP02) are significant as the area is unsuitable for olive tree cultivation (Tables 2 and 6). Surely, they came to the site through trade and they may well be considered as an expensive item. Since it cannot be grown locally, the stone fragments found obviously do not represent olives pressed for oil. They would rather have been pickled or salted table olives. As the findings are very few it cannot be considered as regularly consumed item. Its consumption may have been restricted by economic reasons and it may have been purchased for use at lent when many other foodstuffs are not allowed to be eaten.

Vitis vinifera (Üzüm) (Grape)

Grapes have been found in most of the samples and in large numbers. Grape pips are found both mineralised and carbonised. Not only seeds but even whole grapes and pedicels are common. They are actually so abundant that it requires questioning whether these grape crops are used only for fresh fruit consumption or they are systematically processed for any other product. Drying grapes for raisins is one option. Wine production is another, nevertheless no suitable installations for grape pressing have been found to date. If wine was produced, it would have been in small quantities using ordinary household vessels to hold the liquid and perhaps baskets to hold the grapes while pressing them. Apart from grape pips, pedicels and whole fruits, no other vegetative part is there. In wine making, residues of pressing include not only pips, pedicels and skins but also peduncles and rachises.¹⁴ These may have been reserved to be used as fertiliser or for further instillation but their total absence is curious especially since we have such an abundance of both carbonised and mineralised grape remains. Wine dregs in contrast include numerous pips with moderate amounts of skins and pedicels.¹⁵ In these terms, if wine is produced in the site, then we have no any evidence for the pressing stage but only the maturation stage of the fermenting liquid. In the absence of “pressing residues”, we may consider that, if some of these grape finds do represent “dregs”, then they may have been the waste of perhaps another product such as grape molasses (pekmez). The whole fruits were examined in an attempt to identify whether they represent fresh table grapes or raisins according to the criteria described by Margaritis and Jones.¹⁶ It was not easy to apply the criteria but one of them was clear in all cases, that no caramelised pulp/liquid was seen around the fruits. Instead, the fruits appeared pretty intact with smooth skins, qualities that are described as characteristic of raisins.

Discussion

Few of the samples studied for this report were empty of seeds. Most contained an array of findings at various quantities. Floor samples were usually poor. Oven contexts were not as rich as expected. Most of them had a lot of charcoal and little seeds and only a few of them had an appreciable quantity of seeds. The richest samples, not only in number of finds but also in species diversity, were those recovered from pits.

Special preservation conditions, that is mineralisation of plant remains, were prominent in those pits cut in the bedrock, thus enabling water retention, as well as in cesspits. These contexts had always a different species assemblage compared to all other contexts containing carbonised remains. In the mineralised contexts no cereals were found other than one single mineralised barley grain (and just one charred barley) even though wheat and barley were found almost in every sample in charcoal form. Vice versa no rice remains were recovered from burnt contexts up to date. Considering this information provided by

14 Margaritis and Jones 2006, 791, 798.

15 Margaritis and Jones 2006, 791, 798.

16 Margaritis and Jones 2006, 794 - 797.

inspecting large number of samples, it is almost possible to construct the relation between preservation condition and expected species retrieval in the site.

The majority of the samples come from the Byzantine occupation of the site. Few samples were collected from the Ottoman phase and these are mostly poor. In particular, 11 samples were assigned to Ottoman period and another 6 as potentially belonging to the same phase. The samples contained very few seeds (mostly wheat and barley, occasionally lentil). From fruits mostly grape was found (one sample had a good amount of them – 29) and in one occasion 1 *Prunus*, 1 *Rubus* and 1 seed of *Cucurbitaceae* were found. The reason for the scarcity of finds from the Ottoman phase is more likely the lack of ovens and burned deposits. Accordingly, the following discussion concerns the Byzantine layers of the site. Among the Byzantine levels, the so-called “Workshop” phase is most intensively sampled and again most of the samples come from the area HTP01. The reason for this is the abundance of ovens and pits in this phase/area.

The crops

Overall, cereals are the most common find followed by grape pips. Amongst cereals free threshing wheat is dominant whilst barley comes second in importance. Rye and oat are found in few samples and they may have been minor crops.

Legume seeds are found in many samples but in low numbers. No other parts of these plants are present apart from their seeds. All the legumes identified are common crops with a long history in Anatolian agriculture. In this sense, it is hard to argue that they are anything else than regular crops. Nevertheless, the numbers of seeds found is, in most cases, so low that it is hard to judge their role in diet and economic life of the site and even to confirm that indeed these plants were cultivated. Most of them occur naturally in the vegetation and they could have been simply weeds of the surroundings of Komana or they may have come into the assemblage together with cereal crops as arable weeds. The exception to this is lentils and chickpea. The *Vicia* and *Lathyrus* sp. are commonly found in many soils and their ability to flower for an extended period of 4-5 months makes them an attractive foodstuff as they can give fresh pods for a long time. Nevertheless, the small seeds of *Vicia* sp. and the whole of the plant appear to have been preferred as fodder for animals rather than for human consumption. The same holds for *Lathyrus* and its many sub-species. *Pisum sativum* is the one that stands out as it is preferred for human consumption not only on the grounds of its larger seeds but also on its palatability.

Abundant fruits and nuts have been identified. Even if most are represented by few specimens (save for grape) the diversity of species is big, hence a convincing argument that a large variety of foodstuffs was consumed. For the species that occur in small numbers, one thing that is important is to specify whether or not they might have been part of the natural vegetation on the site and therefore had entered the deposits accidentally. This is very unlikely to have happened. The soils at Hamamtepe are very thin and in most cases the archaeological deposits are very close to the bedrock indicating that this was the geological background in the past too: Hamamtepe should have been a rock with a thin soil cover. In such conditions

trees are unlikely to have been grown either naturally or intentionally. It is expected that the fruits are coming from orchards down at the feet of the hill or in the nearby river valley therefore they were brought intentionally to the site by people. The fact that many fruits and nuts are represented only by few fragments needs an explanation then. The most apparent reason for the scarcity of such finds should be that they were consumed rarely. This explanation though is not very satisfactory for all the species. It could have logically been the case for foodstuffs that are rare, expensive and need to be traded. For other fruits that are easily grown in the region, and they are indeed abundant today in Komana, such an explanation is probably insufficient. The reason for the low representation of them should rather be that fruits do not need cooking and as they ripen in the summer months when the ovens are not regularly lit for heating but only for cooking, they are unlikely to come often in contact with fire. If they are rarely carbonised then they are naturally a rare archaeobotanical find and the reason we actually recovered so many different species is the very extensive sampling carried out at HTP01. On the indirect evidence of fruit tree branches, we have an indication that they were more common than the finds of actual fruits. The many burned whole grape fruits may be considered as an indirect evidence for the drying of some of the grapes for raisins to be consumed in the winter months. Nuts are usually consumed in winter and their shells could easily have been thrown in the fire to dispose of them. Thus, the low number of nut finds can be considered an evidence of them being a rarer food.

Weeds

Weeds are found in all samples but they are abundant in only a few. Most of them are arable weeds or weeds of waste ground (such as *Gallium*, *Lolium*, *Polygonum*, *Thymelaea*, *Lithospermum*, *Adonis*). Work on weeds has not been completed yet. They may have come in with the crops, they may have been seeds of plants growing around the houses or they may have been from dried plants used for firing the ovens. For the last case, these plants more likely would have been used as a kindling only and in limited numbers since there are no high concentrations. Also the same argues for the lack of use of dung as fuel. Some of these weeds could have also come into the site together with the crops. There are indeed some weeds that could have been introduced to the site this way but again there is not an intense concentration of weeds and other by-products found in crop cleaning. The highest numbers of weeds that can be associated with crops are these in the samples that contain many small unidentified (yet) grasses. The size of weeds in general is rather smallish compared to cereal grains and sometimes similar. The sizes of the grasses are also mostly similar to cereal grains or slightly smaller. Smaller sized weeds (as compared to grain) are expected to be found as a waste from fine sieving of the crops. Weeds of similar size to grain are removed at the last stage of cleaning that is hand sorting usually done at home before cooking.¹⁷ This indicates, as noticed above for chaff and straw remains, that the crops came clean containing only few impurities.

17 Hillman 1984.

Chaff and straw

Very little evidence of cereal chaff and straw has been found for all the cereals. Only in six samples rachis fragments were recovered and even in these cases the counts were too low (from 1 to maximum 10 fragments). Straw was slightly more common. It is apparent that only clean crops were brought to Hamamtepe. “Clean crops” are often considered as an indication of a “consumer” place where people are buying their foodstuffs from a market. It is equally possible though that these people could be owners of land, taking part in the production of agricultural goods, but they were threshing and cleaning the crops from straw and other impurities at the fields only bringing the cleaned product in their houses. This could actually have been very convenient since they wouldn’t need to carry the bulky sheaths of cereals up to the hill. For the very fact, the location of threshing floors in Byzantine times is postulated to be close to the fields.¹⁸ There is something to consider here though. Straw has many uses: from fodder for animals, to bedding, from substrate for floors to admixture for bricks and ceramics and kindling for fires. The question remains if animals were penned in the site or bought also from somewhere else. Stables are usually strewn with straw to absorb dirt and moisture. A conclusive answer is difficult to be given on this since a structure that may have had such use has not yet been identified by the excavations at Komana.

Lighting the fires

One of the common questions in archaeobotanical research is what is used for fuel to lit the cooking and heating fires: wood or dung. The many ovens found at the site allows for such investigation. Ethnographic work has shown that such ovens are usually lit with straw, sticks and dried plants and then is fed with dung.¹⁹ The use of dung is usually explained as an alternative fuel when wood is sparse or perhaps as a fuel that is cheap and readily available in villages. Another reason for using dung may be that it burns slowly. Abundant weeds with low ratios of cereals have been argued to be the signature for dung.²⁰ Evidence for burning dung has not been found in the ovens neither much in the pits since the weed flora is rather low in numbers.

Fruit tree branches with buds on them have been found often in the samples. They are most common in pits obviously indicating the cleaning of the ashes from the ovens that were then thrown into the pits. They are the obvious kindling used to start the fires in the ovens. The buds often seen on the branches posed the question of whether or not we could specify the season these fires were lit. Buds begin to form in late summer after the fruiting period, stay dormant in winter and they start to swell in early spring getting ready to burst in leaves and flowers. These branches were most likely collected during the late summer or very early spring, perhaps during the pruning of the fruit trees as it would have been unlikely to cut branches of fruit trees at the time they should be ready to flower or during the winter when the wood is wet. The fires might have been lit also at that time.

18 Stathakopoulos 2007, 33.

19 Bradley and Uzel 2007.

20 Miller and Smart 1984.

Nevertheless it is equally possible that the villagers had collected and stored the small branches as kindling for whenever they may have a need of them. Even though the season of lighting the ovens with these branches cannot be specified, their abundance in the fires and the lack of any other kindling (like straw or whole dried small plants) is a further evidence that the people who lived in Hamamtepe owned a good number of fruit trees that they pruned and the cuttings were enough to provide a sufficient supply.

In three cases thorns were observed amongst the charcoal of the samples. One of them was identified as belonging to a rose plant more likely the common *Rosa canina*. Another two thorns were very typical of the *Prunus* family but the species could not be identified.

If we consider that oven and pit contents of fire refuse were the remains of final activities prior to abandonment of the settlement it would be useful to try to establish the season of last use and therefore the time of abandonment. This would be difficult to be done based on a single variable but further work on charcoal and quantification of all evidence from ovens and pits in their varied combinations across the site may help to shed light to this question.

Plants in Byzantine Anatolia

Archaeobotanical research in Byzantine and Islamic sites in Anatolia is quite limited. Reports are published for eight sites: Gritille, Kilisetepe, Çadırhöyük, Mezraahöyük and Gre Virike, Beycesultan, Serçelimanı, and Amorium.²¹ A summary, based on presence/absence of economic plants and compiled from the above-mentioned reports, is given in Table 10. Wild plants, common weeds which nevertheless could have been used as vegetables, dyes or medicine but this use of them could not be ascertained are not included.

The results from all these sites confirm the importance of wheat and barley as the staple cereals recovered from all sites. Rye is found in several sites and it was probably of secondary importance. Millets are found only occasionally. Oat and rice are reported together only from Komana but rice was found in Muslim Gritille and oat and rye are reported in samples from Amorium dating to the Seljuk period.²² As for the pulses, lentil is the most commonly consumed legume whilst *Lathyrus* and *Pisum* are also often found. *Cicer* and the *Faba* bean are rarer.

Fruits are not very well documented in the archaeobotanical record of the Byzantine period. Only grapes are found at almost all the sites and perhaps this is not unexpected since it is one of the species in the well-known Mediterranean triad since at least the Bronze age (wheat – olive – grape). Fig and pomegranate appear relatively often too. For all the rest of the fruits, evidence come almost exclusively from Komana and Serçelimanı. The number of fruit and nuts species (both domestic and wild) recovered in Komana is impressive when compared to other sites. Fifteen species are documented whilst in Serçelimanı only 9 and in Gritille and Kilisetepe only 4. Clearly, the archaeobotanical record from Komana

21 Miller 1998; Bending and Colledge 2007; Smith 2007; Oybak Dönmez 2006; Halbaek 1961; Ward 2004; Giorgi 2012.

22 Miller 1998; Giorgi 2012.

added a large number of species not recorded in previous research. Should then Komana be considered an exceptional site amongst the Byzantine communities studied to date or should the favourable conditions of preservation and the extensive sampling carried out be considered the reason that provided the opportunity to obtain a more complete and true picture of what was the norm in that times? In fact, the archaeobotanical finds from Komana suit the literary evidence about Byzantium better rather than emerging as an exceptional case. The summary of Hierophilos lists of foods to be eaten quoted in Koder includes a large number of vegetables and fruits some of which are recorded here: pomegranates, apples, pears, grapes, white figs, melons, plums, peaches, cherries, raisins, almonds, hazelnuts (this one in the original Greek text is referred to as *karya pontika*).²³ It is also interesting that he often refers to dried fruits (raisins mentioned separately as staphides). In the same article, referring to the food ways of Byzantines, Koder commends that a large number of days (he calculates to be 144) are devoted to fasting (Lenten). He also quotes one of the Patriarchs of Constantinople recommending to eat kollyba in lent, a meal made of boiled whole grains of wheat mixed with raisins and pomegranate seeds.²⁴ In Greece, today this “food”, tied to funerary ceremonies, includes walnuts, sugar and cinnamon as well. Its (more likely) close relative in Turkey (aşure) includes dried fruits and some legumes. Komana has testified finds for all the ingredients.

Conclusions

The inhabitants of Hamamtepe enjoyed a rich array of plant foods. The most common finds are, as usual, cereals and legumes. This is not a surprise as these foodstuffs not only are the basis of nutrition but also they need to be cooked before eaten therefore they have the highest chance to get carbonised. Cereal consumption is centred on wheat and barley but other species such as rye and oat are also sporadically used. Rice was possibly a luxury for the period. For the legumes, lentil is the usual but also peas and even the more demanding in cultivation chickpea are evidenced. *Nigella* seeds probably added some spice in the everyday bread and the same might have been the use of flax seeds even though the latter may have had many other uses too. Impressive and unique to Komana (to date) is the variety of fruits and nuts recovered. Would all these considered as evidence for an elite? Surely, it is evidence for a rich diet but if those people who lived in Hamamtepe were indeed rich and of a distinguished class is not easy to decide. They could have been a well off group that had the economic means to buy all these foodstuffs. But they might as well have been simple farmers who cultivated their own crops and trees. Nevertheless, even in this last case, they should have owned a large enough land to grow so many crops.

Acknowledgements

We would like to thank Professor D. Burcu Erciyas for supporting us on the implementation of the archaeobotanical research at Komana starting from the early stages of the

²³ Koder 2007, 67-8.

²⁴ Koder 2007, 61.

excavation project, and students Soner Akin, Özgen Sütçü, Fatih Taşkın and Metecan Göksaran for their painstaking efforts in the field and laboratory procedures in preparation and sorting of the samples. Also, we would like to thank British Institute at Ankara for giving access to the valuable botanical reference collection.

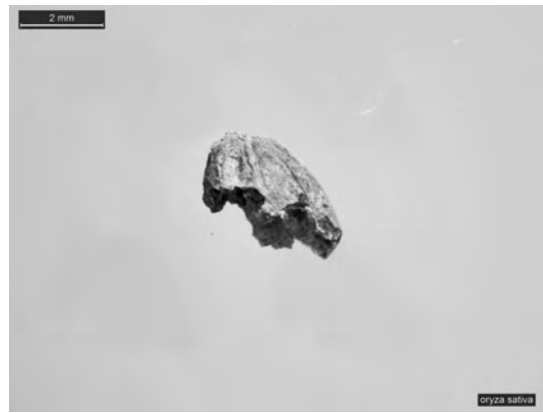
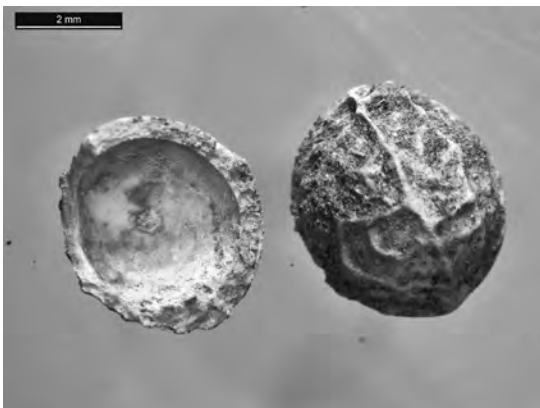
References

- Bending, J. and S. Colledge. 2007.
 “The Archaeobotanical Assemblages.” in Postgate N. and D. Thomas (eds.) *Excavations at Kilise Tepe 1994-98 from Bronze Age to Byzantine in Western Cilicia 1 (Text)*. London. BIAA Monograph.
- Bradley, J. P. and B. Uzel. 2007.
 “The Tradition of Tandır Cooking in Southeastern Anatolia: A Ethnoarchaeological Perspective.” in Takaoğlu, T. (ed.). *Ethnoarchaeological Investigations in Rural Anatolia*. vol.4. 7-44. İstanbul: Ege Yayınları.
- Cappers R.T.J. and R. M. Bekker. 2013.
A Manual for the Identification of Plant Seeds and Fruits. Groningen: Barkhuis.
- Dargon, G. 2002.
 “The Urban Economy: Seventh –Twelfth Centuries.” in A. Laiou (ed.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteen Century*, 393-461. Washington D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Giorgi, J. 2012.
 “The Plant Remains.” in Lightfoot, C. S. and E. A. Iverson (eds.). *Amorium Reports 3. The Lower City Enclosure. Finds Reports and Technical Studies*. 395-418. İstanbul: Ege Yayınları.
- Halbaek H. 1961.
 “Late Bronze Age and Byzantine Crops at Beycesultan in Anatolia.” *Anatolian Studies* 11: 77-97.
- Hansen, J. 2000.
 “Palaeoethnobotany and Palaeodiet in the Aegean region. Notes on Legume Toxicity and Related Pathologies.” in Vaughnand, S. J. and W.D.E. Coulson (eds.), *Palaeodiet in the Aegean*, 13-27. Oxford: Oxbow Books.
- Hellwig, M. 1997.
 “Plant remains from two cesspits (15th and 16th century) and a pond (13th century) from Göttingen, southern Lower Saxony, Germany” *Vegetation History and Archaeobotany* 6, 105-116.
- Hillman, G.C. 1984.
 “Interpretation of archaeological plant remains: the application of ethnographic models from Turkey.” in Van Zeist W. & W. Casparie (eds.), *Plants and ancient man: studies in palaeoethnobotany*, 1-41. Rotterdam: Balkema.
- Jacomet, S. 2006.
Identification of Cereal Remains from Archaeological Sites, Basel University: IPAS.
- Koder, J. 2007.
 “Stew and Salted Meat – Opulent Normality in the Diet of every Day?” in Brubaker, L. and K. Linardou (eds.), *Eat, Drink and Be Merry (Luke 12:19) – Food and Wine in Byzantium. Papers of the 37th Annual Spring Symposium of Byzantine Studies, in Honour of Prof. A. A. M. Bryer*, 59-72. Ashgate Variorum.
- Margaritis, E. and M. K. Jones. 2006.
 “Beyond cereals: crop processing and Vitis vinifera L. Ethnography, experiment and charred grape remains from Hellenistic Greece.” *Journal of Archaeological Science* 33: (6) 784-805.
- Miller, N. F. 1998.
 “Patterns of Agriculture and Land Use at Medieval Gritille.” in Redford S. (ed.), *The Archaeology of the Frontier in the Medieval Near East: Excavations at Gritille, Turkey*, 211-252. Archaeological Institute of America Monographs New Series: Number 3. Boston: University Museum Publications, University of Pennsylvania.
- Miller, N. F. and T. L. Smart. 1984.
 “Intentional Burning of Dung as Fuel: A Mechanism for the Incorporation of Charred Seeds into the Archaeological Record.” *Journal of Ethnobiology* 4: (1) 15-28.
- Neef, R., R.T.J. Cappers and R. M. Bekker. 2012. *Digital Atlas of Economic Plants in Archaeology*. Groningen: Barkhuis.

- Nesbitt, M., St. J. Simpson and I. Svanberg. 2010.
"History of Rice in Western and Central Asia." in Sharma S. D. (ed.), *Rice: origin, antiquity and history*, 312-2344. CRP Press.
- Oybak-Dönmez, E. 2006.
"Prehistoric and Medieval Plant Remains from Two Sites on the Euphrates, South-eastern Turkey." *Turkish Journal of Botany* 30: (1) 11-38.
- Salih, B., T. Sipahi and E. Oybak-Dönmez. 2009.
"Ancient nigella seeds from Boyali Höyük in north-central Turkey." *Journal of Ethnopharmacology* 124: 416-420.
- Smith, A. 2007.
"Plant use at Çadırhöyük, Central Anatolia." *Anatolica* 33: 169-184.
- Smith, D. N. 2013.
"Defining an indicator package to allow identification of 'cesspit' in the archaeological record" *Journal of Archaeological Sciences* 40, 526-543.
- Stathakopoulos, D. C. 2007.
"Between the field and the plate: How agricultural products were processed into food." in Brubaker, L. and K. Linardou (eds.), *Eat, Drink and Be Merry (Luke 12:19) – Food and Wine in Byzantium. Papers of the 37th Annual Spring Symposium of Byzantine Studies, in Honour of Prof. A. A. M. Bryer*, 27-38. Ashgate Variorum.
- Ward, C. 2004.
"Plant Remains." in Bass, G. F. (ed.), *Serçe Limanı: An Eleventh-Century Shipwreck, vol. 1, The Ship, Its Anchorage, Crew and Passengers*, 493-511. Texas: College Station: Texas A & M University Press.

Fig. 1 Cereals

Fig. 2 *Oryza sativa*Fig. 3 *Cicer arietinum*Fig. 4 *Nigella sativa*Fig. 5 *Celtis sp.*Fig. 6 *Cornus mas*

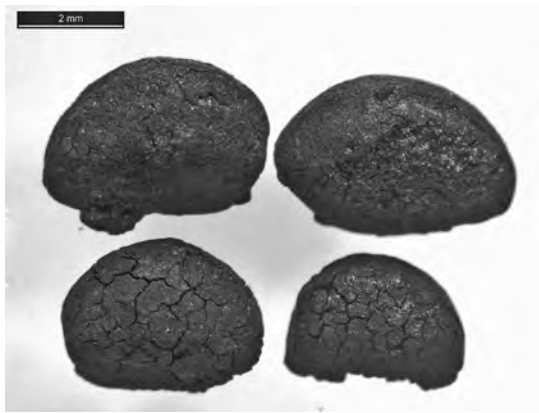

Fig. 7a *Crataegus* sp.

Fig. 7b *Crataegus* sp.

Fig. 8 *Punica granatum*

Fig. 9 *Ficus carica*

Fig. 10 *Cucurbitaceae* sp.

Fig. 11 *Prunus domestica*

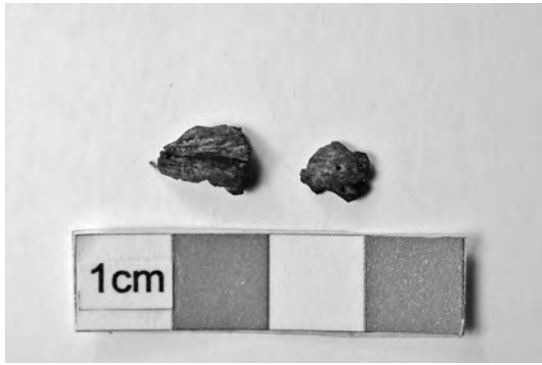
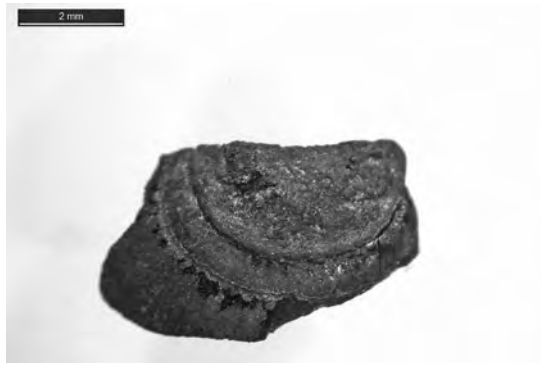
Fig. 12 *Prunus dulcis*Fig. 13a *Corylus avellana*Fig. 13b *Corylus avellana*Fig. 14 *Juglans regia*Fig. 15 *Juglans regia*Fig. 16 *Olea europaea*

Fig. 17 *Vitis vinifera*

Fig. 18 *Vitis vinifera*

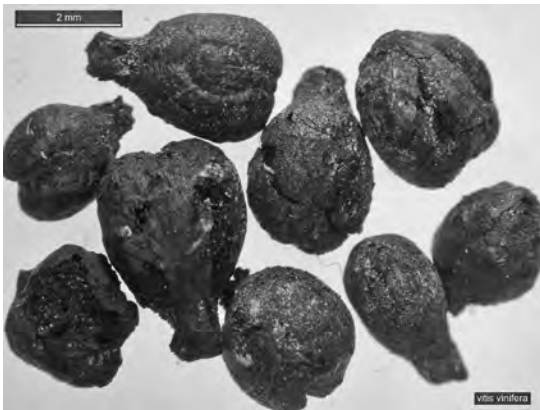

Fig. 19 *Vitis vinifera*

Fig. 20 *Vitis vinifera*

Fig. 21 *Vitis vinifera*

Fig. 22 *Triticum aestivum rachis*

Fig. 23 Cereal straw fragments

Fig. 24 Fruit tree twigs with buds

Trench HTP01	Layer	Sample	Triticum aestivum / durum	Hordeum vulgare	Secale cereale	Avena sativa	Rachis / fork / culm	Cereals / grasses	Lens culinaris	Vicia ervilla	Vicia sativa	Pisum sativum / Lathyrus sativus	Legumes	Vitis vinifera	Grape pedicel / whole	Prunus domestica / Prunus armeniaca / Prunus dulcis	Crataegus sp.	Prunus cerasus / mahaleb	Curcubitaceae sp.	Celtis sp. / Cornus mas	Nuts / Corylus avellana / Juglans regia	Weeds / un	Flower buds	Context	Preservation	Phase	
277/588	05	04	1	1					1													/1		BA	C	OTTO	
277/588	05	03	1																					BA	C	OTTO	
282/588	03	15	1																					TF	C	OTTO	
277/588	05	02		1	1									3											C	OTTO	
277/588	04	09	-	-				-	-					-								-		F	-	OTTO	
277/588	04	12																						F	-	OTTO	
277/588	04	07												1								/1		F	C	OTTO	
277/588	04	11																						F	-	OTTO	
277/588	04	10																				/1		F	-	OTTO	
277/588	04	01 -1												29											M	OTTO	
282/588	03	14						1/-																TF	M	OTTO	
272/603	02	34												1								1		TF	C	OTTO	
282/593	11	16	2	3							1			1841								3		P	C/M	WS	
277/598	05	?																				1		O	C	WS	
292/598	?	?		1										1										O	C/M	WS	
292/603	08	13k1	1											1								7/			C	BYZ	
292/603	08	14k2												1								9/			C	BYZ	
292/603	08	15k3	1											1								3/			C	BYZ	
292/603	08	16k4	1											12								3/			C	BYZ	
292/603	08	18k6															1/					3/			C	BYZ	
292/603	08	19k7												1								10/			C	BYZ	
292/603	08	20k8	1				/1							2								19/			C	BYZ	
292/603	08	22k10		1										1								12/			C	BYZ	
292/603	08	23k11												2								92			C	BYZ	
292/603	08	24k12	1						1													301			C	BYZ	
292/603	08	25k13		2																		28			C	BYZ	
287/593	03	39	2	2				17	1															P	C	WS	
277/603	03	30	1	1					1?					2										OI	C	WS?	
272/598	07	02	18	4			/-/-x	14/18	1			4/-	5	17	1/1	17/-/-	1/-	3	2/1			125	x	P	C/M	WS	
277/603	03	03																						Oa	C	WS?	
277/603	03	27	3																				x	Ou	C	WS?	
287/593	02	37	2					3		6				1								2			Oa	C	WS?
277/603	03	28		1				7																O	C	WS?	
287/598	02	38 (1)						1																F	C	WS?	
287/593	06	40	288	113	5	10	6-/353	332	14	23	6	1/1	83+x	61	32/4	1/17/2?	1/-	1		-/1/1	92/4	x	P	C	WS		
292/603	05	02	4					2									1/				/1/1	1	x	N	C		
287/598	02	38 (8)																						TF		WS?	
292/603	09	26	1					1						4											L	C	
277/603	06	07						1						1								2		Lf	C/M		
292/603	07	11							1															Ci	C		
282/598	?	41	2	1				4									1									C	
272/603	02	32																				1		L	C		
287/598	02	38 (7)		1																				F	C	WS?	
292/603	07	10												4								1		F	C		
297/603	05	36						2					2	1	2/-										C/M		
292/603	07	09											1												Ci	C	
272/603	01	12																				1		L	M		
292/603	08	17 k5-1																									
292/603	05	05	2					1																		C	
287/603	04	39	2	1				1/-					2													C	
272/593	02		1																							C	
272/598	04		1																							C	WS
277/598	03																								F	C	WS
282/598	03		1	1				1																		C	WS?
272/593	14							1					x	2								2			C/M	WS	
277/593	08		2						1													1				C	WS
277/593	4/7																							TF		WS	
282/598	03			1																						C	WS

Table 1. HTP01 Area plant remains counts.

Abbreviations: R = rodent, S = Snake, F=fish, R = rodent, B =large mammal bone fragments, Pp = puparia, E= egg shell, S = shells, B = bird, Fr = frog, TF = On floor, P = Pit, O = oven, Ou = Oven upper, Om= Oven middle, Ol = Oven lower, Oa=Oven around, Pi = pithos, Cwp = clay water pipe, L = layer, C = charred, M = mineralised, WS = Byzantine Workshop Phase, BYZ = Byzantine Church Phase, OTTO = Ottoman Phase, Pu = Pit upper, Pm = Pit middle, Sc = South corner, Wc = West corner, Ec = East corner, SW = South-west corner, Sec = South-east corner, NEc = North-east corner, BA = Burnt Area, G = Grave, Ci = Ceramic inside, Cess = Cesspit

Trench HTP02	Layer	Sample	Triticum aestivum / durum	Hordeum vulgare	Cereals	Lens culinaris	Vicia ervilia	Vicia sativa	Legumes	Vitis vinifera	Grape pedicel / whole	Rosa canina	Plum endocarp / seed	Olea europaea	Corylus avellana	Weeds	Context	Preservation	Phase
217/588	06	07	1														L	C	
232/638	06	04			1												L	C	
217/588	03	05	2		2				2							7	O	C/M	
232/633	04	01	1						1							1		C/M	
232/628	03	02	6		1				3			1?				7	P	C/M	
227/628	07	06				1				40									
227/628	07	05								3									
227/623	04		4	6		5	2	3	3	37	4/5		1/1	1	1	1	O		

Table 2. HTP02 Area plant remains counts.

Trench HTP03	Layer	Sample	Triticum aestivum / durum	Hordeum vulgare	Secale cereale	Avena sativa	Cereals	Lens culinaris	Vicia ervilia	Pisum sativum / Lathyrus sativus	Legumes	Grape seeds	Grape pedicel / whole	Prunus domestica / Prunus armeniaca	Prunus dulcis	Prunus sp.	Malus / Pyrus sp.	Citrus / Citrus sp.	Fruit / fruit skins	Nut / stone fr.	Celtis sp.	Weeds / Un	Flower buds	Context	Preservation	Phase
332/578	03	06	53	2				1				15	/5+18	1				/2	4			3			C	
337/578	03	13	14	5					1	1		6						1?	5/2			1/1		O	C	
327/578	03	05	18	5								32													C	
337/578	04	14-2	2					17	11	/1	2												1		C	
327/578	03	04	1	4				18				7	/1						2			2			C/M	
327/578	05	01cont.	2									1	x										x		C	
337/578	03	12-2	13	1	1		2				2	4			2				3	1	1				C	
337/578	03	12-1	13	1	1		1	1			4	3	1/	/x			3					3			C	
337/578	02	08	1	5								6				1				1		1	1		C	

Table 3. HTP03 Area plant remains counts.

Trench HTP04	Layer	Sample	Triticum aestivum / durum	Hordeum vulgare	Secale cereale	Avena sativa	Rachis / fork / Culm	Cereals	Lens culinaris	Vicia sativa	Legumes	Vitis vinifera	Grape pedicel / whole	Crataegus sp.	Celtis sp.	Flower buds	Weeds	Linum usitatissimum	Context	Preservation	Phase
352/678	05	03	3	11								3					7			C	
352/678	07	03	317	167	3	6	9/1/11	81	1	5		6	1/	4	1	10?	65	2		C	
352/678	04	01	1								1						1			C	
352/678	04	02	1									53							OaF01	C/M	

Table 4. HTP04 Area plant remains counts.

Samples HVZ 01	Layer	Sample	Triticum aestivum / durum	Hordeum vulgare	Secale cereale	Rachis / fork / culm	Cereals	Legumes	Flower buds	Weeds	Context	Preservation	Phase
782/363, 782/352 section			23	1	1	-/-/x	7	1	1				
792/373	02	03	2				1?			17	SWc	C/M	
787/373	02	?	1	1?					1	2	SEc	C	
792/373	02	02							1	5	center	C/M	

Table 5. HVZ01 Area plant remains counts.

Trench HTP01	Layer	Sample	Triticum aestivum / durum	Hordeum vulgare	Oryza sativa	Rachis / fork / culm	Cereals	Lens culinaris	Vicia sp.	Pisum sativum	Cicer Arietinum	Lathyrus sativus	Legumes	Nigella sativa	Vitis vinifera	Grapepedice / whole	Cucurbitaceae sp.	Celtis sp.	Olea europaea	Juglans regia	Ficus carica	Malus / Pyrus sp.	Prunus cerasus	Prunus / Prunus domestica	Prunus mahaleb	Rubus fruticosus	Weeds	Context	Preservation	Phase
277/603	07	08													x	x/	x						x	/x			x	Cess	M	WS
277/603	07	11													x	x/					x	x	x				x	Cess	M	WS
277/603	07	31		x	x			x						x	x	x/	x				x	x	x				x	Cess	M	WS
287/588	10	30 (1)	x	x				x	x	x		x			x									x			x	Pm	C/M	WS
287/588	10	30 (2)	x	x											x					x							Pm	C/M	WS	
287/588	10	30 (3)	x												x					x							x	Pm	C/M	WS
287/588	10	?	x	x			x								x	x/					x						x	Pu	C/M	WS
287/588	06	17 (3)																										P	C	WS
287/588	06	17 (2)																										P	C	WS
287/588	06	17 (1a)	x				x																			x	P	C	WS	
287/588	06	17 (1b)													x												x	P	C	WS
282/603	04	26 (4)	x	x											x												x	P	C	WS
282/603	04	26 (2)	x	x			x	x							x	x/x							x				x	P	C/M	WS
282/603	04	26 (1)	x	x			x	x			x				x	x				x							x	P	C	WS
282/603	04	26 (3)	x	x			x								x	x											x	P	C	WS
282/603	04	24	x				x								x	x											x	O	C	WS
282/603	04	25						x																			x	O	C	WS
282/603	04	23	x	x			x		x						x												x	BA	C	WS
282/603	04	20	-	-			-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	CP	C	WS
282/603	04	22	x					x							x												x	BA	C	WS
282/603	03	28																									x	BA	C	WS?
277/593	?	?(3)	x	x			x								x	x/x	x										x	O	C	WS
282/593	09	31	x	x			x			x?					x	x/											x	O	C	WS
272/588	07	16	x												x		x							x			x	P	C/M	OTTO?
272/588	07	16 (2)	x	x?			x								x	x/											x	P	C/M	OTTO?
282/588	06	32	x	x		x/-/x	x								x	x/x											x	O	C/M	WS
287/588	04	29-1	x												x												x	oO	C	WS?
277/593	05	33-1	x												x	x/												O	C	WS
282/588	10	04	x	x?											x												x	CP	C/M	WS
277/588	03	10	x	x											x	x/											x	BA	C/M	OTTO?
272/588	03	12-1	x	x											x	x/										x	x	BA	C	OTTO?
277/593	?	?(2)	x					x																				O	C	WS
277/588	06	01 (4)	x	x			x																				x	Oa	C	WS
282/593	09	31 (1)																									x	O	C/M	WS
277/588	06	01 (2)	x							x?																	x	Oa	C/M	WS
277/593	?	1	x																										C	?
277/588	06	01 (3)	x							x?									x?									Oa	C/M	WS
287/588	07	18	x												x												x	BA	C/M	WS?
287/588	04	15 (1)	x			//x	x					x?			x	x/		x?									x	oO	C	WS?
282/588	08	02																										F		WS
277/588	06	01 (1)																										Oa	C/M	WS
287/588	08	19 (1)																									x	MP	C	WS?
277/593	05	33 (1)	x												x	x/											x	O	C	WS
287/588	04	21	x																									Oa	C	WS?
287/588	04	06 (2)																										O		WS?
277/598	?	?																												
272/588	03	12 (2)	x						x?						x	x/											x	BA	C	OTTO?
282/588	10	03 (2)							x?						x												x	oO	C	WS
282/593	09	31-2					x								x	x?									x?		x	O	C/M	WS
282/588	10	03 (1)		x											x												x	O	C	WS
287/588	04	06 (1)														x?												O		WS?
287/588	04	15	x												x													oO	C	WS?

Table 6. HTP01 Area plant remains on presence/absence.

Trench HTP02	Layer	Sample	Triticum aestivum / durum	Hordeum vulgare	Secale cereale	Cereals	Lens culinaris	Legumes	Vitis vinifera	Grape pedicel	Celtis sp.	Flower buds	Weeds	Context	Preservation	Phase
232/618	03	04	x										x	Pi	C	
252/618	04	09	x?	x									x	G18	C	
247/608	03	14	x	x			x	x	x					Sc	C	
252/618	04	06		x					x			x		Wc	C	
247/618	04	11	x?	x					x			x		Ec	C	
257/568	04	02	x							x			x	Pi/O	C	
252/618	04	08				x						x		G21	C	
252/618	03	07	x	x		x		x	x				x	Ce	C	
237/628	02	02									x			NEc	M	
252/618	03	05												Pi		
217/588	04	06	14		1?									Pi		
247/608	03	12	x	x						x				Ce	C	
23																
7/628	03	02	x	x										Ce	C	

Table 7. HTP02 Area plant remains on presence/absence.

Trench HTP04	Layer	Sample	Triticum aestivum / durum	Hordeum vulgare	Rachis / culm	Cereals	Lathyrus sativus	Legumes	Vitis vinifera	Pedicel	Rubus fruticosus	Weeds	Context	Preservation	Phase
352/678	04	F2-2	x	x	/34					1	x?		O	C	
352/678	04	F2-3	x	x	/3		x?		x				O	C	
352/678	04	F2-1	x	x					x				O	C	
352/678	04	F3-1	x	x	1/4				x		x?	x	O	C/M	
352/678	04	F3-2	x										O	C	
352/678	04	F3-3	x	x					x			x	O	C	
352/678	04	F3-4	x			x		x				x	O	C	

Table 8. HTP04 Area plant remains on presence/absence.

Trench HTP06	Layer	Sample	Triticum aestivum / durum	Hordeum vulgare	Vitis vinifera	Prunus cerasus	Weeds	Context	Preservation	Phase
257/568	03	01					x	Cwp	C	
257/568	04	02	x	x	x	x	x	Pi/O	C	
?	?	?	x		x		x	?	C	

Table 9. HTP06 Area plant remains on presence/absence.

Sites	Gritille	Kilisetepe	Çadırhöyük	Mezraahöyük	Gre Virike	Beycesultan	Serçelimanı	Amorium	Komana
Period	Byz	Byz	Byz	11-13th	11-13th	10th	11th	8th-11th	12th-13th
# of samples	77	9	1	14	5	1	?	19	148 - otto
CEREALS									
Hordeum	x	x	x	x	x	x		x	x
Triticum	x	x	x	x	x	x		x	x
Secale	x		x			x			x
Avena									x
Oryza									x
Panicum		x						x	
Setaria	x	x							
PULSES									
Cicer	x			x					x
Lathyrus	x	x		x	x			x	x
Lens	x	x	x	x	x				x
Pisum	x	x		x	x			x?	x
Vicia faba	x	x							
Vicia ervilia/sp.	x	x						/x	x
Trifolium (clover)				x	x			x	
Trigonella foenum-graecum	x								
SPICE/OIL/FIBRE									
Nigella sativa									x
Coriandrum				x					

Table 10. Economic plants in Byzantine Anatolia.

Komana Kazısı Metal Buluntularından Bir Grup: Röliker Haçlar

Meryem ACARA ESER*

Abstract

The metal finds which were found in Comana excavations between 2009 and 2013, show the importance of this site during Byzantine period. In this study, reliquary crosses were introduced and evaluated. Reliquary crosses were made in casting technique with bronze and decorated with engraving. On some objects, hollows for embellishment with colored glass or stones were found. Six reliquary crosses decorated with figures. Two of the figures could be identified, one of them is Mother of God (Cat. No. 1), and the other one is Saint George (Cat. No. 10). Geometrical motifs and concentric circles take an important place in their decorations as well as figures. According to the general features as type and styles, reliquary crosses were dated between 11th and 12th century.

Anahtar Kelimeler: Röliker, Röliker haç, Bronz, Orta Bizans

Giriş

Komana antik kentinde 2009 yılında başlayan kazı çalışmalarında ele geçen ve Orta Bizans dönemine ait veriler sunan buluntular içerisinde metaller zengin bir grup oluşturmaktadır. Özellikle tören, takdis ve adak haçları, röliker haçlar gibi liturjik objeler, aydınlatma araçlarına ait çeşitli örnekler, süs eşyaları biçim ve bezemeleri ile dikkati çeker ve yerleşimin Bizans dönemindeki önemine işaret eder. Bu bölümde, metal buluntular içerisinde on röliker haç tanıtılarak değerlendirilmiştir.

Hristiyan inancında, *rölik kültü* önemli bir yer tutar. *Rölik*, kutsal kişilerin, aziz ve martirlerin bedeninden kalan kalıntılardır. Bu kişilere temas eden nesneler de rölik olarak kabul edilmiştir. Bu inanışla ilişkili olarak röliklerin muhafaza edildiği *rölike*ler de form çeşitliliği ve bezemeleri ile Bizans el sanatlarının zengin bir grubunu oluşturur.¹ Rölikler,

* Yrd. Doç. Dr. Meryem ACARA ESER, Cumhuriyet Üniversitesi, meryemacara@gmail.com

1 Hristiyanlıkta rölik, rölik kültü ve rölikerler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın 2011; Buschhausen 1971; Frazer and Cutler 1991, 3: 1782-3; Pitarakis 2006; Taft and Kazhdan 1991, 3: 1779-81.

4. yüzyıldan itibaren altın, gümüş, fildişi gibi değerli malzemelerden kutu biçiminde veya taştan lahit biçiminde yapılmış rölikerlerde korunmuşlardır. Özellikle, ikonoklas-mus dönemi sonrasına tarihlenen haç biçimli rölikerler taşınabilir, kişisel objelerdir. Günümüze ulaşan örneklerin yoğunluğu, yaygın bir kullanım alanına sahip olduklarını göstermektedir.

Haç biçimli rölikerler, menteşeler ile birbirine bağlanan içleri oyuk iki haçtan oluşur. Bu haç üst kolda yer alan askı halkasına geçirilen metal veya deri bir askı ile boyuna asılarak göğüs üzerinde taşınabilir. Müze ve koleksiyonlarda altın ve gümüş röliker haç örnekleri olmakla birlikte malzemede yoğun olarak bronz tercih edilmiştir. Bronzun döküm tekniği-ne uygun ve dayanıklı bir metal olması bu tercihte önem taşımaktadır. Döküm ile elde edilen kabartma tekniğinin yanı sıra kazıma tekniği ile de bezenen örneklerde renkli cam için yapılmış yuvalar da görülebilir. Röliker haçların üzerine çoğunlukla figürlü bezemeler yapılmıştır. İşlevi ile ilişkili olarak bir yüzünde “Çarmıhta İsa” tasviri bulunurken, diğer yüzünde orans duruşunda Meryem veya bir aziz figürü, kimi örneklerde kol uçlarında incil yazarlarının büstleri yer alabilir. Bir grup röliker haçta ise her iki yüzde de geometrik süs-lemeler ve renkli cam dolgusu için ayrılmış yuvalar bulunmaktadır.

Katalog

No. 1 Bronz Röliker Haç (Fig. 3-4)

Kazı Env./Buluntu No: 298 / KARP13-HTP01-198

Buluntu Yeri-Tabaka: HTP01-277/613-T08

Ölçü: Tüm Yük.: 12.2 cm, Haç Yük.: 7.9 cm, Gen.: 5.4 cm, Kal.: 1 cm

Tanım: Sağlam durumdaki rölikerin yüzeyi korozyon nedeni ile kısmen tahrip olmuştur.

Ön yüzünde, kazıma tekniği ile yapılmış, orans duruşunda haleli bir figür tasvir edilmiştir. Başının üzerinde “MHTHP[]XC” harfleri bulunmaktadır.

“Tanrı Anası” ve “İsa” kısaltmasının birlikte verildiği anlaşılmaktadır. Figür; oval, uzun yüzü, sivri çenesi, yuvarlak gözleri, düz bir çizgi halindeki ağzı ve kaşları ile birleşik “U” biçimindeki burnu ile stilize edilmiştir. Aynı stilizasyon vücudunda da görülür. Vücut hatları belli olmayan figürün giysisi birbirini kesen paralel çizgiler ile eşkenar dörtgenlere ayrılmıştır. Kolları belinden iki yana doğru açılmıştır, büyük ve stilize ellerinde parmaklar birer çizgi ile belirtilmiştir. Ayakları birbirine ters yönde iki yana dönüktür.

Arka yüzünde; her haç kolunda birer üçgen ile oluşturulmuş yıldız motifi yer alır. Haçın merkezinde ve haç kollarının uçlarında daire biçimli birer yuva bulunmaktadır. Özgününde renkli taş veya renkli cam dolgusu için yapılan yuvalar günümüzde boştur.

Tip: Haç Tip IV; Askı Halkası Tip VI.² (Fig. 1-2)

Tarih: 11. yüzyıl

Yayın: -

2 Pitarakis (2006)' in tipolojisi esas alınmıştır.

No. 2 Bronz Röliker Haç (Fig. 5-6)**Kazı Env./Buluntu No:** 297 / KARP11-HTP01-338**Buluntu Yeri-Tabaka:** HTP01-297/603-T04**Ölçü:** Tüm Yük.: 10.3 cm, Haç Yük.: 7.2 cm, Gen.: 5 cm, Kal.: 0.9 cm**Tanım:** Sağlam durumdaki rölikerin yüzeyi korozyon nedeni ile kısmen tahrip olmuştur.

Ön yüzünde, kazıma tekniği ile yapılmış, orans duruşunda haleli bir figür tasvir edilmiştir. Başının üzerindeki yazıt tahrip olduğundan çözümlenememiştir. Figür; oval yüzü, oval gözleri, bitişik ve tek çizgi halindeki kaşları, burnu ve ağzı ile stilize edilmiştir. Aynı stilizasyon vücudunda da görülür. Vücut hatları belli olmayan figürün giysisi iki kısımdan oluşur. İçteki uzun kollu ve ayaklarına kadar uzanan kıyafetinin üzerinde, boynundan aşağıya uzanan ve belden aşağısında üç haç motifi olan ikinci bir parça (atkı / orarion veya epitrahelion) bulunmaktadır. Giysisi aziz olmasının yanı sıra din adamı olduğunu gösterir. Kolları belinden iki yana doğru açılmıştır, büyük ve stilize ellerinde parmaklar birer çizgi ile belirtilmiştir. Ayakları birbirine ters yönde iki yana dönüktür.

Arka yüzünde; her haç kolunda birer üçgen ile oluşturulmuş yıldız motifi yer alır. Haçın merkezinde daire biçimli bir yuva bulunmaktadır. Özgününde renkli cam dolgusu için yapılan yuva günümüzde boştur.

Tip: Haç Tip I; Askı Halkası Tip VIII (Fig. 1-2)**Tarih:** 11-12. yüzyıllar**Yayın:** Erciyas 2012, 133, Fig. 5; Erciyas 2013, 139, Fig. 12**No. 3 Bronz Röliker Haç (Fig. 7-8)****Kazı Env./Buluntu No:** 297 / KARP13-HTP01-197**Buluntu Yeri-Tabaka:** HTP01-277/613-T08**Ölçü:** Haç Yük.: 8.1 cm, Gen.: 4.5 cm, Kal.: 0.4 cm**Tanım:** Rölikerin bir yüzü ve askı halkası günümüze gelebilmiştir. Yüzeyi korozyon nedeni ile kısmen tahrip olmuştur.

Eserin mevcut yüzünde, kazıma tekniği ile yapılmış, orans duruşunda haleli bir figür tasvir edilmiştir. Askı halkası haçın üzerine kıvrılarak zaman içerisinde bütünleşmiş ve temizlik çalışması sırasında da açılmamıştır, bu nedenle figürün başının üzerindeki yazıt okunamamıştır. Figür; yuvarlak yüzü, sivri çenesi, düz çizgiler ile yapılmış yüz hatları ile stilize edilmiştir. Aynı stilizasyon vücudunda da görülür. Vücut hatları belli olmayan figürün giysisinde, paralel üçer sıra çizgi ile eşkenar dörtgenler oluşturulmuştur. Kolları, haçın yatay kollarında, figürün bedeninden bağımsız gibi durmaktadır, büyük ve stilize ellerinde parmaklar birer çizgi ile belirtilmiştir. Figürün ayakları bu kısımdaki korozyon nedeni ile görülememektedir.

Haçın iç tarafı 0.3 cm derinliğinde oyuktur.

Tip: Haç Tip I; Askı Halkası Tip VI (Fig. 1-2).**Tarih:** 11-12. yüzyıllar**Yayın:** -

No. 4 Bronz Röliker Haç (Fig. 9-10)**Kazı Env./Buluntu No:** 456 / KARP13-HTP01-256**Buluntu Yeri-Tabaka:** HTP01-277/613-T08**Ölçü:** Haç Yük.: 9 cm, Gen.: 5.2 cm, Kal.: 0.4 cm**Tanım:** Rölikerin bir yüzü ve menteşeleri günümüze gelebilmiştir. İyi durumdadır.

Rölikerin mevcut yüzünde, kazıma tekniği ile yapılmış, orans duruşunda haleli bir figür tasvir edilmiştir, kimliğini belirten yazıt yoktur. Figür;

oval, uzun yüzü, sivri çenesi, oval gözleri, gözleri ile birleşik "U" biçimindeki burnu ile stilize edilmiştir. Ağız belirtilmemiştir. Aynı stilizasyon vücudunda da görülür. Vücut hatları belli olmayan figürün üst kısmı üçgen biçimindedir. Giysisi bu kısımda yarım daire biçiminde çizgiler ile bezenmiştir. Giysinin alt kısmı ise, birbirine paralel çizgiler ile eşkenar dörtgenlere ayrılmıştır. Kolları belinden iki yana doğru açılmıştır, büyük ve stilize ellerinde parmaklar birer çizgi ile belirtilmiştir. Giysinin alt bölümünde farklı bir bezeme var gibi görünse de bunlar figürün birbirinin aksi yöne dönük ayaklarıdır. Haçın üst ve yan kollarında kıyafetindekilere benzer geometrik biçimlerle oluşturulmuş bezemeler bulunmaktadır.

Haçın iç tarafı 0.3 cm derinliğinde oyuktur.

Tip: Haç Tip IV (Fig. 1).**Tarih:** 11. yüzyıl**Yayın:** -**No. 5 Bronz Röliker Haç (Fig. 11-13)****Kazı Env./Buluntu No:** - / KARP11-HTP04-037**Buluntu Yeri-Tabaka:** HTP04-352/678-T06**Ölçü:** Haç Yük.: 9.1 cm, Gen.: 5.3 cm, Kal.: 0.9 cm**Tanım:** Rölikerin iki yüzü de günümüze gelebilmekle birlikte bağlantı kısımları dağılmış ve yüzeyi aşırı korozyon nedeni ile tahrip olmuştur.

Rölikerin iki yüzü de kazıma tekniği ile bezenmiştir. Bir yüzünde, biri haçın merkezinde diğerleri kollarında olmak üzere ikişer çizgi ile yapılmış yuvarlak çerçeveler içerisinde iç içe dairelerden oluşan bezemeler vardır. Bu motiflerin merkezlerinde de, yatay kollardan birisi dışında birer küçük delik yer alır.

Haçın diğer yüzünde ise, merkezde aynı motif kollarda ise 0.9 cm çapında birer yuva bulunur. Renkli taşlar için hazırlanan yuvalar boştur.

Tip: Haç Tip IV (Fig. 1).**Tarih:** 10-12. yüzyıllar arası**Yayın:** -

No. 6 Bronz Röliker Haç**Kazı Env./Buluntu No:** 585 / KARP13-HTP01-335**Buluntu Yeri-Tabaka:** HTP01-T06**Ölçü:** Haç Yük.: 8.2 cm, Gen.: 4.7 cm, Kal.: 0.3 cm**Tanım:** Bir yüzü günümüze gelebilen rölikerin yüzeyi aşırı korozyon nedeni ile tahrip olmuştur.**Tip:** Haç Tip I (Fig. 1).**Tarih:** -**Yayın:** -**No. 7 Bronz Röliker Haç (Fig. 14-15)****Kazı Env./Buluntu No:** 735 / KARP13-HTP01-435**Buluntu Yeri-Tabaka:** HTP01-T10**Ölçü:** Haç Yük. (k): 3.8 cm, Gen.: 5 cm, Kal.: 0.4cm**Tanım:** Rölikerin bir yüzü günümüze gelebilmiştir. Üst kolu tamamen, alt kolunun ise uç kısmı eksiktir. Yüzeyi korozyon nedeni ile tahrip olmuştur.

Rölikerin mevcut kısmında kazıma tekniği ile yapılmış orans duruşunda bir figürün gövdesi ve kolları, alt kolda ikinci bir figürün yüzü bulunmaktadır. Başı günümüze gelemeyen figürün üst kısmı üçgen biçimindedir ve giysisi eğik, paralel çizgiler ile bezenmiştir. Kolları belinden iki yana doğru açılmıştır, parmakları stilize edilerek çizgiler ile belirtilmiştir. Alt kolda yer alan, büst halindeki ikinci figür oval, uzun yüzü, sivri çenesi, nokta halindeki gözleri, kaşları ile bitişik burnu ve düz bir çizgi halindeki ağzı ile stilize edilmiştir.

Haçın iç tarafı 0.2 cm derinliğinde oyuktur.

Tip: Haç Tip I (Fig. 1)**Tarih:** 10-11. yüzyıllar**Yayın:** -**No. 8 Bronz Röliker Haç (Fig. 16-17)****Kazı Env./Buluntu No:** 296 / KARP13-HTP01-196**Buluntu Yeri-Tabaka:** HTP01-277/613-T08**Ölçü:** Haç Yük.: 9.5 cm, Gen.: 6.2 cm, Kal.: 0.5 cm**Tanım:** Rölikerin bir yüzü günümüze gelebilmiştir, hafif korozyon tabakasına rağmen oldukça iyi durumdadır.

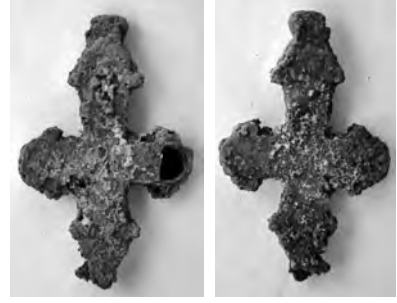
Röliker haçın diğerlerinden farklı olarak kol uçları ikiye daire ile sonlanmaktadır. Mevcut yüzünde kazıma tekniği ile yapılmış bir haç motifi ve haçın yüzeyinde paralel, eğik çizgiler ile oluşturulmuş geometrik bezemeler yer alır. Ayrıca, biri haçın merkezinde diğerleri kollarında olmak üzere 0.9 cm çapında birer yuva, bu yuvaların ortasında taşları sabitleyebilmek için birer delik bulunmaktadır. Renkli taşlar için hazırlanan yuvalar boştur.

Tip: Haç Tip II (Fig. 1)**Tarih:** 11-12. yüzyıllar**Yayın:** -

No. 9 Bronz Röliker Haç (Fig. 18-19)**Kazı Env./Buluntu No:** - / KARP12-HTP01-719**Buluntu Yeri-Tabaka:** HTP01-282/603-T05**Ölçü:** Haç Yük.: 7.6 cm, Gen.: 4.8 cm, Kal.: 1 cm

Tanım: Rölikerin iki yüzü de günümüze gelebilmiştir, ancak aşırı korozyon nedeni ile iki yüzey de tahrip olmuş ve iki kapak birbirine kaynamıştır. Bir yüzünde, yatay kollardan birisinin yarısı eksiktir.

Röliker haçın diğerlerinden farklı olarak kol uçları yarım daire biçimindedir ve bu kısımların iki yanında dışa taşkın, küçük birer yarım daire bulunmaktadır. Yüzeylerdeki tahribat nedeni ile herhangi bir bezeme veya yazıt tespit edilememiştir.

Tip: Haç Tip IX (Fig. 1).**Tarih:** 11-12. yüzyıllar**Yayın:** -**No. 10 Bronz Röliker Haç (Fig. 20-23)****Kazı Env./Buluntu No:** 342 / KARP13-HTP03-092**Buluntu Yeri-Tabaka:** HTP03-332/583-T04**Ölçü:** Haç Yük.: 8.3 cm, Gen.: 5.7 cm, Kal.: 0.15 cm

Tanım: Levha halinde iki haç ve iki haçı menteşeler yerine birbirine bağlayan 1.2 cm genişliğinde haç biçimli levhaya ait parçalardan oluşur. Bu özelliği ile kutu biçimini almıştır. Haçların her ikisi de sağlam ve iyi durumdadır ancak birleştiren levhalar birbirinden ayrılmıştır ve eksiktir. Korozyon nedeni ile yüzey tahrip olmuştur.

Her iki haçın yüzeyi kazıma tekniği ile bezenmiştir. Haçlardan birisinin yüzeyinde orans duruşunda bir figür ve başının üzerinde "TEOPGIO(" (Georgios) yazısı bulunmaktadır. Figür; oval, uzun yüzü, sivri çenesi, oval gözleri, kaşları ile birleşik "U" biçimindeki burnu ile stilize edilmiştir. Ağız birbirine paralel iki çizgi ile vurgulanmıştır. Aynı stilizasyon vücudunda da görülür. Vücut hatları belli olmayan figür, uzun bir giysi ile tasvir edilmiştir. Giysinin önünde çapraz çizgilerle oluşturulmuş eşkenar dörtgenler ile bezeli bir parça yer alır. Korozyon nedeni ile oluşan tahribat, iki yana açılan kolları, stilize elleri ve ayaklarının tümüyle seçilmesine engel olmaktadır.

Diğer haçın yüzeyi Kat.No. 5 ile benzer bezeme ve düzenlemeye sahiptir.

Tip: Haç Tip 1 (Fig. 1).**Tarih:** 11. yüzyıl**Yayın:** -

Değerlendirme

Bugünkü durum: Komana antik kentinde, 2009-2013 yılları arasında yapılan kazı çalışmalarında on rölaker haç bulunmuştur. Bunlardan altı objenin iki parçası da mevcuttur (Kat. No. 1, 2, 5, 6, 9, 10), dördünün ise bir yüzü korunmuştur (Kat. No. 3, 4, 7, 8). Yedi örnek korozyon nedeni ile kısmen tahrip olmakla birlikte tasvirler tanımlanabilmektedir (Kat. No. 1, 2, 3, 5, 7, 8, 10), bir örnek tasvir açısından en iyi durumdadır (Kat. No. 4), iki örneğin yüzeyleri tamamen korozyon ile kaplı olduğundan tasvir ve yazıt görülememektedir (Kat. No. 6, 9). Figürlü örneklerden ikisinde yazıt okunabilir (Kat. No. 1, 10), ikisinde tahrip olduğu için çözümlenememiştir (Kat. No. 2, 3), bir örnekte yazıt yoktur (Kat. No. 4), bir örnekte ise haçın üst kolu kırık olduğundan yazıt olup olmadığı tespit edilememiştir (Kat. No. 7).

Dört rölakerin askı halkası günümüze gelebilmiştir (Kat. No. 1, 2, 3, 9).

Haç ve Askı halkası Tipleri: Haç tipleri çeşitlilik göstermekle birlikte Tip I, beş örnekle ilk sırada yer alır (Kat. No. 2, 3, 6, 7, 10), üç örnek Tip IV (Kat. No. 1, 4, 5), birer örnek Tip II (Kat. No. 8) ve Tip IX (Kat. No. 9) içerisinde değerlendirilmiştir (Fig. 1).

Tip I; üst ve yatay kolları birbirine eşit Latin haçı biçimindedir ve kollar merkezden dışa doğru genişlemektedir.

Tip II; Tip I'e benzer, ancak kol uçları ikiye daire veya damla motifi ile sonlanır.

Tip IV; Tip I'e benzer, farklı olarak yatay kollar üst koldan kısadır.

Tip IX; Kolları birbirine eşit Yunan haçı tipindedir, yarım daire biçimindeki kol uçları iki yanında daha küçük, dışa taşkın birer yarım daire ile sonlanır.

Askı halkası günümüze kalabilen dört rölakerden ikisinin halkaları Tip VI (Kat. No. 1, 3), bir örneğin Tip VIII (Kat. No. 2) ile aynı olduğu tespit edilmiştir. Bir örneğin ise (Kat. No. 9) korozyon nedeni ile askı halkası tipi belirlenememiştir (Fig. 2).

Tip VI; Silindirik biçimli halka ve halka ile menteşe kısmını bağlayan üçgen parçadan oluşmaktadır.

Tip VIII; Aynı biçime sahiptir, farklı olarak silindirik biçimli halka merkezde, dikey eksen- de iki yana uzatılmış ve bir çizgi ile vurgulanmıştır.

Boyut: Rölakerde haç yüksekliği 7.2-9.5 cm, haç genişliği 4.5-6.0 cm arasında değişmektedir. Üç örnekte haç yüksekliği 7.2-7.9 cm (Kat. No. 1, 2, 9), üç örnekte 8.1-8.3 cm (Kat. No. 3, 6, 10), üç örnekte ise 9.0-9.5 cm (Kat. No. 4, 5, 8) arasındadır. Haç genişliği beş örnekte 4.5-5.0 cm (Kat. No. 2, 3, 6, 7, 9), beş örnekte 5.2-6.2 cm (Kat. No. 1, 4, 5, 8, 10) arasındadır. Boyutlara bakıldığında yükseklik ile genişlik arasında doğru orantıdan, yüksekliğin arttıkça genişliğin de arttığından söz edilemez. Bu durumda önemli olan, genellikle Latin haçı biçimi tercih edildiğinden alt kolun her koşulda diğer kollardan uzun olmasıdır.

Malzeme-Teknik: Tüm örneklerin malzemesi bronz olup, tahrip olduğu için yüzeyleri hakkında fikir edinemediğimiz iki örnek (Kat. No. 6 ve 9) dışında sekiz rölakerde bezemelerin

kazıma tekniği ile yapıldığı görülmüştür. Dört örnekte (Kat. No. 1, 2, 5, 8) renkli cam dolgusu veya renkli taşlar için yuvalar bulunmaktadır. Ancak cam veya taşlar günümüze gelememiştir.

Bezeme: Bezeme görülen sekiz röliker haçtan altı örnekte (Kat. No. 1, 2, 3, 4, 7, 10) orans duruşunda birer figür yer almaktadır. Diğer iki örnekten Kat. No. 5'in her iki yüzünde, Kat. No. 8'in ise günümüze gelebilen bir yüzünde çizgisel, geometrik motifler görülür. Dolayısı ile Kat. No. 8'in diğer yüzünde geometrik bezemeler olabileceği gibi, figür olması da olasılık dahilindedir.

Üslup: Rölikerleri birbirinden farklılaştıran en önemli unsur üsluptur. Genel olarak bakıldığında, stilize figürler açısından birbirleri ve yayınlanmış örnekler ile benzerlik gösterebilirler de detaylarda farklılıklar tespit edilebilmektedir. Bu farklılıklar daha çok baş biçimi ve kaş, göz ve burun gibi yüz detaylarında dikkati çeker. Başlarda üç değişik biçim söz konusudur: Oval ve uzun baş, sivri çene (Kat. No. 1, 4, 7, 10), oval baş (Kat. No. 2), yuvarlak baş ve sivri çene (Kat. No. 3). Yüz detaylarında ise; gözlerde iki farklı biçim görülür: içi boş veya dolu daire (Kat. No. 1, 7), yatay veya eğik oval (Kat. No. 2, 4, 10). Burunlar kaşlar veya gözlerle birleştirilmiş "U" biçiminde (Kat. No. 1, 4, 7, 10) veya tek çizgi halindedir (Kat. No. 2). Bir örnekte ise (Kat. No. 3) yüz detayları net bir biçimde görülememektedir (Fig. 24).

Vücut biçimleri, el ve ayak işlenişleri ise birbirine benzerlik gösterir. Farklı olan kıyafetler ve bezemeleridir. Figürlerden dördü yuvarlak omuzlarından ayaklarına doğru dikdörtgen biçiminde uzanan kıyafetler içerisindedir (Kat. No. 1, 2, 3, 10). İki figürün vücudunun üst kısmı ise üçgen biçimindedir (Kat. No. 4, 7), (Fig. 25).

Kıyafetlerde; figürün bir din adamı olduğunu gösteren haçlı atkı dışında (Kat. No. 2), paralel çizgilerin farklı düzenlenmesi ile oluşturulmuş eşkenar dörtgen (Kat. No. 1, 10), karşılıklı yerleştirilmiş üçgenler (Kat. No. 3, 4), başak motifine benzer biçimde yerleştirilmiş karşılıklı eğik çizgiler (Kat. No. 7) ile yapılmış bezemeler görülmektedir.

Tüm örneklerde kollar bel hizasından iki yana açıktır. Dirseklerine kadar gövdeye bitişik olan kollar dirseklerinden itibaren iki yana açılmış gibi durmaktadır. Ellerde, başparmak diğerlerinden ayrı olup diğer parmaklar uzun ve tek çizgi halindedir (Fig. 26).

Tarihlendirme ve Sonuç:

Röliker haçların tarihlendirilmesi ikonografi, üslup ve kontekst değerlendirmesi ile yapılmaktadır. Komana buluntularının tarihlendirilmesinde, müze ve koleksiyonlarda bulunan ve diğer kazılarda ele geçen yayınlanmış röliker haçların yanı sıra, üslup açısından benzer özellikler gösteren diğer el sanatı ürünleri ve resim sanatı ile aynı kontekstte ele geçen buluntular dikkate alınmıştır. Örnekler aynı yüzyıllarda benzer üslup özelliklerinin tüm tasvir sanatlarında görüldüğünü ortaya koymaktadır.

1 no.lu röliker haçın ön yüzündeki figürün baş biçimi ve yüz detayları açısından en yakın benzerleri, Türkiye ve Avrupa'da çeşitli müze ve koleksiyonlarda bulunan ve 10-11. yüzyıl-

lara tarihlenen örneklerdir.³ Figür üslubu açısından benzerlik gösteren Royal Ontario Museum'daki bir tören haçı da 11. veya 12. yüzyıla tarihlendirilmiştir.⁴ Ayrıca, Sivas Arkeoloji Müzesi'nde bulunan ve 11-12. yüzyıllara tarihlenen buhurdan üslup açısından benzerlik gösterir.⁵ Yüz biçimi, göz ve burun tasviri açısından benzerlik gösteren, Temple Gallery'deki röliker haç ise 6-9. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir.⁶

Arka yüzündeki yıldızlı ve renkli cam/taş için hazırlanmış beş yuvalı düzenlemenin en yakın benzerleri 11. yüzyıla tarihlenen, Konya Arkeoloji Müzesi'ndeki takdis haçı ve Toronto'da bulunan Başkent veya Anadolu kökenli röliker haçta görülmektedir.⁷ Ayrıca, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki bir röliker haçta da benzer bir düzenleme bulunmaktadır.⁸

2 no.lu röliker haçın ön yüzünde tasvir edilen figürün yüz biçimi ve elbisesindeki haçlı atkı açısından en yakın benzerleri 11. yüzyıla tarihlenen röliker haçlarda tespit edilmiştir.⁹ Arka yüzündeki yıldız motifi ve merkezde renkli cam için hazırlanmış yuva ile oluşturulan düzenlemenin en yakın benzeri 11. yüzyıla tarihlenen bir röliker haçta görülür.¹⁰

3 no.lu röliker haçın üzerinde tasvir edilen figürün yüz tipinin benzeri 11-13. yüzyıllar arasına tarihlenen, Halûk Perk Koleksiyonu'ndaki bir yüzükte, silindirik boynunun benzeri ise 10-12. yüzyıllar arasına tarihlenen, İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki bir röliker haçta bulunmaktadır.¹¹

4 no.lu röliker haçın üzerinde tasvir edilen figür uzun, oval yüzü ve sivri çenesi açısından 1 no.lu röliker haçta benzerlik gösterir. Gözleri ile birleşik "U" biçimli burun açısından benzerleri 6-9. yüzyıllar arasına ve 11. yüzyıla tarihlenen örneklerde tespit edilmiştir.¹²

5 no.lu röliker haçın ön yüzündeki bezemelerin benzeri 10-11. yüzyıllara tarihlenen röliker haçta, arka yüzünün benzeri ise 11-12. yüzyıllara tarihlenen röliker haçta görülmektedir.¹³

7 no.lu röliker haçın üst kolu kırıktır. Haçın merkezinde bir figürün gövdesinin üst kısmı, alt kolunda ise bir figürün yüzü yer almaktadır. Tüm örneklerle göre, özgününde "Meryem ve Çocuk İsa" tasvir edilmiş olmalıdır.¹⁴ Özellikle yatay kollarda başka büstlerin olmaması da bu düşüncüyü desteklemektedir. Figür, oval ve uzun yüzü, sivri çenesi ile Kat.No. 1 ve 4'e benzerlik gösterir. Nokta biçimindeki gözler 10.-12. yüzyıllar arasına tarihlenen, Halûk

3 Pitarakis 2006, no. 272-3, 281, 340, 468, 470, 476, 480, 484-491, 494, 506, 511, 516.

4 Cotsonis 1994, 102-103, no. 12.

5 Acara Eser 2011.

6 Temple 1990, 95, no. 57. Yayında yer alan tüm röliker haçlar 6.-9. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir.

7 Pitarakis 2006, 158, Fig. 97; 289, no. 332.

8 Aydın 2003, 32-3, no. 14. Araştırmacı, röliker haçların tarihlendirilmesinin zor olduğunu, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki haçların benzerlerinin 8. yüzyıl ile 12. yüzyıl arasına, oldukça geniş bir zaman dilimi içerisine, 14. No.lu haçın benzerlerinin 5-11. yüzyıllar arasında tarihlendirildiğini belirtmiştir (Aydın 2003, 36, 40).

9 Pitarakis 2006, 296, no. 351; 306, no. 381; 326, no. 442.

10 Pitarakis 2006, 380, no. 617.

11 Ödekan 2007, 130; Ödekan 2007, 185.

12 Temple 1990, no. 50; Pitarakis 2006, 311, no. 396; 327, no. 446; 360, no. 549.

13 Pitarakis 2006, 377, no. 607; Pitarakis 2006, 378, no. 612.

14 Meryem ve Çocuk İsa tasvirli röliker haçlar için bkz. Pitarakis 2000 ve 2006. Örnekler genellikle 11-12. yüzyıllara tarihlendirilmiştir. Ayrıca bkz. Aydın 2003, Abb. 9b.

Perk Koleksiyonu'ndaki bir yüzükte, 10-11. yüzyıllara tarihlenen bir röliker haçta, nokta biçiminde gözler, kaşlarla birleşik burun açısından 10-11. ve 11-12. yüzyıllara tarihlenen röliker haçlarda görülür.¹⁵

8 no.lu röliker haç kol uçlarındaki ve merkezdeki renkli taş kakma için yapılmış yuvalar ve geometrik bezemeler açısından Kütahya Müzesi'nde bulunan ve 10-12. yüzyıllar arasına tarihlenen bir röliker haça, Başkent ve Anadolu kökenli, 11. yüzyıla ve 11-12. yüzyıllara tarihlenen röliker haçlara benzerlik gösterir.¹⁶

9 no.lu röliker haç, üzerindeki bezemeler görülemediğinden tip açısından değerlendirilebilmektedir. Benzer tipteki kolye ve röliker haçların tümünde bezemeler dökümle elde edilen kabartma tekniği ile yapılmıştır. Komana buluntusunda ise kabartma tekniği ile bezeme yapıldığına dair veri yoktur. Röliker haçın bezemesiz olma olasılığı yüksektir. Bu tip, 11-12. yüzyıllara tarihlenen örneklerde yoğun olarak kullanılmıştır.¹⁷ Ancak, 12- 13. yüzyıllara tarihlenen örnekler de bulunmaktadır.¹⁸

10 no.lu röliker haç tip açısından diğer rölikerlerden farklıdır. Bu tip rölikerler altın-mine tekniği ile üretilip, bezenen örneklerde görülür. 9. yüzyıla tarihlenen stavrotek boyut olarak 10 no.lu röliker haçtan büyüktür.¹⁹ 13. yüzyıl başına tarihlenen röliker haç ise boyut ve tip açısından daha yakın benzeridir.²⁰ Tip açısından farklı olmakla birlikte bezemeler diğer röliker haçlarla kompozisyon ve üslup açısından benzerlik gösterir. 11. yüzyıla tarihlenen bir röliker haç ve 11-12. yüzyıllara tarihlenen tören haçının üzerindeki figürler yüz biçimi, hale, boyun, kaş ve göz biçimi açısından paralel örneklerdir.²¹ "Georgios", röliker haçlarda en çok tasvir edilen azizlerden birisidir. Bazı örneklerde, 10 no.lu röliker haçta olduğu gibi bir yüzünde Georgios tasviri, diğerinde geometrik bezemeler, bazı örneklerde ise rölikerin bir yüzünde Georgios, diğerinde ise Meryem ve Çocuk İsa tasviri yer alabilir.²²

Rölikerin diğer yüzündeki bezeme Kat.No. 5'in ön yüzü ile benzerlik göstermektedir.

Sonuç olarak; Komana kazılarında, Hamamtepe üzerinde yapılan çalışmalarda bulunan röliker haçların biçim ve üslup açısından 10-12. yüzyıllar arasına tarihlendirilen röliker haçlara, üslup açısından aynı yüzyıllara tarihlendirilen bir buhurdana, tören ve takdis haçlarına, 11. yüzyıl başlarına tarihlendirilen İhlara Ağaçaltı Kilisesi duvar resimlerine benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir. Tüm özellikler göz önüne alındığında Komana röliker haç-

15 Ödekan 2007, 129; Pitarakis 2006, 73, Fig. 48; Pitarakis 2006, 259-264, no. 228, 231-4, 239, 241-7; 107, Fig. 72.

16 Ödekan 2007, 247; Pitarakis 2006, 289, no.331; 295, no.350; 327, no. 447; 335, no.472; 339, no.484; 340, no.487; 351, no.521; 354, no.529; 378, no.612.

17 Evans and Wixom 1997, 173, no. 124 A-B; Pitarakis 2006, 237, no.173; 238, no.174-6; 239, no.177-8, 180; 240, no.182-4; 241, no.185; Baran Çelik 2011, 57, no.84.

18 Pitarakis 2006, 239, no.179; 240, no.181; 241, no.186.

19 Vatikan, Museo Sacro'da bulunan "stavrotek"ın boyutları 27x18 cm' dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Wessel 1967, 46-50, no.7.

20 Washington, D.C., Dumbarton Oaks Koleksiyonundaki röliker haçın boyutları 9.7x6.2 cm' dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Evans and Wixom 1997, 174, no.125.

21 Pitarakis 2006, 316, no.412; Ödekan 2007, 121.

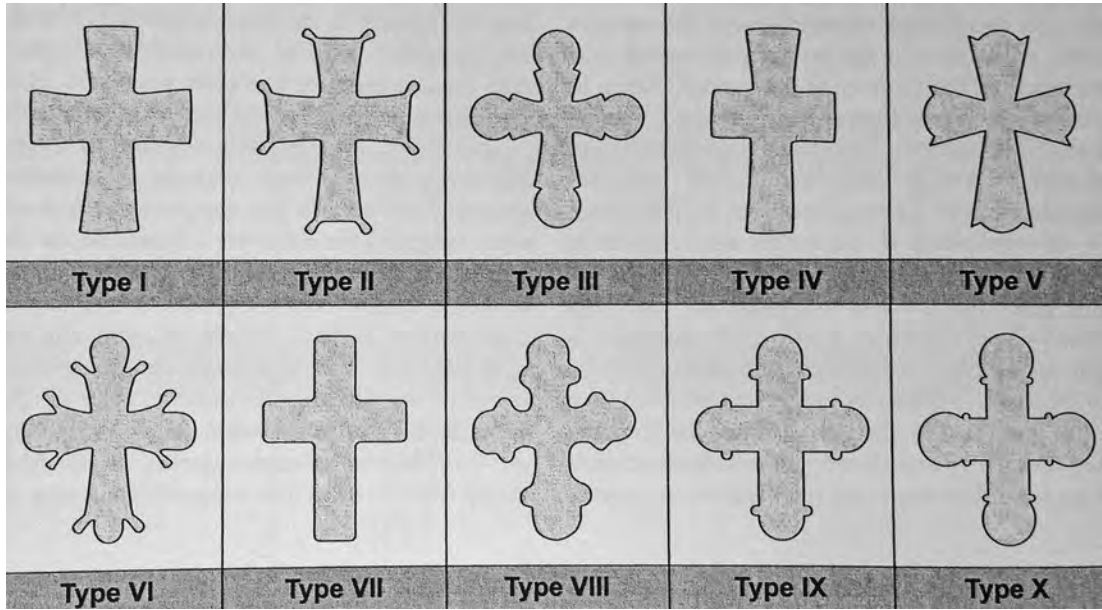
22 11.yüzyıla tarihlenen Georgios tasvirli bazı röliker haç örnekleri için bkz. Pitarakis 2006, no.312-5, 318-9, 322, 325, 327-9.

larının tarihini 11-12. yüzyıllar ile sınırlandırmak mümkündür. Üslupta; yüz biçimleri, kaş, göz ve burun tipleri açısından farklılıkların bulunması, haç biçimlerinin yaygın röliker haç biçimleri ile benzerlik göstermesine karşın (Tip I ve IV), yayınlı örnekler içerisinde daha az örneği tespit edilen Tip IX ve Tip II'nin birer örneğinin kazı buluntuları arasında yer alması, 10 no.lu röliker haçın biçimi ile diğer tüm örneklerden farklı olması yerel bir üretimden söz etmekten ziyade, Orta Bizans Döneminde bölgeye ziyaretçi akışını, dolayısı ile kentte yaşamın devam ettiğini göstermektedir.²³

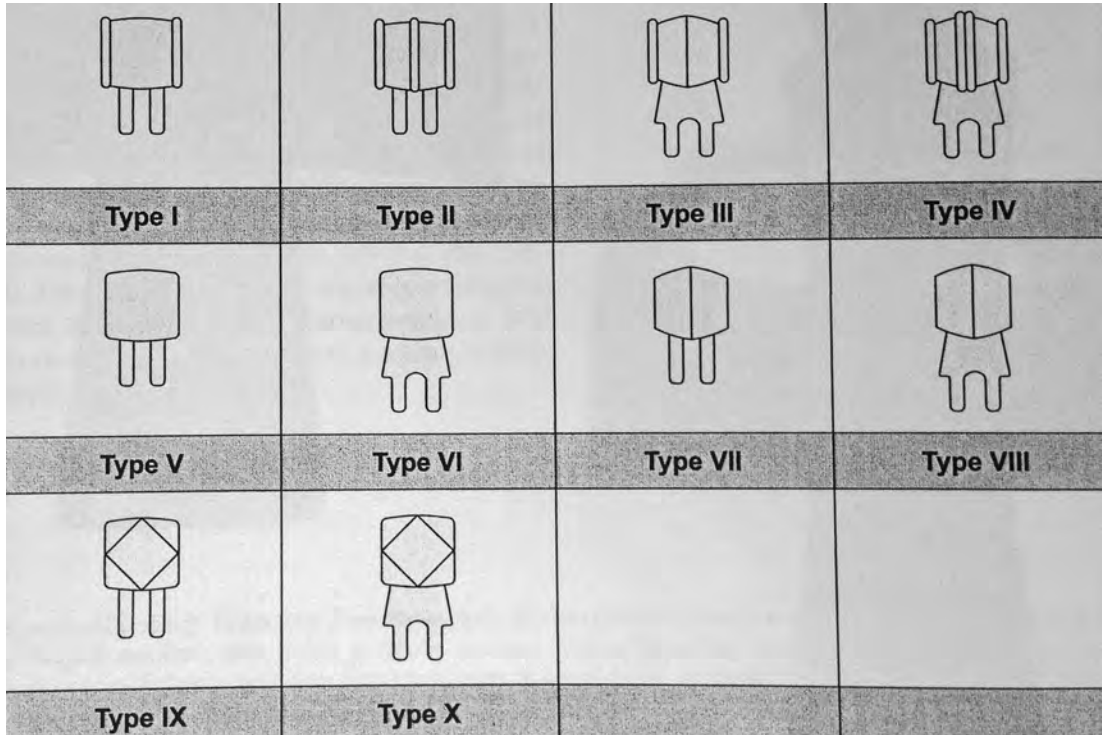
²³ Kazı alanının ve diğer buluntuların tarihlendirmesi de röliker haçların tarihleri ile uyum göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erciyas 2013, 138-141.

Kaynakça

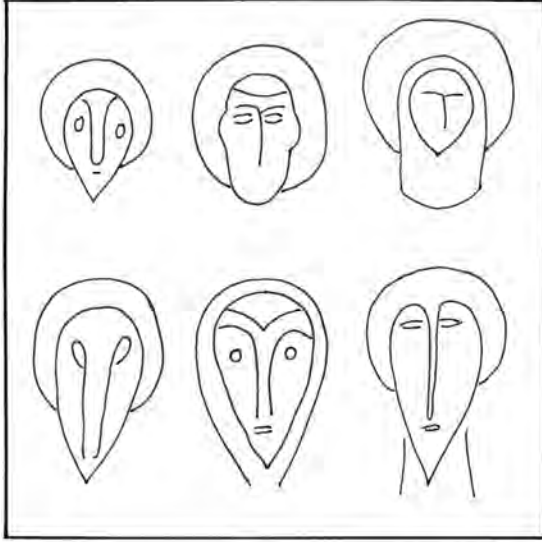
- Acara Eser, M. 2011. "Sivas Arkeoloji Müzesi'nde Yeni Bulunan Bir Buhurdan." *Anadolu ve Çevresinde ORTAÇAĞ* 5: 143-162.
- Aydın, A. 2003. "Reliquienkreuze im Museum von Ankara (Anadolu Medeniyetleri Müzesi)." *Sanat Tarihi Dergisi XII*: 25-40, Levha XI-XII.
- Aydın, A. 2011. *Lahit Formlu Rölikerler. Reliquaries of the Sarcophagus Type*. Antalya: Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü. Monografi Dizisi: 9.
- Baran Çelik, G. (ed.) 2011. İstanbul'daki Bizans Sarayları / Byzantine Palaces in Istanbul. İstanbul: İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yayını.
- Buschhausen, H. 1971. "Die Spätrömischen Metallschreine und frühchristlichen Reliquiare, I. Katalog". *Wiener Byzantinische Studien, IX*. Vienna: Herman Böhlau.
- Cotsonis, J. A. 1994. *Byzantine Figural Processional Crosses*. Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications: no. 10. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Trustees of Harvard University.
- Erciyas, B. 2012. "Komana Arkeolojik Araştırma Projesi." A. Açık, S. Başol, A.O. Solmaz, M. Haniç (ed.). *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu: 01-03 Kasım 2012-Tokat: Bildiriler* (s. 127-140). Tokat.
- Erciyas, B. 2013. "Komana/Sisiye'de Bir Ortaçağ İşliğı: Bizans'tan Danişmentliler'e Tokat'ın Değişen Çehresi." Ş. Dönmez (ed.), *Güneş Karadeniz'den Doğar/Lux ex Ponto Euxino. Sümer Atasoy'a Armağan Yazılar/Studies Presented in Honour of Sümer Atasoy*. 141-158. Ankara: Hel Yayınları.
- Evans, H.C. and Wixom, D.W. (ed.) 1997. *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Frazer, M.E. and Cutler, A. 1991. "Reliquary." in A. Kazhdan et al. (ed.) *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3, 1782-83. Oxford: Oxford University Press.
- Ödekan, A. (ed.) 2007. "Kalanlar" 12. ve 13. Yüzyıllarda Türkiye'de Bizans / "The Remnants" 12 th and 13 th Centuries Byzantine Objects in Turkey. **İstanbul: Vehbi Koç Vakfı.**
- Pitarakis, B. 2000. "À propos de l'image de la Vierge orante avec le Christ-Enfant (XIe-XIIe siècles): l'émergence d'un culte." *Cahiers Archeologiques* 48: 45-58.
- Pitarakis, B. 2006. *Les Croix-Reliquaires Pectorales Byzantines en Bronze*. (Bibliothèque des Cahiers Archéologiques, 16.) Paris: Picard.
- Taft, R.F. and Kazhdan, A. 1991. "Relics." in A. Kazhdan et al. (ed.) *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3, 1779-81. Oxford: Oxford University Press.
- Temple, R. 1990. *Early Christian and Byzantine Art*. London.
- Wessel, K. 1967. *Byzantine Enamels. From the 5th to the 13th century*. Recklinghausen: Verlag Aurel Bongers.

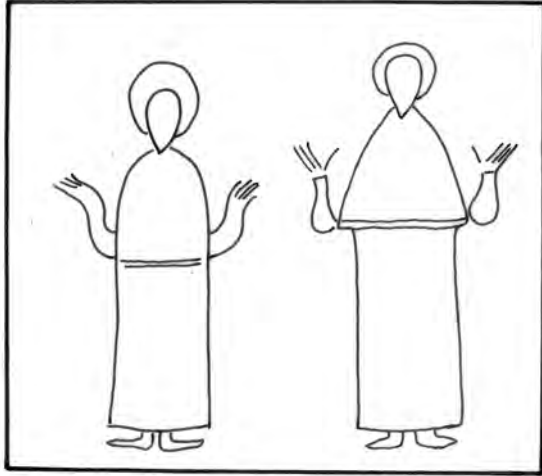
Figür 1 Rölaker Haç Tipleri (Pitarakis 2006, 30, Fig. 12)

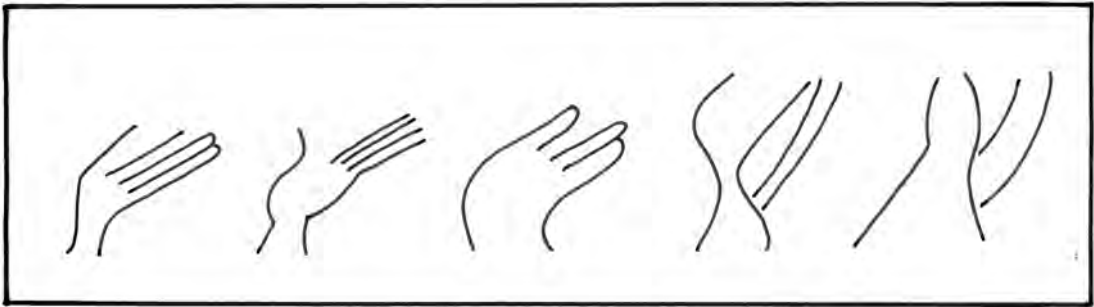
Figür 2 Askı Halkası Tipleri (Pitarakis 2006, 28, Fig. 10)

Figür 24
Röliker haçlarda görülen yüz tipleri
(Kat.No.1,2,3,4,7,10)

Figür 25
Röliker haçlarda görülen vücut tipleri
(Kat.No.1,2,3,10 ve 4,7)

Figür 26- Röliker haçlarda görülen el tipleri (Kat. No. 1,2,3,4,7)

A Medieval Ceramic Assemblage at Komana

Tasha VORDERSTRASSE*

Özet

Komana antik kentinde 2009 yılından bu yana yapılan kazılarda Ortaçağ'a ait çok kapsamlı bir seramik korpusu ortaya çıkarılmıştır. Bu korpus içerisinde özellikle çöp çukurlarından elde edilen seramikler güvenilir tarihlleme ve tipoloji imkanı sunmaktadır. Bu makalede 12.-13. Yüzyıllara tarihlenebilen ve çöp çukurlarından elde edilen bir grup seramiğin ön çalışması sunulmaktadır. Yapılan bu ön çalışma Komana'nın özellikle İslami seramiklerin daha iyi anlaşılabilmesi ve yalnızca kaliteli kaplar değil günlük kullanım ve pişirme kapları ile ilgili de veri sağlanması açısından önemini vurgulamıştır.

Keywords: Komana, Byzantine ceramics, Islamic pottery, 12-13th century, Tokat.

Introduction

Investigating medieval material from Komana in the Tokat region provides an opportunity to shed light on an area that has not received much attention hitherto. The central Black Sea region has largely been neglected, but despite this, shows clear connections with material that has been found throughout Anatolia. This preliminary report, focusing on a group of material from a single pit at the site, will hopefully provide a first look at this important material, its significance in Anatolia as a whole and its connections along the Black Sea in Georgia, Bulgaria, and the Crimea, as well as form the foundation for future work on the pottery.¹ This is an important region because of its position in Anatolia along one of the connections between Asia and Europe. The site was located along the northern route along which merchants travelled to Erzurum, Ani, and Tabriz and Central Asia, via Sivas and Erzurum (or one could go south to Ayas or Baghdad from these cities) or along the northern coast by sea. It remained an important route into the early 19th century until the steamer service meant that the city of Tokat fell into decline.²

* Dr. Tasha Vorderstrasse, Oriental Institute, University of Chicago, Chicago USA tkvorder@uchicago.edu

1 The ceramics studied here were recovered from a cess pit (KARP11-HTP01-F34) in 2011, in sector 277/603 of HTP01 on Hamamtepe. For plant data of the pit see chapter 7 in this volume. A catalogue of the drawings of ceramics have been added to the end of the chapter.

2 Cox 1802 (first published in 1784), 342; Winfield 1977, 152-4, 163-6; Edwards 1985, 226-7.

The pottery found in this pit seems to date to the 12th - 13th centuries on the basis of comparison with pottery from elsewhere. This means it dates to the time when the region was under Seljuk and Mongol control. In the 8th/9th centuries AD, the region was an area of conflict between the Byzantine and Arab armies who were attempting to conquer Anatolia. It is not until the late 11th century, however, that Islamic rule in the area became entrenched. In the late 11th - 12th centuries the Danishmendid emirs established strongholds on the northern roads of Erzurum, Bayburt, Divriği, and Niksar. Tokat was a Danishmendid city in the later 11th century and then was controlled by the Seljuks from the 12th century onwards. It was held between 1250-1257 by the Kastamonu before coming under the Mongol control as their armies came westwards. Semi-independent rulers then controlled the city.³

Archaeology of Central Anatolia in the Islamic Period

As noted above, the central Black Sea region where Komana has been located has largely been neglected. Central Anatolia, despite its rich archaeological heritage, has largely found itself neglected in the overall study of archaeology in the Islamic period in Turkey. The majority of archaeological excavations that have been published dating to the Islamic period in Turkey have been in the east, where they have been connected to salvage work on the Euphrates and Tigris rivers or in Cilicia and the Hatay.⁴ While there have been excavations in these areas, most notably in the area around Konya at the various Seljuk foundations, these have yet to be fully published. The majority of the publications on these sites have focused on the fine ware tiles from the sites, for instance. Other sites, including Kalehisar,⁵ Alishar Höyük⁶ or Kamen-Höyük⁷, or surveys, such as the Galatia Survey⁸, are both located to the south of the Tokat region while work in Paphlagonia has uncovered Islamic period remains to the west⁹. Although Islamic materials have been found in both these areas, they have not been fully published. While important collections such as the British Institute of Archaeology at Ankara's pottery collection online and contain a number of Islamic period collections of pottery from this region, including Komana (see below), this material has not been systematically studied.

Pottery Types

Komana has a high percentage of glazed pottery to unglazed, which is expected in this period when glazed pottery production began to expand and become more commonplace. What is less common, however, are some of the very fine ware examples of stone

3 Winfield 1977, 161; Wolper 2003, 48-55.

4 For more on this, see forthcoming article by Vorderstrasse on the archaeology of the countryside in Islamic Anatolia in the *Oxford Handbook of Islamic Archaeology*.

5 Aslanapa 1967.

6 Riefstahl 1937.

7 Vroom 2006.

8 Anderson 2008.

9 Doonan 2004, 123-158; Matthews, Metcalfe and Cottica 2009, 173; Düring and Glatz 2010, 210-211; Glatz, C., B. Düring, and T. E. Şerifoğlu with M. Cassis and G. de Boeur 2011, 283-284, 287. See also Izdebski 2012, 59-63.

paste ceramics, including luster ware and very fine molded stone paste, all of which would have been extremely expensive to buy at the time. These all point to influence from Iran, although they may have been produced somewhere in the region, as noted below. Some of the pottery closely resembles pottery produced in eastern Anatolia, north Syria, and Cilicia, pointing clearly to the fact that the residents of Komana were looking eastwards for their inspiration in some instances. The particularly finely decorated examples of pottery are looking to Persian or Seljuk influences rather than those of the Byzantines. Some of the pottery shows close ties with the rest of Anatolia, the Caucasus, north Syria, and the Crimea. There are pieces that are similar to Zeuxippus ware and its derivatives, which was widely distributed throughout the Mediterranean and along the Black Sea coast by Italian merchants from Constantinople and the Crimea and beyond. Further, derivatives of Zeuxippus were also produced at different sites as well.¹⁰ All of the pottery studied argues for a dating to the 12th/13th century with connections to material in Anatolia, the Caucasus, Crimea, and north Syria, with the possibility that some material also dates to the early 14th century. Komana may have served as a residence for the wealthy elite of Tokat, as it certainly had wealthy elite residents who could buy expensive luxury products.

The pottery from the pits seems to be fairly typical of assemblages of the 12th/13th centuries found throughout Anatolia, north Syria, and the Caucasus. Many of the pieces are decorated with sgraffiato decoration, and this is also typical.¹¹ The material is not surprisingly related to the 12th/13th century material collected from Tokat and Komana in the British Institute of Archaeology collections.¹² The collection of material from Komana includes material from the 12th/13th century, including polychrome as well as monochrome pottery (including one yellow glaze piece with sgraffiato decoration, see discussion below), in addition to what appears to be a 16th century Ming dynasty Chinese sherd (perhaps from a tea cup) and what appears to be a piece of Chinese porcelain of unclear date.¹³ It is currently unclear who collected these sherds or when they did so.

Glazed Pottery

The site is characterized by a number of pit deposits that were filled with medieval pottery. One of the most interesting of these is the “Green pit,” a cess pit that was discovered filled with a variety of different objects, including pottery. Not surprisingly, it is clear that there was mixing when the pit was dug into earlier contexts as the presence of pottery from the older levels of settlement suggests. The glazed pottery primarily consists of decorated and undecorated bowls that probably would have been used in dining, as well as various cooking vessels (Figs. 1, 2, 3). The glazed pottery consists of green and yellow glazed pottery

10 There is an extensive bibliography on Zeuxippus ware. For a summary of the Zeuxippus ware finds in Anatolia see Böhlendorf Arslan 2004, 125-131. For a discussion of the trade of Zeuxippus ware see Dimopoulos 2009, 189.

11 Vorderstrasse 2005a, 2005b.

12 These photographs are available online at the British Institute of Ankara's website. See <http://www.biaatr.org/collections/image.php?lang=&id=2110> (Tokat); <http://www.biaatr.org/collections2/site.php?id=287> (Komana, described in the database as being from Communa Pontica).

13 Until these pieces are examined in person it is not possible to make more detailed statements about them.

(sometimes with the exterior of the vessel in one color and the interior in another), which should not be considered surprising. The glazed pottery is white slipped with the addition of green or yellow glaze. Green glaze, which is made from copper oxide, and yellow glazed pottery, made from iron oxide, are some of the most common glazed pottery colors in the medieval period and typical of medieval pottery in Anatolia (see discussion above). The forms of the glazed pottery include straight sided bowls as well as ledge-rim bowls which are common in both monochrome and polychrome glaze pottery from this period. Some of pottery is decorated with sgraffiato decoration that would have been incised in the pottery with a thin pointed instrument, in addition to champlévé decoration where more of the slip has been removed and gouged out, rather than simply incised. Other pieces have been decorated with slip trailed decoration on the exterior. While it is common in many types of glazed pottery to have the white slip from the interior of the pot to drop over the side of the exterior, in these instances the slip has been deliberately applied in the form of patterns. Such slip pattern decoration is found elsewhere in Anatolia dating to this period, including at sites such as Kalehisar.¹⁴

It is unclear how much of the pottery was produced locally or in the area around the site. The presence of tripod stilts in the excavations and a few wasters points to the presence of local pottery production. Some of the exceptional pieces may have been imported from elsewhere or may be special commissions by individuals living at the site. The majority of the ceramics from the Green pit are pottery, but there is one piece of stone paste which is very fine. Stonepaste ceramics were probably imported from elsewhere although they may have been made in Tokat or brought from further away. This particular piece of stonepaste is very thin, suggesting it was well made and stonepaste of high quality.

One of the most interesting pieces from the Green pit is this yellow-glaze bowl which has a human figure in it made with sgraffiato decoration, standing, holding a flower in either hand, which forms the border around the bowl (Fig. 4). Such human figures incised on pottery occur at sites, but are not extremely common. This is in contrast to Seljuk wall tiles, where they appear in large numbers.¹⁵ The design of the bowl is similar to tiles found at Seljuk palaces dating to the late 12th/early 13th centuries. It is common to find figures sitting between flowers or occasionally holding the flowers as well.¹⁶ In some cases, the depiction of the flower in both the tile and the bowl is identical.¹⁷ None of the figures on the tiles, however, have sleeves that are similar to those depicted on this standing figure. Further, the figures are usually sitting rather than standing. Nonetheless, it seems suggestive that the style is closely related and argues that the pottery dates to the beginning of the 13th century. These types of figures drawn in sgraffiato on monochrome pottery are attested elsewhere in central Anatolia at Kalehisar, Amasya Museum of unknown provenance, and Maşathöyük near Tokat as well as further afield at Konya. Another piece is from a village near Alaca. The fragment from Maşathöyük is perhaps of the most inter-

14 Aslanapa 1965, Kleurenplaat 1. 1-2.

15 Bakirer 1980, 216.

16 Arık 2000, Figs. 182-4, 188-192; Arık 2008, 273, 275, 314-6, 394, figs. 221, 303-8.

17 Arık 2008, 374-5, figs. 399, 401, 405.

est because it is found in the same region around Tokat as the piece from Komana. It was not found in archaeological excavations, however, but by villagers. In addition, pottery of this type is attested at Cherson in the Crimea, the Caucasus, and eastern Anatolia.¹⁸ The fact that this figure closely resembles the Konya tiles in some respects makes it clear that Seljuk elite art spread down to less expensive materials. This should not be considered surprising and has been observed elsewhere. What are interesting are the implications of this influence. Seljuk art clearly spread from sites such as Konya to the rest of Anatolia, where it influenced and affected the art produced for middling and lesser elites.

In addition to exceptional figural pottery from the pit, there was also the more common types of decorated glazed pottery that are decorated with geometric and floral designs. Some of this pottery is decorated with incised bands that were probably made with a compass, pseudo-Arabic inscriptions, and floral decoration. The sgraffiato decoration decorates both the inside and outside of the pottery in some cases. The pottery is similar to what is in the British Institute of Ankara collection of material from Tokat.¹⁹ Even though this pottery was clearly simpler than more elaborately decorated types, it was still valued by its users. One of these pieces was repaired and continued to be used after it was initially broken.

In addition, one bowl from the Green pit is also decorated with a bird, which is the most popular type of figural decoration on medieval sgraffiato pottery (Fig. 5). This bird, in contrast to many examples, was drawn so it was on the side of the vessel's interior, rather than on the bottom of the interior, so that it could be seen only once the vessel was largely empty. In this it closely resembles a piece in the Istanbul Archaeological Museum, possibly from Aksaray (inv. no. 82.20). Further, it is not only the position of the bird on the interior of the bowl that makes it similar to the Tokat example, but also the manner of its decoration, which is made with both sgraffiato and champlévé decoration. The bowl that may be from Aksaray depicts a seated man holding what appears to be a large flower and bird next to him. The birds have both been made in a very distinctive manner: the majority of the bird's body has been carved away, leaving it a brown color from the yellow glaze being applied directly onto the body of the pot rather than onto the slip, which makes the pot yellow in color. The only part of the bird that where the slip was left is the wing, and a rectangular area from around the eye of the bird to the back of its head. While the two pieces are clearly made by different potters, this very distinctive form of decoration suggests that they were made by related workshops. The bird also closely resembles another piece from the Cherson excavations, depicting a man on a horse with the bird on his arm, apparently some sort of falcon. The close similarity between this piece and pieces in a similar style from Asia Minor led Öney to suggest it was a Seljuk import.²⁰ The photograph that has been published of the bowl makes it difficult to see the bird's head very well, but it is generally similar in type to the other two. This also suggests that the bird from Komana was originally part of a larger composition, which is also suggested by fact that there is a design next to the bird that has since broken away.

18 Öney 1981, 118-122, Figs. 3-6, 7, 9-10, 14, 17-20.

19 This material is in the British Institute of Archaeology in Ankara see: <http://www.biaatr.org/collections/image.php?lang=&id=2110>.

20 Iakobson 1950, 205-206, Taf. XXXI. 127; Talbot Rice 1965, 214-215, Fig. 22; Öney 1981, 118.

The coarse ware from the site is primarily made from red fabric with red slip, which is again common throughout Anatolia and the south Caucasus as a general type. At Komana, the main type of red slip red ware consists of storage jars and cooking pots, some with obsidian and others with mica inclusions, as well as red and white wares with molded and applied decoration. These were probably used for storing water or other beverages on the table. The cooking pots were not necessarily made to last, such as cooking pots that were made from a very friable gritty fabric with white inclusions that would have been very fragile (Fig. 6). These were clearly not built to last and were extremely burned, suggesting they had come into close contact with cooking fires. Other cooking wares were made with so much mica that the pottery appeared extremely shiny. The white wares at Komana are of a common type that had their origins in the Sasanian period and spread throughout the Middle East in the Early Islamic period. It is another indication of the fact that the pottery of Komana is looking towards the Islamic world. But in the Green pit, only a few white wares are attested. In addition to storage jars and cooking pots, and those for use at the table. Those found at Komana included not only cooking pots themselves, but also lids (Fig. 7). There are two types of lids attested in the pit and these are of types that are found throughout Anatolia and the south Caucasus: those with strap handles and those with knob handles. Similar lids to those from the Green Pit are attested in eastern Anatolia, such as at the sites of Aşvan Kale and Taşkun Kale. Some of the knobs in the Green pit have also been decorated with incised designs.²¹ While there are certainly connections with coarse wares elsewhere, many of the shapes and types remain unique and must be studied further in order to determine which are contemporary with the glazed pottery and which may date to an earlier period.

Pottery from Komana in Context

It is likely that most food was eaten from glazed ceramics. There are also some glazed bottles as well as red slip red ware and white ware vessels that were used for liquids. In terms of wine and water (or other beverages), the majority seems to have been drunk from unglazed containers. There are only a few glazed pieces that might be bottles thus far attested. In addition, the only lamp so far attested is glazed not unglazed. In addition to the vessels that would have been used in dining, there was also coarse ware pottery from the pits that would have been used as storage jars, food preparation jars and bowls, as well as cooking pots. The storage of foodstuffs was necessary in Anatolia because plants were not cultivated all year round and were consumed in the winter. These would have been stored in jars, in addition to pits and cellars. The goods would have been stored in a variety of ways to prevent spoilage, including pickling, drying, ice, and the use of spices as preservatives.²²

The cost of fuel meant that the cooking of food was more expensive than one might initially imagine. More wealthy individuals cooked at home on stoves and in ovens, but the poor tended to buy food at markets or use a public oven, since market food was seen to be of poor

21 Mitchell 1980, 221, Fig. 15 (1301); Mc Nicoll 1983, 153, Fig. 72.195.

22 Trépanier 2014, 67-68.

quality.²³ The fact that pots from Komana came into direct contact with flames from cooking is evident from the fact that many have been blackened by fire. Cooking pots were probably not particularly long lived due to the fact that they were used intensively. Further, some recipes called for new pots, arguing that it was convenient to have new pottery close to hand.²⁴ At Komana, there is limited evidence for the production of glazed pottery at the site and it is likely that coarse wares were also produced either at the site or somewhere in the vicinity.

The pots were clearly of various shapes and sizes at Komana because they would have had different functions in preparing different types of foods. It was considered very important to cook with a pot in the size of dish specified in a recipe since to do otherwise could ruin the dish. Large pots were needed to make beef stews, porridge, grains, and dishes that would then be simmered in the oven, while medium pots were used for bird stews, white stews and other delicate meat dishes. The cooks apparently used small pots for fried dishes, braised meat, and generally dishes made in small quantities.²⁵ Some dishes were also used for food preparation, rather than for cooking and this included using plain green glazed ware bowls as storage jars for medicines.²⁶ Therefore, we cannot assume that all the glazed pottery found at Komana was in fact for dining. Some of the less decorated examples may have been used in food preparation or storage contexts.

The lids found at the site would have been used at various stages of cooking. The purpose of the lid was to prevent the food from being contaminated while it was cooking, as well as to prevent flies from falling into it after it had been cooked or to keep a dish warmed.²⁷ Lids were also used on pots to cook a variety of foods, including cakes or stews,²⁸ and they were also used to cover ovens when they were used to bake bread, cookies, and cakes.²⁹ Bakırer, in her discussion of such lids from Korucutepe, suggests that they would have covered deep cooking vessels but does not offer any evidence for this.³⁰ Some of these vessels that were used to prepare meals and then covered with a pot would have been served directly from the stew pot rather than into a specific serving bowl. Diners would have then eaten either from a communal bowl or used individual servings.³¹ The relatively small glazed bowls from the Green pit argues that these individuals were eating from individual servings or perhaps eating a variety of dishes in small bowls that were served to everyone.

While many of the conclusions about cooking comes from a cookbook that dates to 10th century Baghdad, it documents a long lived cuisine that can be found throughout the Islamic world from India to Spain and therefore can be used to better understand the context of such cooking pots and lids found at Komana.³² Nevertheless, it is important to

23 Nasrallah 2007, 35-47; Ibn Warraq 2007, 416; Lewicka 2011, 118.

24 Ibn Warraq 2007, 205.

25 Waines 2003, 575; Ibn Warraq 2007, 84, 88.

26 Ibn Warraq 2007, 198, 232-3, 376, 415-6, 585, 779; Ibn Warraq 2007, 443-4.

27 Ibn Warraq 82, 273; Nasrallah 2007, 37.

28 Ibn Warraq 192, 279, 415; Nasrallah 2007, 37.

29 Ibn Warraq 2007, 88, 119-121, 416, 420, 427.

30 Bakırer 1980, 190.

31 Ibn Warraq 2007, 273, 276, 480; Nasrallah 2007, 27; Lewicka 2011, 191, 193, 429.

32 Nasrallah 2007, 27.

keep in mind that the advent of the Turkic peoples in the Middle East did alter the cuisines of the different cultures in the Middle East with whom they came into contact. One example is rice pilafs that were popular throughout the Middle East, but particularly for the Turkic groups. Pilafs do not appear in the 10th century Baghdad cookbook, but rather this seems to have been an innovation that occurred later when the Turks appeared in the Middle East.³³

The glazed pottery at the site argues for at least some of the individuals living at Komana to have been fairly wealthy. It is likely that even the less well off had access to good food and those dishes that were popular with the elites were also enjoyed by others in the community. Nevertheless, there are clear differences between the various classes, since the more wealthy would have been able to afford spices, honey, and more expensive cuts of meat.³⁴ Spices that had already been processed would have been stored in glass jars.³⁵

Conclusion

This initial look at the pottery from the site of Komana demonstrates that it is an important site that adds to our knowledge of Anatolia in the Islamic period. As noted in this article, the fact that the Islamic pottery of central Anatolia is rarely published means that the site of Komana is that much more important to our understanding of pottery in this period. Further, it allows us the opportunity to study not only glazed pottery and its relationship to Seljuk art in Anatolia in general, but also cooking pots, storage jars, and other coarse wares. The site of Komana was clearly fairly rich and at least some of its inhabitants had access to pottery that would have been in the height of fashion at the time. The material from the Green pit is particularly interesting due to the light it sheds on the consumption patterns of the population at Komana. The population in this period seems to have largely eaten out of small bowls that show connections to pottery from Anatolia, the Caucasus, and Cherson. The influence of Seljuk art can be seen in the standing figure holding the flowers which has close ties to material from Konya, and a fragmentary piece of a bird has close connections to a piece that may be from Aksaray (as well as another from Cherson). As the pottery from Komana continues to be studied in detail, it will continue to shed light on what is an understudied period in Anatolian archaeology.

33 Buell and Anderson 2010, 68-72. For a discussion of grains among the early Turkic peoples see Perry 2010.

34 Waines 2003, 574-5; Nasrallah 2007, 34.

35 Ibn Warraq 2007, 87.

Bibliography

- Anderson, W. 2008. "Settlement Change in Byzantine Galatia: An Assessment of Finds from the General Survey of Central Anatolia." *Anatolian Archaeological Studies* 17: 233-240.
- Arik, R. 2000. *Kubad Abad: Selçuklu Saray ve Çinileri*. İstanbul: İş Bankası.
- Arik, R. 2008. "Tiles in Anatolian Seljuk Palace Architecture." in R. Arik and O. Arik (eds.) *Tiles: Treasures of Anatolian Soil: Tiles of the Seljuk and Beylik Periods*. İstanbul: Kale Grubu Kültür Publications. 219-402.
- Aslanapa, O. 1967. "Keramiköfen und figürliche Keramik aus Kalehisar." *Anatolica* 1: 135-142.
- Bakırer, Ö. 1980. "The Medieval Pottery and Baked Clay Objects." in *Korucutepe: Final Report on the Excavations of the Universities of Chicago, California (Los Angeles), and Amsterdam in the Keban Reservoir, Eastern Anatolia 1968-1970*. Amsterdam, 189-250.
- Bennett, J. 2006. "The Origins and Early History of the Pontic-Cappadocian Frontier: In Memoriam Charles Manser Daniels (10 August 1932-1 September 1996)." *Anatolian Studies* 56: 77-93.
- Buell, P. and E. Anderson 2010. *A Soup for the Qan: Chinese Dietary Medicine of the Mongol Era as seen in Hu Sihui's Yinshan Zhengyao*. 2nd edition. Leiden: Brill.
- Bryer, A. 1975. "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception." *Dumbarton Oaks Papers* 29: 113-148.
- Coxe, W. 1802. *Travels in Poland, Russia, Sweden, and Denmark*. Vol.3. 5th Edition. London: T. Cadell.
- Dimopoulos, I. 2009. "Trade of Byzantine Red Wares, End of the 11th-13th Centuries." in Mango, M. M. (ed.) *Byzantine Trade, 4th-12th Centuries: The Archaeology of Local, Regional and International Exchange. Papers of the Thirty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies. St. John's College, University of Oxford, March 2004*, 179-190. Farnham: Ashgate.
- Doonan, O. 2004. *Sinop Landscapes: Exploring Connection in a Black Sea Hinterland*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum.
- Düring, B. and C. Glatz. 2019. "The Cide Archaeological Project 2009: First Results." *Anatolia Antiqua* XVIII: 203-213.
- Edwards, R. W. 1985. "The Garrison Forts of the Pontos: A Case for the Diffusion of the Armenian Paradigm." *Revue des études arméniennes* 19: 181-284.
- Glatz, C., B. Düring, and T. E. Şerifoğlu with M. Cassis and G. de Boeur. 2011. "The Cide Archaeological Project 2010: Second Preliminary Report." *Anatolia Antiqua* XIX: 279-288.
- Iakobson, A. L. 1950. *Srednevekovyi Khersones (XII-XIV bb.)*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSR no. 17. Moscow: Izd-vo Akademii Nauk SSSR.
- Izdebski, A. 2012. "The Changing Landscapes of Byzantine Northern Anatolia." *Archaeologia Bulgarica* XVI: 47-66.
- Lewicka, P. 2011. *Food and Foodways of Medieval Cairenes: Aspects of Life in an Islamic Metropolis of the Eastern Mediterranean*. Leiden: Brill.
- McNicoll, A. 1983. *Taşkun Kale. Keban Rescue Excavations Eastern Turkey*. Oxford: BAR.
- Matthews, R., M. Metcalfe, and D. Cottica. 2009. "Landscapes with Figures: Paphlagonia through the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods 330BC-AD 1453." in Matthews, R., and Glatz, C. *At Empires' Edge. Project Paphlagonia Regional Survey in North-Central Turkey*, 173-226. BIAA 44. London: British Institute of Archaeology at Ankara.
- Mitchell, S. 1980. *Aşvan Kale. Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia*. Oxford: BAR.
- Öney, G. 1981. "Human Figures on Anatolian Seljuk Sgraffiato and Chamblevé Ceramics." in Daneshavi, A. (ed.) *Essays in Islamic Art and Architecture in Honor of Katharina Otto-Dorn*, 113-125. Malibu: Undena Publications 114.
- Perry, C. 2010. "Grain Foods of the Early Turks." in Buell P. and E. Anderson (ed.) *A Soup for the Qan: Chinese Dietary Medicine of the Mongol Era as seen in Hu Sihui's Yinshan Zhengyao*, 571-592. 2nd edition. Leiden: Brill.

- Nasrallah, N. 2007. "Introduction." in *Annals of the Caliphs' Kitchens: Ibn Sayyār al-Warrāq's Tenth-Century Baghdadi Cookbook Islamic History and Civilization* 70, 1-64. Leiden: Brill.
- Riefstahl, R. 1937. "Remarks on the Glazed Pottery Fragments found at the Alishar Mound." in von der Osten, H. H. (ed.) *The Alishar Hüyük, Season of 1930-1932, Part III*, 205-211. Chicago: University of Chicago Press.
- Waines, D. 2003. "Luxury Foods' in Medieval Islamic Societies." *World Archaeology* 34: 571-580.
- Ibn Sayyār al-Warrāq, Abū Muḥammad al-Muẓaffar ibn Naṣr. 2007. *Kiṭāb al-Ṭabīkh*. Translated by N. Nasrallah. *Annals of the Caliphs' Kitchens: Ibn Sayyār al-Warrāq's Tenth-Century Baghdadi Cookbook*. Islamic History and Civilization 70. Leiden: Brill.
- Talbot Rice, D. 1965. "The Pottery of Byzantium and the Islamic World." in *Studies in Islamic Art and Architecture in Honour of Professor K. A. C. Creswell*, 194-236. Cairo: American University in Cairo Press.
- Trépanier, N. 2014. *Foodways and Daily Life in Medieval Anatolia: A New Social History*. Austin: University of Texas Press.
- Vorderstrasse, T. 2005a. *Al-Mina: A Port of Antioch from Late Antiquity to End of the Ottomans*. PIHANS CIV. Leiden: NINO.
- Vorderstrasse, T. 2005b. "The Iconography of the Wine Drinker in Port St. Symeon Ware from the Crusader Era." *Eastern Christian Art* 2: 59-72.
- Vroom, J. 2006. "Some Byzantine Pottery Finds from Kaman-Kalehöyük: A First Observation." *Anatolian Archaeological Studies* 15: 163-169.
- Winfield, D. 1977. "The Northern Routes Across Anatolia." *Anatolian Studies* 27: 151-166.
- Wolper, E. S. 2003. *Cities and Saints: Sufism and the Transformation of Urban Space in Medieval Anatolia*. University Park.

Fig. 1 Glazed fineware from cesspit (F34), KARP11-HTP01-093

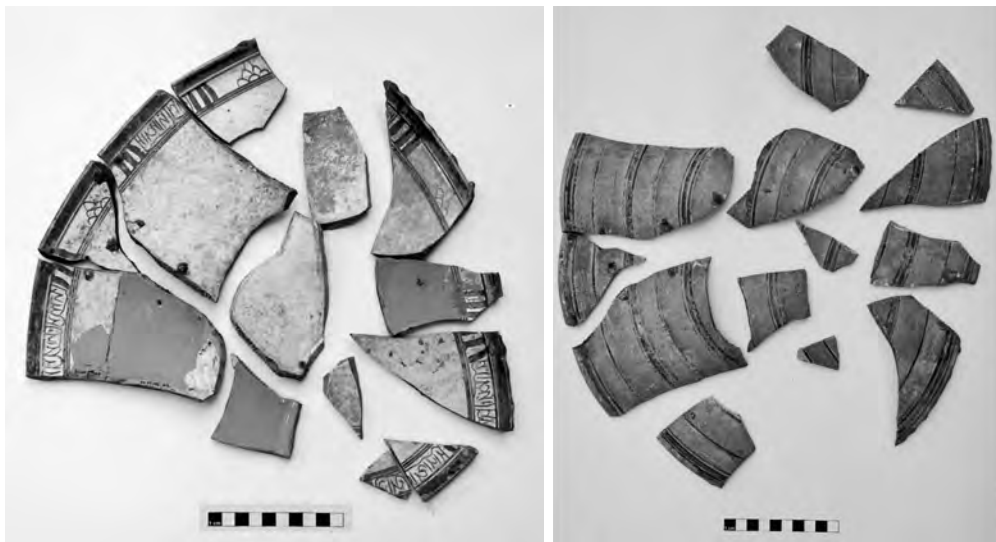

Fig. 2 Glazed fineware from cesspit (F34), KARP11-HTP01-093

Fig. 3 Glazed fineware from cess pit (F34), KARP11-HTP01-093

Fig. 4 Bowl, with human figure standing, holding a flower in each hand, from cesspit (F34), KARP11-HTP01-093

Fig. 5 Bowl with a bird from cesspit (F34), KARP11-HTP01-093

Fig. 6 Cookingware from cesspit (F34), KARP11-HTP01-093

Fig. 7 Lids from cesspit (F34), KARP11-HTP01-093

Komana'daki Bizans Dönemine Ait Duvar Resimleri

Nilay ÇORAĞAN KARAKAYA*

Abstract

An assemblage of fresco fragments were revealed from the debris of a 11-12th century middle Byzantine church at Komana, Tokat, during the 2013 excavations. While there were no frescoes recovered *in situ* attached to a wall, every single piece was carefully collected by the team members. In this paper figures that were identified among the thousands of fresco fragments are studied.

Anahtar kelimeler: Komana, Tokat, Bizans, 11-12. yy, kilise, duvar resimleri / fresk, secco tekniği.

Giriş

Tokat merkez ilçeye bağlı, Gümenek Köyü Hamamtepe Mevkii'ndeki Komana antik kentinde bulunan Bizans dönemine ait kilisede yapılan kazılarda, kilisenin duvar resimlerine ait çok sayıda fragman ele geçmiştir. Bu fragmanları figürlü, geometrik ile bitkisel bezemeli ve kitabeli olmak üzere üç ayrı grup halinde incelemek mümkündür.

Figürlü Fragmanlar

Bu gruptaki en yoğun örnekleri sahne ya da tek figürlere ait yüzler oluşturur. (Fig. 1-13) Fragmanlarda cepheden, ya da dörtte üç profilden tasvir edilmiş figürlerin yüzleri vardır. Bu örneklerde açık sarı ten renkli yüzlerde badem biçimi gözler, ince-uzun burun ve küçük ağız kırmızı kahve konturlarla oluşturulmuştur. Örneklerin çoğunda gözlerin üst bölümü ile kaşlar siyah kalın hatlarla belirginleştirilmiştir. Bazı örneklerde gözlerin alt ve üst konturları iç ve dış köşelerde birleşmemekle birlikte, göz kapağı ve gözün altındaki torba kırmızı kahve yuvarlak hatlarla vurgulanmıştır. Ayrıca göz kapaklarının alt bölümünü oluşturan hat, dış köşede yukarı doğru hafif kıvrılmaktadır. Gözlerde koyu kırmızı kahve göz bebek-

* Prof. Dr. Nilay Çorağan Karakaya, Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.

lerinin içi siyah küçük dairelerle belirlenmiştir. İnce-uzun burun altta yuvarlak bir hatla sonlanarak iki yanda yarım yuvarlak burun kanatlarına sahiptir. Haleler koyu sarı olup dışta kalın siyah ve ince beyaz bir hatla çevrenir. Bazı örneklerde halelerin beyaz olduğu görülür. Yüzlerde ışık, açık sarı ten üzerine beyaz uzun fırça darbeleri ile yapılmıştır. Saçlarda çizgisel ve detaycı anlatım vardır. Saçlarda hacim, birbirine paralel hatlarla verilmiştir. Fragmanlardan edinebildiğimiz sınırlı üslup verileri, aynı üslup özelliklerinin Göreme Tokalı Yeni kilisede uygulandığını gösterir.¹ Ayrıca 11. yy tarihlenen Göreme Meryem Ana Kilisesi (no.33), Tagar Trikonchos ile Niğde Gümüşler Manastırı kilisesindeki duvar resimlerinde figürlerin yüzlerindeki üslup özellikleri Komana ile paraleldir.²

Fragmanlardaki yüzlerin portre özellikleri figürleri tanımamıza yardımcı olmaktadır. Fragmanlardan biri, muhtemelen Hodegetria Meryem tasvirine ait çocuk İsa figürüdür. (Fig. 1) Bu fragmanda çocuk İsa'nın haçlı halesi ile saçsız başı dikkati çekmektedir. Başında taç olan ve dörtte üç profilden tasvir edilen iki erkek figürü ise muhtemelen Anastasis (İsa'nın Cehenneme İnişi) sahnesine ait Tevrat peygamberleri olmalıdır. (Fig. 6-7)

Bu gruba ait örneklerden bir kaçında el tasvirleri bulunmaktadır. (Fig. 14-16) Koyu mavi fon üzerinde kızıl kahve hatlarla yapılmış ince-uzun parmaklar iki boyutludur. (Fig. 14-15) Diğer bir örnekte ise el ve parmaklar bir önceki örneğin aksine tonlamalarla oluşturulmuş, hacimli tasvir edilmiştir. (Fig. 16) 2014 yılında yapılan çalışmalarda bulunan diğer kiliseden ele geçen bir fragmandaki el tasviri de diğer örneklerde olduğu gibi ortak üslup özellikleri içerir. (Fig. 24) Anıtsal resim sanatındaki aynı üslup özellikleri gösteren eller, genellikle 11. yy'la tarihlenmektedir.

Figürlü tasvirlerin bulunduğu fragmanlardan birinde, cennetin bekçi meleklerinden; kerubim ve serafimlerin kanatlarına ait boyamalar görülmektedir. Kızıl kahve kanatlarda siyah hatlarla yapılmış çok sayıda gözler dikkati çeker. (Fig. 17) Dolayısıyla duvar resimlerine ait fragmanlar arasında bu meleklerle ait parçaların da yer alması, kilisenin apsis yarım kubbesinde Apokaliptik Teophany (Dünya Hakimi İsa) sahnesinin olabileceğini düşündürür. Sahnenin apsis yarım kubbesinde yer aldığı örnekler erken dönemlerden itibaren görülmekle birlikte 9-10. yy'larda yaygınlaşır.³

Bu gruba ait önemli örneklerden biri de kuş tasvirli fragmandır. (Fig. 18) Mavi fon üzerindeki kuşun başı ve kanatları kısmen görülebilmektedir. Açık mavi renkteki kuşun uzun boynu ile profilden tasvir edilmiş yuvarlak başı vardır. Başında büyük yuvarlak siyah gözü ve sivri gagası dikkati çeker. Başının üzerinde ise sarı boyamalar bulunur. Kuşun kanatları birbirine paralel siyah ve beyaz paralel hatlarla oluşturulmuştur. Figür, Müjde ile Vaftiz sahnelerinde görülen ve kutsal ruhu simgeleyen güvercin tasvirlerine benzemektedir. Dolayısıyla figürün İncilci Yahya'nın simgesi kartal olması muhtemeldir. Fragmanın İncil yazarlarının sembollerini içeren Teophany sahnesine ait olabileceği düşünülebilir.

1 Jolivet-Levy C. La Cappadoce Médiévale, images et spiritualité, Paris 2001, pl.39.

2 Restle, M. Byzantine Wall Painting in Asia Minor, Recklinghausen. 1969, III, res..356-358; Jolivet-Levy 2001, pl. 63, 65, 67 (Göreme Meryem Ana), pl.119-120 (Niğde Gümüşler).

3 Teophany sahnesi için bkz. Lafontaine-Dosogne, J. "Teophanies-Visions Auxquelles Participent les Prophetes Dans L'art Byzantin Apres la Restauration des Images" Synthronon (1968), 135-143.

Yukarıda bahsettiğimiz meleklerin kanatlarına ait fragmanlar ile bu örnek, kilisenin apsis yarım kubbesinde Teophany sahnesinin olabileceğine dair kanıtlardır. Ayrıca Komana'daki ile benzer özelliklere sahip kuş tasvirleri, Naksos'daki Hagia Kiriaki kilisesi duvar resimlerinde görülmektedir.⁴

Bitkisel ve Geometrik Bezemeli Fragmanlar

Bu gruba ait fragmanlarda beyaz ve koyu sarı fon üzerine kırmızı kahve ya da siyah hatlarla spiral, yürek motifleri oluşturan stilize kıvrık dallar bulunmaktadır. Bu tür motifler genellikle sahnelerde yer alan figürlerin ya da tek aziz, martir ve piskopos gibi figürlerinin elbiselerinde görülmektedir. Stilize kıvrık dalların oluşturduğu bu bitkisel bezemeler, anıtsal resim ile el yazmaları örneklerinde genellikle 11-12. yy'larda yoğun olarak tasvir edilmiştir.⁵ Ayrıca başkent kaynaklı aynı döneme tarihlenen seramikler üzerindeki bezemelerde de aynı motiflere rastlanmaktadır.⁶

Bitkisel motiflerle birlikte, aynı fragmanlar üzerinde beyaz küçük daire motiflerinden oluşan inciler, balık sırtı motifleri ile birbirine paralel hatlardan oluşan geometrik motifler bulunmaktadır. Bu motifler de figürlerin elbiselerine ait tasvirlerdendir.

Kitabeli Fragmanlar

Bu grup, duvar resimlerine ait fragmanlar arasındaki en yoğun grubu oluşturur. Genellikle beyaz fon üzerinde siyah hatlarla yapılmış harfler bulunmakla birlikte okunabilir yazıt günümüze gelememiştir.

Teknik

Resimler secco tekniğinde yapılmıştır. Sıva, kireç ve saman karışımı olarak hazırlanmıştır. Kireç, sıkıştırıcı olarak kum, saman tozu ile kesilmiş saman çöpü, kendir ve kıtık içerir. Resimlerde kullanılan toprak renkleri; siyah, beyaz, kırmızı kahve (demiroksit), açık mavi ile grimsi koyu mavi, koyu sarı (ocker) ve zeytin yeşilidir. Beyaz ve siyah ile renklerin koyu, açık tonları elde edilir. Kireç beyazı yaygın olarak ten ile elbise üzerindeki ışıklarda ve kitabelerde, karbon siyahı ise konturlar ile kitabelerde kullanılmıştır. Siyah, beyazla karıştırıldığında grimsi mavi elde edilmiştir. Yoğun olarak kullanılan kırmızı kahve, tasvirleri sınırlandıran şeritler, konturlar, ten ve elbiselerde görülür. Kilisenin resimlerinde genellikle mat

4 Chatzidakis, M. Byzantine Art in Greece, Naksos, Athen 1989, 61, pl.6.

5 Restle 1969, II, res.177 (Göreme Elmalı Kilise), res.207 (Göreme Çarıklı Kilise), III, res.385 (Susumbayırı, H. Theodoros Kilisesi), res.423 (Söviş Şahinefendi Kırkmartir Kilisesi); Talbot Rice, D. The Church of Hagia Sophia at Trebizond. Edinburgh, 1967, çiz.124 (Trabzon H.Sophia); El yazma örnekleri için bkz. Lazarev, V. Storia Della Pittura Bizantina, Torino 1967, res. 232-233, 251 (Paris Ulusal kütüphanesindeki Ioannes Krisostomos Homilyesi ile Roma Vatikan kütüphanesindeki İncil (Urb.gr.2)).

6 Sigrafitto tekniğinde stilize kıvrık dalların bezendiği seramikler için bkz. Hayes, J.W. Excavations at Sarachane in Istanbul. II, New Jersey 1992, Lev 7b, 10a, 11e; Vogt, C. "Technologie des ceramiques Byzantines a glacure d'epoque Comnene." Cahiers Archeologiques, 41 (1993), 100b, 101a, b; Spieser, J. M. Die Byzantinische Keramik aus der Stadtgrabung von Pergamon. New York. 1996, Lev.47, 438; Maquire, E. D. Keramik Arts of Everyday Life. (ed. Evans, Wixom, The Golory, 1997), New York, 1997, 259-260.

olan grimsi mavi, 11-12. yy'ın anıtsal resimlerinde sık kullanılan renklerden biridir. Azurite olarak adlandırılan mavi, arka fonda siyah zemin üzerinde ve elbiselerdedir. Koyu sarı ocker, figürlerin halelerinde, beyazla karışımdan oluşan ten renginde ve elbiselerdedir. Göz ve kaşlar, burun, ağız, kulaklar kıvıllı kahve hatlarla verilmiştir. Yüzlerdeki bu kıvıllı kahve hatlar genellikle 10. yy'dan itibaren yoğun olarak görülür.⁷ El ve ayaklarda ana renk açık sarıdır. Konturlar kıvıllı kahve ve siyah hatlarla oluşturulmuştur. Genelde sarı halelerin konturlarının içte siyah, dışta beyaz olduğu görülür.

Komana antik kentinde bulunan kiliselerde ele geçen duvar resimlerine ait fragmanların sınırlı özellikleri, resimlerin 11. yy içinde değerlendirilebileceğini gösterir. Kentte yapılan arkeolojik araştırmalarda, Bizans dönemine ait küçük buluntuların da bu yüzyıl içinde değerlendirilmesi, önerdiğimiz tarihlemeyi desteklemektedir.⁸

Kaynakça

- Jolivet-Levy, C. 2001. *La Cappadoce Médiévale*, Paris.
- Restle, M. 1969. *Byzantine Wall Painting in Asia Minor*, Recklinghausen.
- Lafontaine-Dosogne, J. 1968. "Teophanies-Visions Auxquelles Participent les Prophetes Dans L'art Byzantin Apres la Restauration des Images" *Synthronon*, 135-143.
- Chatzidakis, M., Drandakis, N., Zias, N., Acheimastou-Potamianou, M. ve A. Vasilaki-Karakatsani. 1989. *Naxos (Byzantine Art in Greece)*, Athens.
- Rice, D. T. 1967. *The Church of Hagia Sophia at Trebizond*, Edinburgh.
- Lazarev, V. 1967. *Storia Della Pittura Bizantina*, Torino.
- Hayes, J. W. 1992. *Excavations at Sarachane in Istanbul II*, New Jersey.
- Vogt, C. 1993. "Technologie des ceramiques Byzantines a glaçures d'époque Comnene." *Cahiers Archeologiques*, 41, SAYFALAR?
- Spieser, J. M. 1996. *Die Byzantinische Keramik aus der Stadtgrabung von Pergamon*. New York.
- Maquire, E. D. 1997. "Keramik Arts of Everyday Life." in Evans H. C. Ve W. D. Wixom (eds) *The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261*, Metropolitan Museum of Art, New York, 255-272.
- Erciyas, B. 2012. "Komana Arkeolojik Araştırma Projesi" *Gazi Osman Paşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu, 1-3 Kasım 2012*, Cilt I, 127-139.
- Erciyas, B. ve E. Sökmen. 2010.7 "An Overview of Byzantine Period Settlements around Comana Pontica in North-central Turkey" *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol.34, No.2, 119-141.

7 Yüzlerdeki kıvıllı kahve hatlar için bkz. Restle 1969, II, res.1 (Göreme, El Nazar (10. yy. sonu)), res.22 (Göreme, Saklı (1070)), res.55 (Göreme, Şapel 6 (10. yy. ikinci yarısı)), res.126 (Göreme, Şapel 9 (10. yy. sonu)), res.166 (Göreme, Elmalı (1190/1200)), res.197 (Göreme, Çarıklı (12. yy. ikinci yarısı)), res. 283 (Göreme, Kılıçlar Kuşluk (11. yy. birinci yarısı)).

8 Komana Antik kenti için bkz. Erciyas, B., Sökmen E. "An Overview of Byzantine Period Settlements around Comana Pontica in North-central Turkey" *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol.34, No.2 (2010), 119-141; Erciyas, B. "Komana Arkeolojik Araştırma Projesi" *Gazi Osman Paşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu, 1-3 Kasım 2012*, Cilt I, 127-139.

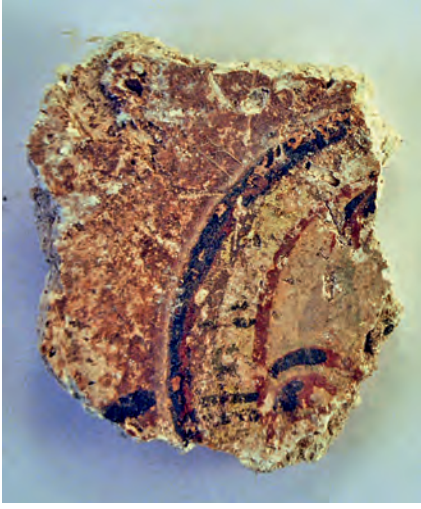

Fig. 1 Figürlü fragman; Çocuk İsa.

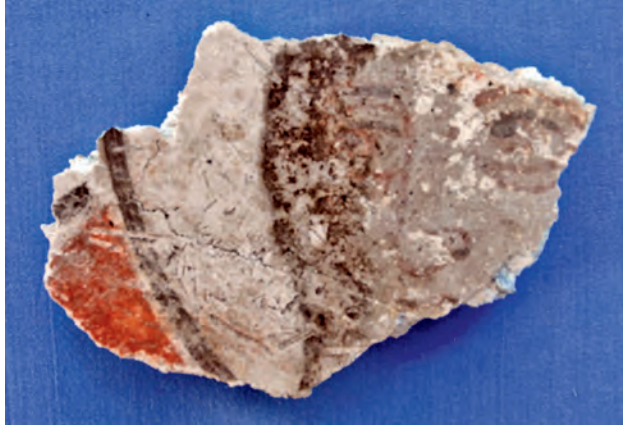

Fig. 2 Figürlü fragman; Azize.

Fig. 3 Figürlü fragman.

Fig. 4 Figürlü fragman.

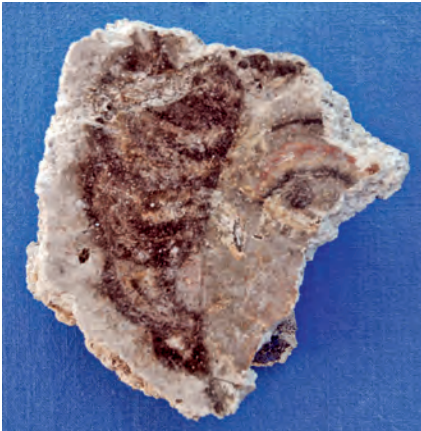

Fig. 5 Figürlü fragman.

Fig. 6 Figürlü fragman; Tevrat peygamberi (?).

Fig. 7 Figürlü fragman; Tevrat peygamberi (?).

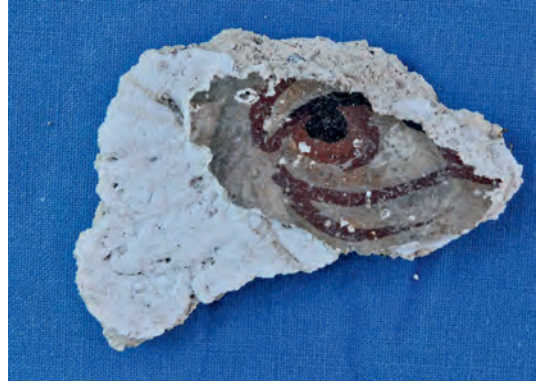

Fig. 8 Figürlü fragman.

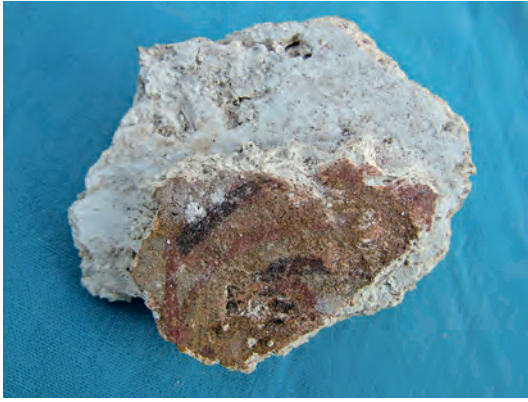

Fig. 9 Figürlü fragman; Meryem (?).

Fig. 10 Figürlü fragman.

Fig. 11 Figürlü fragman.

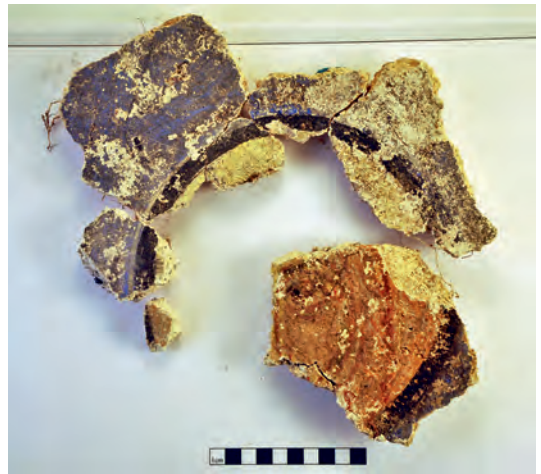

Fig. 12 Figürlü fragman.

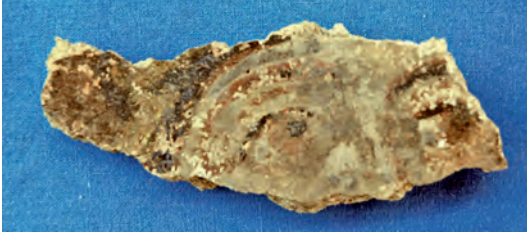

Fig. 13 Figürlü fragman.

Fig. 14 Figürlü fragman; el tasviri.

Fig. 15 Figürlü fragman; el tasviri.

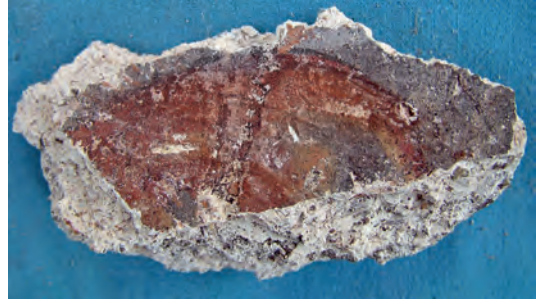

Fig. 16 Figürlü fragman; el tasviri.

Fig. 17 Figürlü fragman; melek (?).

Fig. 18 Figürlü fragman; kuş tasviri.

Fig. 19 Bitkisel bezemeli fragman.

Fig. 20 Bitkisel bezemeli fragman.

Fig. 21 Bitkisel ve geometrik bezemeli fragman.

Fig. 22 Bitkisel ve geometrik bezemeli fragman.

Fig. 23 Kitabeli fragman.

Fig. 24 2014 yılında bulunan kiliseye ait figürlü fragman; el tasviri.

Komana Orta Bizans Dönemi Çanak Çömlekleri Üzerine Arkeometrik Araştırmalar

Mehmet Bilgi ER, Gülay ERTAŞ*

Abstract

The archaeological excavations in Komana unearthed the primary signs of local pottery production. This study aims to get more information for the local pottery production and distribution in Komana during the Middle Byzantine Period (12 – 13th AD) using archaeometrical techniques (thin section analysis, XRD, ICP-OES and MS). In this paper, thin section analysis is discussed. Preliminary results indicate that at least three different raw materials might be used for glazed pottery and cooking pots production in the Middle Byzantine Period in Komana.

Anahtar Kelimeler: Bizans Dönemi, çanak-çömlek, arkeometri, ince kesit analizi, hammadde kaynak analizi

Giriş

Arkeolojik yerleşimlerde çok sayıda bulunan arkeolojik kanıtlardan birisi olan çanak çömlek parçaları yerleşimin ve geçmişte yaşanmış insan aktivitelerinin anlaşılmasına yardımcı olan önemli bilgiler içermektedir. Bu bilginin üretilmesinde arkeometrik yöntemler önemli yer tutmaktadır. Bu yöntemler doğru ve esaslı bir şekilde uygulandığında yerleşim yerlerinde sosyal, kültürel veya ekonomik açıdan tamamlayıcı bilgiler sunabilmektedir.

Komana antik kentinde 2009'da başlayan kazılarda çok sayıda ve çeşitlilikte bulunan çanak çömlek parçalarının tarihsel olarak Orta Bizans dönemine ait olduğu düşünülmektedir. Kazı çalışmaları ile elde edilen arkeolojik bulgular Komana'da yerel çömleklerin üretimine ilişkin ipuçları sunmaktadır. Şu ana kadar yapılan kazılarda üretimin en güçlü kanıtı olan seramik fırınına ulaşılamamasına rağmen üretim basamaklarında kullanılan üçayak kalıntısının bulunmuş olması yerel üretimin Komana'da bu dönemde yapılmış olmasının

* Mehmet Bilgi Er, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, mehmetsbilgi@gmail.com; Doç. Dr. Gülay Ertas, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, gertas@metu.edu.tr.

güçlü bir kanıtı olarak düşünülebilir (Fig. 1). Yerel üretime ilişkin bu işaretler, çömlek üretiminde kullanılan hammaddelerin kaynağı, üretim teknolojisi ve üretilmiş çömleklerin yayılması ile ilgili tarihe ışık tutmaktadır. Bu çalışma ile arkeometrik yöntemlerden elde edilen bilimsel sonuçlara dayanarak 12.-13. yy'da Komana'da sırlı çömleklerin üretimi ve dağılımı ile ilgili bilgilere ulaşılması amaçlanmaktadır. ODTÜ Arkeometri Anabilim Dalı doktora öğrencisi Mehmet Bilgi Er'in tez çalışması kapsamında yapılan bu çalışma ile arkeolojik kazılardan elde edilen örnekler petrografik, mineralojik ve kimyasal karakteristiklerine göre gruplandırılmaya çalışılmaktadır. Bu gruplama, yerel hammadde kaynakları kullanarak üretilmiş sırlı çanak- çömlekler ile ithal olanlar arasındaki ayrımın yapılabilmesini olanaklı kılması ve yerel üretimi tanımlayan referans grubun belirlenmesi açısından çok önemlidir. Elde edilecek referans grup, bu yörede çömlek hareketliliği ile ilgili bölgesel bilgi birikiminin oluşmasını sağlayacaktır.

Arkeometrik, jeolojik, CBS (coğrafi bilgi sistemleri) ve etnografik yöntemler ile elde edilecek olan sonuçların birbirini tamamlayıcı ve/veya destekleyici olacağı düşünülmektedir. Çalışma kapsamında Bizans tabakalarından alınan sırlı çanak-çömlek, yemek kaplarına ait örnekler ve yerel kil yataklarından alınan toprak örnekleri ince kesit analizi, ICP-MS ve ICP-OES ve XRD teknikleri ile analiz edilmektedir.

Seramik kökenli arkeolojik malzemelerin kaynak analizinde örneklerin petrografik-mineralojik ve eser element derişimlerine dayanan gruplama sıklıkla uygulanan ve kabul gören bir yaklaşımdır.¹

Komana ve çevresinin jeolojik özelliklerinin çanak-çömlek ve toprak örnekleri üzerinde yapılan ince kesit analizi üretimin yerel kaynaklı olup olmadığı hakkında önemli bilgiler sağlayacaktır. Bu raporda bir kısmı tamamlanan ince kesit analiz sonuçları verilmektedir.

Yöntem ve Örnekler

Arkeometrik Yöntemler

Petrografik analiz için ince kesit örnekleri ODTÜ Jeoloji Mühendisliği İnce Kesit Laboratuvarı'nda hazırlanmıştır. Hazırlanan ince kesitler, ODTÜ Yerleşim Arkeoloji Bölümü Çevresel Arkeoloji Birimi Laboratuvarı'nda incelenmiş ve fotoğraflanmıştır.

Yerel Kayaç Birimleri ve Drenaj Havzası Modeli

Geçmişte Tokat çevresindeki çömlek üretimine ait bilgilere ulaşmak için Tokat'ta günümüzde halen çömlekçilik yapmakta olan ustalar araştırılmış ve sadece bir ustanın bilgisine ulaşılmıştır. Atölyesi Emirseyit kasabasında olan çömlekçi ustası Kazım Çömlekçioğlu'nun üretimde kullandığı killeri Yeşilirmak'ın taşıdığı alüvyonlardan elde ettiği öğrenilmiştir. Çömlek yapımında kullanılması için Yeşilirmak kıyısından alınan malzemenin, çömleğin ana hammaddesi olan kilin yanında, nehrin geçtiği bölgelerden sürükleyerek getirdiği diğer malzemeleri de içermektedir. Buradan yola çıkarak yüzey sularının sürüklenme alanı-

1 Vince 1989; François ve Spieser 2002; Degryse vd. 2003; Sauer ve Waksman 2005; Waksman ve Teslenko 2010; Braeckmans vd. 2011; Neyt vd. 2012; Kibaroglu ve Falb 2013 southeast of Malatya (Turkey)

nı ortaya koyan drenaj havzası modeli QGIS 2.6 programı kullanarak geliştirilmiştir. Model için Avrupa Çevre Ajansı tarafından sağlanan 30 metre çözünürlüğe sahip sayısal yükseklik modeli kullanılmıştır. Model, nehir kollarını, ana ve alt drenaj havzalarının sınırlarını göstermektedir. Ana drenaj havzasının sınırları MTA'nın 1/25000'lik jeolojik haritası için bir sınır oluşturmuş, kayaç birimleri ana havza sınırları içerisinde belirlenmiştir.

Örnekler

Çalışma kapsamında incelenmekte olan seramik örnekleri 12.-13. yy Bizans dönemi tabakalarından rastgele alınan sırlı çanak-çömlek parçaları, pişirme kapları ve üç ayaklardan oluşmaktadır (Fig. 2 ve 3). Sırlı çanak-çömlekler hedef örneklerdir. Pişirme kapları ve üç ayaklar ise yerel kaynaklar kullanılarak yapıldığı varsayılan örneklerdir. Sırlı çanak-çömlek örnekleri belirlenirken herhangi bir stilistik kriter ya da ön koşul dikkate alınmadan, pişirme kapları için ise farklı kaplardan örnekleme yapılabilmesi için pişirme kaplarına ait kapaklardan örnekler toplanılmıştır. Toplamda 51 adet sırlı çanak - çömlek ve 10 adet pişirme kabı örneği ile 1 adet üç ayak bu tez kapsamında analiz edilmiştir (Tablo 1).

Toprak örnekleri beş farklı kaynaktan alınmıştır. Alınan örneklerden üç tanesi Küplüce Köyü, Kocakavak-Boyunbaba Mevkii, Kiremit Atölyeleri Mevkilerinden saha çalışması yapılarak alınmıştır. Bu üç örneğin alındığı yerlerin noktasal koordinatları Tablo 2'de verilmiştir. Diğer iki örnekten ilki Emirseyit'te atölyesi bulunan çömlekçi ustasının kendi çömlekleri için kullandığı kilden, diğeri ise Komana'daki duvar kalıntılarının korunması için Reşadiye'den getirilmekte olan kilden elde edilmiştir.

Elde Edilen Bulgular ve Tartışma

İnce kesit analizlerine göre örnekler optik mikroskop altında analiz edilmiş ve elde edilen veriler, örneklerin petrografik özelliklerine göre üç gruba ayrılabilmesine işaret etmiştir. Petrografik Grup A, B ve C olarak adlandırılan bu gruplar Tablo 3'de ve özellikleri Tablo 4'de verilmiştir.

Petrografik Grup A; kırmızı renkli, camlaşmış yapıda ve küçük boyutlu izole gözenekleri bulunmaktadır. Hemen hemen hiç kayaç parçası ya da mineral tanesi tespit edilememesi ve tane/matris oranı çok düşük olması bu grup örneklerin çok ince taneli bir kilden yapıldığı sonucunu desteklemektedir.

Petrografik Grup B; kırmızı-kahve renkli, camlaşmış yapıya sahip bu grup örneklerin gözenekleri izole fakat Grup A örneklerine göre biraz daha büyük boyuttadır. Değişen boyutlarda kireçtaşı parçaları içeren bu grup örnekler, feldspat, hematit ve opak gibi mineraller içermektedir. Tane/matris oranı orta olarak tanımlanan bu grup örneklerin kireçli bir kilden yapıldığı söylenebilir.

Petrografik Grup C; siyah ve gri renkli ve orta derecede camlaşmış yapıda olan bu grup örneklerin büyük boyutlu uzun ve birbiri ile bağlantılı gözenekleri bulunmaktadır. Fillit/sist, polikristalli metamorfik, kireç taşı ve magmatik kayaç parçaları ile bu kayaç parçaların-

dan kopmuş mineral taneleri içermektedir. Bu gruba ait örneklerin tane/matris oranı diğer gruplara göre en fazladır.

Sırlı çanak-çömlekler Grup A ve B, pişirme kapları ise Grup C olarak sınıflandırılmıştır. A, B ve C gruplarının içerisinde dahil edilememiş 3 örnek bulunmaktadır (K133, K137, K145). Tane/matris oranındaki belirgin farklılıklar, örneklerin petrografik olarak gruplanmasında önemli bir parametredir ve bu durum kaynak farklılığından ziyade üretimdeki teknolojik farklılıkların bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Çanak çömleğin içerisindeki plastik olmayan kısımların, kilin şekillendirilmesi sırasında kile çalışılabilirlik sağladığı ve şekillendirilen çömleğin kuruması sırasında da çatlama riskini azalttığı bilinen özelliklerdir.² Ayrıca kayaç parçaları ve mineral taneleri gibi eklenen ya da çömleğin yapıldığı toprağın kendisinden gelen bu malzemeler, çömleğin ani sıcaklık değişimlerinde çatlama riskini azalttığı da bilinmektedir.³ Bu açıdan pişirme kaplarının tane/matris oranının yüksek olması beklenen bir bulgudur (Fig. 4).

Üretim teknolojisi hakkında bilgi sağlayan gözenek şekilleri ve camlaşma derecesine göre gruplar arasında belirgin bir farklılık bulunmaktadır. Grup A içerisinde bulunan örneklerin iyi camlaşmış kırmızı renkli matris içerisinde küçük, az sayıda ve izole gözeneklere sahip olması bu örneklerin kontrollü ve oksitleyici bir fırın ortamında pişirildiğini göstermektedir. Grup B örneklerinin de Grup A örneklerine benzer bir ortamda pişirildiği söylenebilir. Grup C örneklerinde ise daha koyu renkli ve daha az camsı bir yapıya sahip olup, matris içerisinde derin çatlak ve büyük gözenekler bulunmaktadır. Grup C örneklerinin pişirme kapları olması bu çatlakların kapların kullanımı sırasında maruz bırakıldıkları sıcaklık farklarından kaynaklanabileceği olgusunu ortaya koymaktadır.

Örneklerin içerdiği kayaç parçaları ve mineral taneleri çanak çömleğin yapımında kullanılan malzemenin belirlenmesinde önemli rol oynar. Grup A örneklerine ait ince kesitlerde hammaddenin içerisinden gelen ya da sonradan eklenen kayaç parçaları ve mineral tanelerine rastlanılmamış ve yapımında çok ince kil kullanıldığı tespit edilmiştir. Grup B örneklerine ait ince kesitlerde ise kuvars, feldpsat, hematit ve plajioloklas taneleri ve farklı büyüklüklerde kireç taşı parçalarının yaygın olduğu tespit edilmiştir. (Fig. 5). Çok büyük boyutlu fillit/şist parçaları, polikristalli metamorfik kayaç parçaları ve genel iri mineral taneleri Grup C örneklerine ait ince kesitlerde belirlenmiştir (Fig. 6).

CBS ortamında yapılan drenaj havzası modeli ve havzanın litolojisi çömlek yapımında kullanılan yerel hammaddenin karakterize edilmesinde önemlidir. Üretilen drenaj havzası modelinde alt havzalar birleştirilerek ana havza ortaya çıkarılmış ve 1/25000 ölçekli jeolojik harita bu ana havza içerisinde değerlendirilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre şist, çört, bazalt ve volkano-sedimenter kayaçlar havza içerisinde ön plana çıkmaktadır (Fig. 7). Pişirme kaplarına (Grup C) ait ince kesitlerde büyük boyutlu şist parçalarının tespit edilmiş olması CBS modelinde de havza içerisinde geniş alanlarda şist kayalarının ortaya çıkmış olması, pişirme kaplarının yerel killerden üretilmiş olabileceğinin sinyallerini vermektedir.

2 Çalışılabilirlik; İngilizce "workability" den çevrilen bu terim kilin suyla karışmasından sonra şekillendirme işleminin yapılabilirliğini ifade etmektedir.

3 Rice 1987, 74.

Sonuçlar

Birden çok ve birbirini tamamlayıcı yöntemin birlikte kullanılacağı bu çalışmanın ilk sonuçları olan ince kesit analizleri ile sırlı çömleklerinde (Grup A ve B) üretim sürecinde birden fazla seçimin yapıldığı söylenebilir. Grup B'nin kireçli bir matrise ve kireç taşı parçalarına sahip olması bu çömleklerin kireç oranı yüksek bir kilden üretildiğini ortaya koymaktadır. Grup A sırlı çömleklerin çok ince taneli homojen bir matrise sahip olup, kilin tane boyutu eleme ya da levigasyon yöntemi kullanılarak tane boyutu küçük olanların tercih edildiği gözlemlenmiştir.⁴

Pişirme kaplarının kapak kısımlarından alınan örneklerin tümünü içeren Grup C örneklerinin ince kesitlerinin yerel litolojik durum ile uyuşması bu kapların yerleşimin en yakınındaki yerel kaynaklar kullanılarak üretilmiş olabileceği sonucunu güçlendirmektedir. Yapılacak kimyasal ve mineralojik analizler pişirme kaplarının yerel kaynaklı üretim olup olmadığı yargısını desteklemesi beklenmektedir.

Kaynakça

- Braekmans, D., P. Degryse, J. Poblome, B. Neyt, K. Vyncke, ve M. Waelkens. 2011.
“Understanding ceramic variability: An archaeometrical interpretation of the Classical and Hellenistic ceramics at Düzen Tepe and Sagalassos (Southwest Turkey).” *Journal of Archaeological Science* 38 9: 2101–2115.
- Degryse, P., J. Poblome, K. Donners, J. Deckers, and M. Waelkens. 2003.
“Geoarchaeological investigations of the ‘potters’ quarter’ at Sagalassos, southwest Turkey.” *Geoarchaeology* 18 2: 255–281.
- François, V., and J.-M. Spieser. 2002.
“Pottery and Glass in Byzantium.” *The Economic History of Byzantium : From the Seventh through the Fifteenth Century* 39: 593–609.
- Kibaroglu, M., and C. Falb. 2013.
“The Frankfurt University’s Southeast Anatolia Project (SOAP): Archaeometric investigations on Early Bronze Age Pottery.” *Applied Clay Science* 82: 53–61.
- Neyt, B., D. Braekmans, J. Poblome, J. Elsen, M. Waelkens, and P. Degryse. 2012.
“Long-term clay raw material selection and use in the region of Classical/Hellenistic to Early Byzantine Sagalassos (SW Turkey).” *Journal of Archaeological Science* 39 5: 1296–1305.
- Rice, P.M. 1987. *Pottery Analysis: A Sourcebook*. The University of Chicago Press.
- Sauer, R., and Y. Waksman. 2005.
“Laboratory investigations of selected medieval sherds from the Artemision in Ephesus.” *In Spätantike und mittelalterliche Keramik aus Ephesos*, 51–66.
- Vince, A. 1989.
“The Petrography of Saxon and early medieval pottery in the Thames valley.” *In Scientific Analysis in Archaeology*, 163–77.
- Waksman, S.Y., and I. Teslenko. 2010.
“Novy Svet Ware’, an exceptional cargo of glazed wares from a 13th-century shipwreck near Sudak (Crimea, Ukraine) - Morphological typology and laboratory investigations.” *International Journal of Nautical Archaeology* 39: 357–375.

4 Levigasyon: çömlek üretimi için kullanılacak kilin tane boyutunun su yardımı ile düşürülmesi işlemidir.

Fig. 1 247/ 633 açması 3. tabakadan çıkan üç ayak parçası.

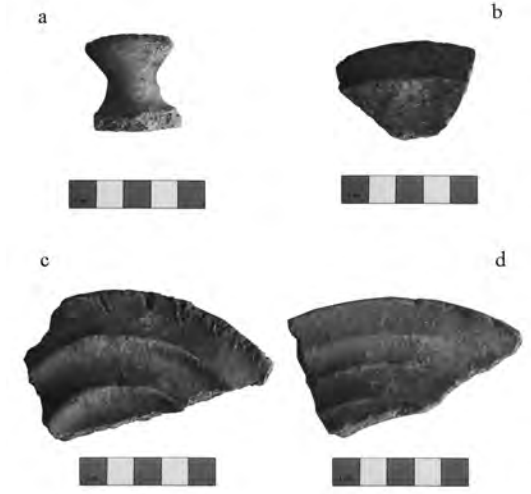

Fig. 3 Pişirme kapları örneklerinden bazıları, (a) K134, (b) K135, (c) K136, (d) K141 nolu örnekler

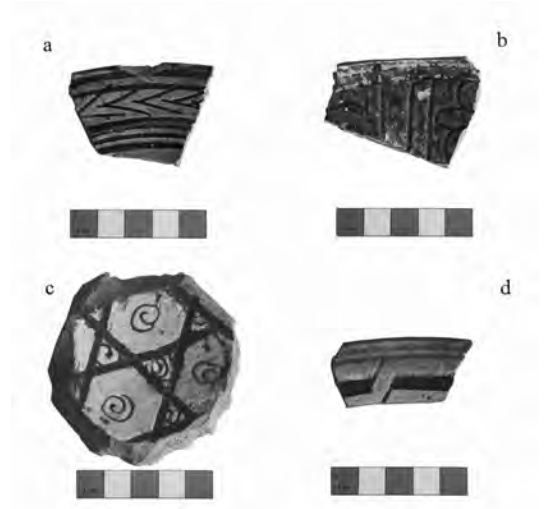

Fig. 2 Sırlı çanak çömlek örneklerinden bazıları, (a) K123, (b) K124, (c) K128, (d) K131 nolu örnekler

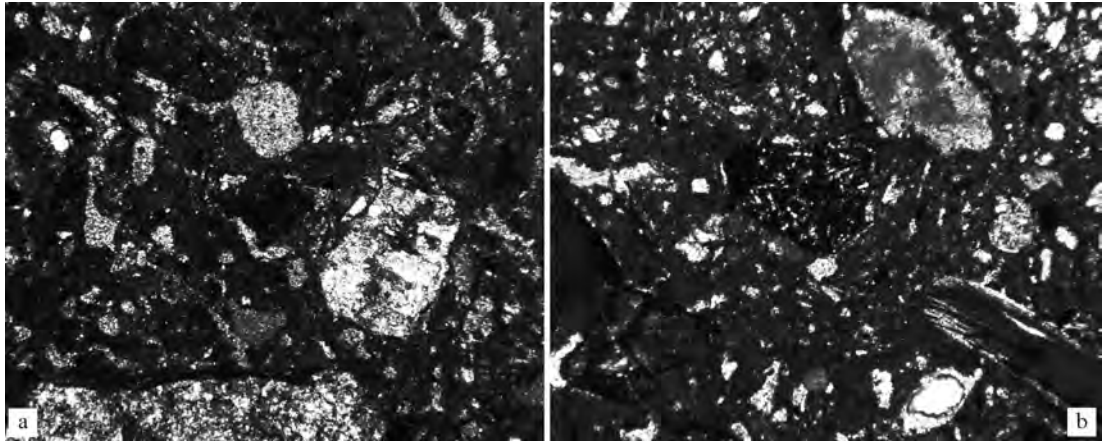

Fig. 4 K139 nolu pişirme kabına ait yüksek tane/matris oranını gösteren ince kesit fotoğrafları, 4 büyütme, (a) Kireç taşı ve polikristalin metamorfik kayaç parçaları arasındaki az miktardaki matris , (b) Kireç taşı, volkanik ve serpentinleşen kayaç parçası ve kayaç parçalarından kopmuş mineral taneleri arasındaki az miktardaki matris

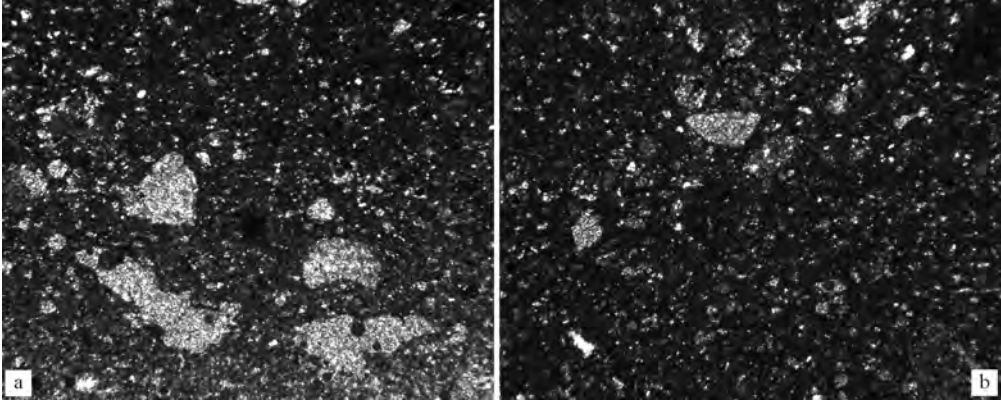

Fig. 5 Grup B örneklerinde yaygın olarak görülen kireç taşı parçaları ve kireç oranı yüksek matris, 4 büyütme (a) K131, (b) K150 nolu örnekler

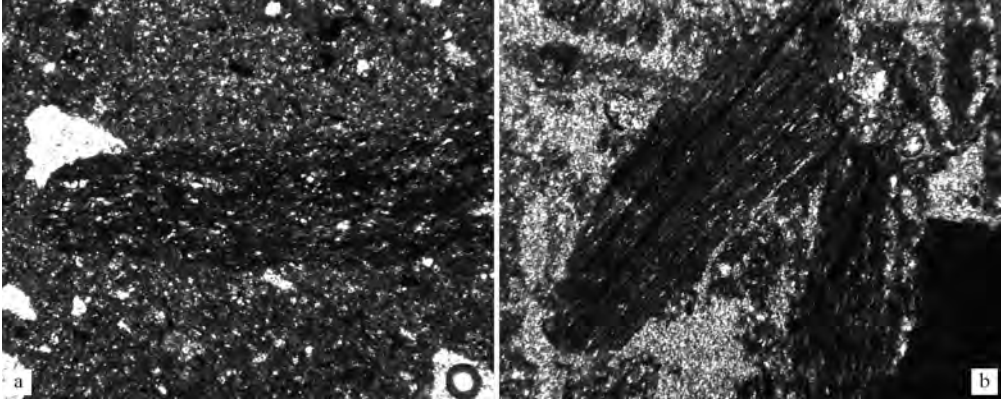

Fig. 6 Grup C örneklerinde yaygın olarak görülen fillit/şist parçaları, 4 büyütme (a) K134, (b) K141 nolu örnekler

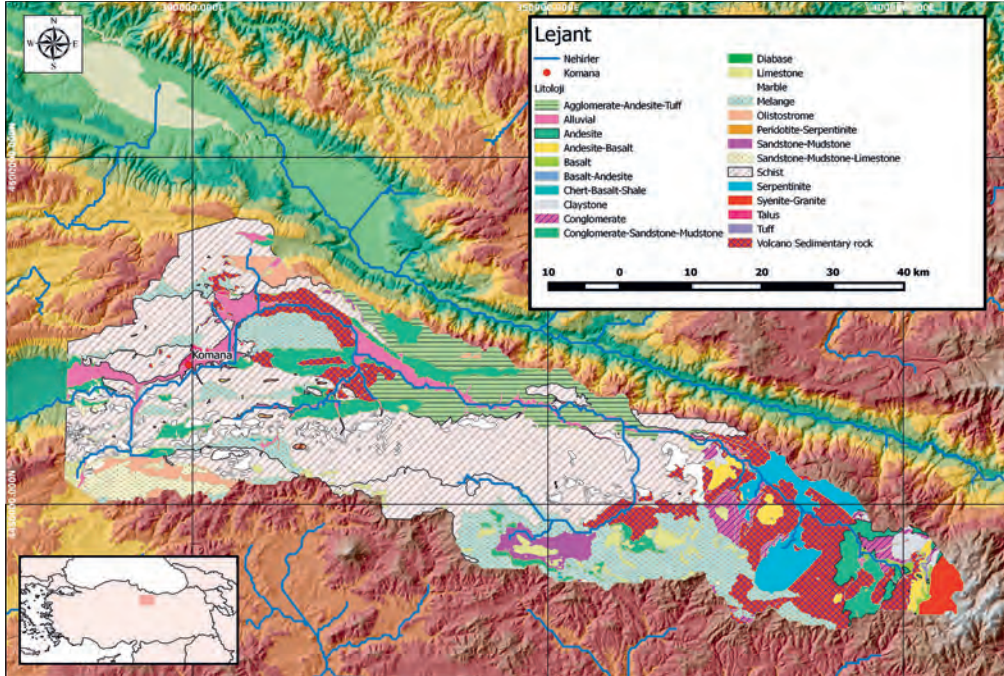

Fig. 7 Drenaj havza sınırları ve havza içerisinde kalan kayaç birimleri

Alan	Açma	Tabaka	Örnek Sayısı
HTP01	277/603	6	7
HTP01	277/603	7	1
HTP01	287/598	2	14
HTP01	292/598	2	5
HTP01	292/598	7	30
HTP01	292/598	8	4

Tablo 1 Çanak çömlek örneklerinin alındığı yerler

Örnekleme Yeri	Enlem (Lat.)	Boylam (Long.)
Küplüce Köyü	40° 9.387'N	35° 40.067'E
Kocakavak – Boyunbaba Mevkii	40° 18.787'N	36° 32.759'E
Kiremit Atölyeleri Mevkii	40° 22.058'N	36° 39.029'E

Tablo 2 Toprak örneklerinin alındıkları koordinatlar

Özellik	Grup A	Grup B	Grup C
Renk	Kırmızı	Kırmızı-kahverenkli	Siyah-gri
Camlaşma	İyi camlaşmış	İyi camlaşmış	Orta derecede camlaşmış
Tane/matris oranı	Çok Az	Orta	Yüksek
Gözenek özellikleri	Küçük ve izole gözenekler	Küçük ve orta boyutlu gözenekler	Büyük ve uzun gözenekler, çatlaklar
Mineral içeriği	-	Feldspat, hematit, opak mineraller	Kayaç parçalarından kopmuş mineraller
Kayaç parçası içeriği	-	Kireç taşı parçaları	Şist/fillit ve çok kristalli metamorfik kayaç parçaları, Kireç taşı parçaları

Tablo 3 Petrografik gruplara ait örnekler

Petrografik Grup	Örnekler
A	K101, K102, K104, K107, K108, K116, K117, K121, K126, K127, K143, K146, K147, K153, K155, K157
B	K103, K105, K106, K109, K110, K111, K112, K113, K114, K115, K118, K119, K120, K122, K123, K124, K125, K128, K129, K130, K131, K132, K144, K148, K149, K150, K151, K152, K154, K156, K158, K159, K160, K161
C	K134, K135, K136, K138, K139, K140, K141, K142
Sınıflandırılmayan Örnekler	K133, K137, K145

Tablo 4 Petrografik gruplar ve karakteristik özellikleri

Komana: A New Find from Hamamtepe and a Preliminary Study on Sanctuary's Cults

Eleni T. MENTESIDOU*

Abstract

Bu makalede Komana'da bulunan tapınak kenti kültürlerinin bir ön çalışması yapılmıştır. Çalışmanın amacı, yazılı kaynaklar ve arkeolojik buluntular ışığında Komana'da tapınım görmüş tanrı ve tanrıçaların tanımlanmasıdır. Ağırlıklı olarak da Komana Hamamtepe kazılarında bulunmuş Roma dönemi ithaf yazıtı yardımı ile Theos Hypsistos kültü tartışılacaktır.

Keywords: Komana, Cult, Enyo, Ma, Artemis, Theos Hypsistos, Zeus Hypsistos.

Introduction

Komana was a temple state of the Hellenistic Kingdom of Mithridatids, a significant religious centre that mainly thrived under the Mithridatic kings and continued flourishing during the Roman period.¹

The main ancient source for Komana is the Amaseian geographer Strabo.

Above Phanaroea is the Pontic Comana, which bears the same name as the city in Greater Cappadocia, consecrated to the same goddess and copied after that city; and I might almost say that the courses which they have followed in their sacrifices, in their divine obsessions, and in their reverence for their priests, are about the same, and particularly in the times of the kings who reigned before this, I mean in the times when twice a year, during the “exoduses” of the goddess, as they are called, the priest wore a diadem and ranked second in honor after the king².

Now Comana is a populous city and is a notable emporium for the people from Armenia; and at the times of the “exoduses” of the goddess people assembles there from everywhere,

* Eleni T. Mentesidou (Ph.D. candidate), Democritus University, ementesidou@hotmail.com.

1 Erciyas 2009; Sökmen 2009.

2 Strabo, 12.3.32.

from both the cities and the country, men along with women, to attend the festival. And there are certain others also, who in accordance with a vow, are always residing there, performing sacrifices in honor of the goddess. And the inhabitants live in luxury, and all their property is planted with vines; and there is a multitude of women who make gain from their persons, most of whom are dedicated to the goddess, for in a way the city is a lesser Corinth, for there too, on account of the multitude of courtesans, who were sacred to Aphrodite, outsiders resorted in great numbers and kept holiday. And the merchants and soldiers who went there squandered all their money so that the following proverb arose in reference to them: "Not for every man is the voyage to Corinth." Such, then, is my account of Comana."³

According to Strabo, Komana in Pontus and Komana in Kappadocia had been consecrated to the same goddess. From another passage of *Geography* it is known that the temple in Komana Kappadocia was dedicated to goddess Ma; *in this Antitaurus are deep and narrow valleys, in which are situated Comana and the temple of Enyo, whom the people there call "Ma".*⁴ Moreover, the rituals and the celebration of goddess' festival was the same in both sanctuaries. The priest of Komana, who was responsible for the administration of the temple, the sacred land and the *hierodouloi*-sacred slaves, was very important for the Kingdom. The priest was the second in rank and honored after the king. In the annual festival, during the solemn processions that were called the goddess's *exodoi*, the priest would wear a diadem as a symbol of his power.

Komana was a notable and wealthy temple state. Sacred courtesans, who were dedicated to the goddess, offered their services to the temple and the temple servants cultivated the fertile land of Dazimonitis plain. The total number of *hierodouloi*, men and women that were living under priest's authority, was 6.000.⁵ Moreover, the location of Komana in the centre of the Mithridatic Kingdom and its position on the bank of the Iris River, one of the biggest water transportation routes of Pontus, contributed to Temple's growth from a mere religious center to a self-sufficient economic center. The sanctuary retained its semi-autonomous position under the Hellenistic dynasty of Pontus and later as part of the Roman Empire. Inscriptions of the Roman period are indicative of sanctuary's importance. According to the epigraphic evidence Komana was given the rights of a sacred and privileged city- *ἱερὰ καὶ ἄσυλος*.⁶ However, Pliny the Elder quotes that Komana, used to be a town, but at his time there was nothing but an oracle.⁷

The archaeological investigation

The site of Komana was first identified by travelers in the 18th - 20th centuries. Architectural remains such as fragments of marble architraves, friezes and columns built into later walls

³ Strabo, 12.3.36.

⁴ Strabo, 12.2.4.

⁵ Strabo, 12.3.34.

⁶ SEG 42:1133.

⁷ Pliny the Elder, *Naturalis Historiae* VI.4.

on a natural hill (Hamamtepe) and its close vicinity attracted their interest.⁸ Hamamtepe is in the form of a triangular hill with the dimensions of 250m x 150m and it is located 9 km northeast of Tokat center, on the bank of Iris River (Yeşilırmak) (Fig. 1). Indeed, as Strabo mentioned *Iris was flowing through the middle of the city Komana in Pontus*.⁹ Various inscriptions found around Hamamtepe made it possible to identify the site as the temple state of Komana. Today, the inscriptions are on exhibit at the Tokat Museum.¹⁰

Despite the fact that the site of ancient Komana was previously located, the broad archaeological investigations began in 2004 under the directorship of D. Burcu Erciyas of the Middle East Technical University, Ankara.¹¹ Following the five years of surface survey, the excavations started in 2009 at Hamamtepe. The site is surrounded by a fortification wall which was most probably further supported with towers. While a Middle Byzantine, Danishmendid and Ottoman period occupations have been revealed, the most important significant architectural feature unearthed at Hamamtepe so far, is a three naved church of the Middle Byzantine period.¹²

Myth and Cults

According to Procopius of Caesarea (6th century AD) the mythological founder of the temple state of Komana was Orestes.¹³ Orestes after leaving Tauris with his sister Iphigenia got sick¹⁴. Following the oracle that was given to him, he travelled in the Black Sea region to seek for a site similar to Tauris in order to build a city and a temple to propitiate goddess Artemis. Coming to the Dazimonitis plain, Orestes thought that the site was similar to Tauris and decided to erect there the temple of Artemis. He also cut his hair-κόμη according to the oracle and named the city he founded Komana-Κόμανα. However, the anger of Artemis was not mitigated and Orestes suffered even more from his illness. Then he moved to Kappadocia, where he finally found the appropriate site that looked exactly like Tauris and he founded a new city and two temples there, one for Artemis, another for Iphigenia. Strabo mentions the same tradition when he speaks of Komana in Kappadocia. According to his text, Orestes brought the sacred rites to Komana in honor of Artemis Tauropolus and deposited there the hair of mourning that named the city.¹⁵

Procopius's account of Komana differs from that of Strabo's at one point. While Procopius states that Komana in Pontus was founded before Komana in Kappadocia, Strabo reports that the temple of Komana in Pontus copied the former cult and the structure of Kappadocia. There are not many ancient texts that throw light on the subject. The lack of

8 Tournefort 1717, 175; Hamilton 1842, 349-350; Hogarth and Munro 1893, 735; Anderson 1903, 63-7; Cumont 1906, 248-253.

9 12.3.15.

10 Ramsay 1882, 153; Wilson 1960, iv.1-3; Rémy et al. 1990, 520-2; *IGR* III 105-7; *SEG* 42:1133

11 For the archaeological investigation at Komana and related bibliography see <http://www.komana.org>

12 Erciyas 2013; Tatbul 2013.

13 Procopius, *Wars* I.17.13-19.

14 For Orestes and Iphigenia myth see Graves 1960, 116.

15 Strabo, 12.2.3.

information concerning Komana was first noticed by Dio Cassius (34 BC). When the historian deals with Komana, he mentions the tradition that links the temple to Orestes, but he states his inability to find more information concerning the foundation of the sanctuary. However, it seems that the Kappadocian cult and the temple were commonly known to have been the oldest one. As Hirtius quotes, when Caesar visited the sanctuary, he called it the oldest and most sacred sanctuary of Enyo.¹⁶ Indeed, according to P. Karolides, who wrote a monograph on Kappadocian Komana, Assyrian inscriptions testify the existence of the city Khoumanou in Kappadocia even from the 1130 BC.¹⁷ Despite that, it is quite difficult to clarify which of the two sanctuaries was the oldest one.

However, what is of greater importance for our study is the existence of a tradition that connects the cult of Komana to Orestes, Iphigenia and goddess Artemis. The myth, which must have been invented in order to explain the nature and the significance of the cult at Komana, stresses that on the one hand, the sanctuary hosted a very ancient cult the roots of which can be traced in the distant mythic past, on the other hand the cult was initiated by Orestes, a descendant of the notable family of Atreidai. Consequently, the temple state of Komana was “by nature” very important due to its inveteracy and its noble founder. Strength of the tradition of the foundation can be understood from the fact that the priests of the goddess were called Oresteidai, as it derived from Orestes.¹⁸

Apart from the fact that Strabo mentions the same tradition that links Komana to Artemis’ cult, when he introduces the Kappadocian sanctuary, he quotes that the cult was dedicated to goddess Enyo, *whom the people in Kappadocia call Ma*.¹⁹ In that way, the geographer gives on the one hand the information that the goddess worshiped at Komana was Enyo and on the other hand, that Enyo was assimilated to Ma.

Ma is a dimorphic goddess with warlike and solar functions that was worshipped both as male and female deity.²⁰ The goddess was particularly popular in the regions of Pontus and Kappadocia. Inscriptions reveal her characteristics; Ma was often called Nikeforos, the one that brings Victory-Νικηφόρου Θεας and strategos-στρατηγόν.²¹ Her warlike character led to her assimilation with the Greek Enyo, goddess of war and battle and Athena.²² Enyo was connected to Ares, who is represented either as her father or her brother. It is due to Enyo that Ares was often called Enyalios, Ἄρης, δεινὸς ἐνυάλιος.²³ The same epithet was also used in connection to Artemis; the Athenian Polemarchos had to offer a sacrifice to Ἀρτέμιδι Αἰγροτέρῃ καὶ Ἐνυαλίῳ once a year.²⁴ Apart from the warrior gods and goddesses, Ma had been assimilated, during the Hellenistic period, to the Mother of Gods and was

16 Hirtius, *Bellum Alexandrinum*, 100.66.

17 Karolides 1882, 13.

18 Fotios, *Myriobiblos* 340. For the priesthood at Komana see Saprykin 1989, 128; Sökmen 2005, 16-8; 2009, 280.

19 Strabo, 12.2.3.

20 Çapar 1995, 584.

21 Waddington 1883, 127; *Tit. Coman. Capp.* 2.05; 2.15,

22 Homer, *Iliad* 5.318, 333; Aeschylus, *Seven* 46. At Pergamon Ma was identified as Athena Nikephoros (Rider 1972, 77).

23 Homer, *Iliad* 2.651.

24 Pollux 8.91.

often worshiped along with her at the same temple.²⁵ During the Roman period the general Sulla introduced the cult of Ma into Rome, where the goddess was identified with the roman warrior goddess Bellona.²⁶

As Enyo was a warrior goddess, a statue depicting her, made by the sons of Praxiteles, was placed, among others of Ares, Aphrodite and Athena, in the Ares sanctuary at the Athenian Agora.²⁷ Unfortunately, Pausanias does not provide further information concerning the statues' form. However, a depiction of the goddess Enyo-Ma as a cult statue at Komana appears on Septimius Severus coin types (205-206 AD). On the reverse, the goddess is represented standing, wearing a long chiton and a radial crown, holding a club and a shield (Fig. 2).²⁸ The radial crown is the iconographic element of Ma as sky goddess, while club and shield reveal her warlike features.²⁹ The club and the goddess' portrait wearing the radial crown were also depicted on other Roman coin types of Komana.³⁰

Consequently, the cult at Komana was dedicated to the female warrior goddesses Artemis and Enyo-Ma. Moreover, the cult of Aphrodite is testified here as well. According to Strabo, it was on account of the *hierodouloi*, Aphrodite's courtesans that Komana were popular among men, merchants and soldiers, which *resorted in great numbers and kept holiday* in Komana. As a result, the following proverb arose "*Not for every man is the voyage to Corinth*".³¹ Aphrodite entered the Greek world as a goddess of war. However, her warlike characteristics faded with time.³² Apart from Aphrodite's rebirth as the goddess of love, she continued to be worshiped along with warrior gods, at the same temple as *synoikos*-the one who shares the same oikos, temple.

A New Finding from Hamamtepe and Theos Hypsistos Cult

Although the excavations at Komana Pontica began in 2009, there is still no archaeological material to attest the worship of the abovementioned goddesses. However, architectural findings, such as a great number of large and small marble blocks, column drums, bases and capitals, pilasters, pedestals, doorsteps, parts of friezes and cornices, statue bases and even inscriptions (Fig. 3), that can be linked to public buildings, temples or altars, have been unearthed or can be seen built in later walls. Moreover, reused archaeological material can be seen in Gümenek (Kılıçlı) and in neighboring villages, as the spoliation of the buildings at Hamamtepe during late Roman and early Byzantine periods were extensive.

25 SEG 36: 618, 36:619, 36:620.

26 A dream of Sulla reveals Ma's warlike characteristics. The goddess appeared in his dream in order to encourage him to win his enemies (Çapar 1985, 596).

27 Pausanias, *Description of Greece* I.8.4.

28 WBR, (Komana) n.8; Seyrig 1970, 76; Amandry and Rêmy 1999, 17-8.

29 According to Casabonne, the club indicates goddess' terrifying and dark nature and may also point to her male character (Casabonne 2009, 186-7).

30 WBR (Komana) n.6-7; Amandry and Rêmy 1999, 1-13. A warrior goddess with radial crown that is represented on a Hellenistic bronze object of unknown provenance has been also identified as Ma (Seyrig 1970, 76-7).

31 Strabo, 12.3.36.

32 Simon 1985.

The only finding so far from Hamamtepe referring to the cults at Komana is a marble dedication from the Roman period built in the pavement of the Middle Byzantine church (Fig. 4). The dedication cannot be studied sufficiently at the moment, as the excavation team has not removed it, since the research at the church complex has not been finished yet. However, the inscription is well preserved and can be easily read.³³

Θεῷ Ὑ-
2 ψίστ[ω]
Δομετ-
4 ἰλ<λ>α εὐχ-
αριστίας

According to the text a woman, whose name is written in nominative, Domitilla-Δομετίλλα, offered the dedication to Theos Hypsistos- Θεῷ Ὑψίστῳ in order to thank him-εὐχαριστίας, sometime between the 3rd and 4th centuries A.D.³⁴

Domitilla is a female Latin name. The best known was Flavia Domitilla the Elder, the wife of Emperor Vespasian and mother of the emperors Titus and Domitian and Domitilla the Younger.³⁵ Another famous Domitilla or Domitia Longina was the daughter of Nero's general Corbulo, who married Emperor Domitian.³⁶ However, no connection to either of the above mentioned Domitillas would be possible as the inscription from Hamamtepe is of a later period.

For the moment, the study will be limited to the god that the dedication was offered to; that is Theos Hypsistos - Θεῷ Ὑψίστῳ, as it is written in dative at the inscription. Theos Hypsistos - Θεός Ὑψιστος, was identical to Zeus Hypsistos or Hypsistos whose cult is testified in Pontus only for the Roman period.³⁷ Zeus Hypsistos' cult origin and nature has been a long discussed subject of the late Hellenistic and Roman period. Nonetheless, still many aspects of the god's cult remain unknown.

According to recent research Zeus Hypsistos was identified as a healing god and Epekoos, great savior, protector and soter and was considered the greatest of all.³⁸ The archaeological findings from Macedonia, where Hypsistos cult is well testified and studied, suggest that the cult became popular and expanded in the 1st century BC.³⁹ As for Theos Hypsistos, testimonies to his cult come from the 2nd century A.D.⁴⁰ During the Hellenistic period, the cult of Zeus Hypsistos expanded into Macedonia, South Greece, Balkans, Asia Minor and Eastern Mediterranean, where the deity was attached and syncretized to supreme gods of non-Greek origin.⁴¹ Apart from that, Zeus retained his traditional characteristics combining them mostly with functions of Sabazios and the Almighty and Great Jewish

33 For the inscription see Alten (in this volume, no 3).

34 The inscription has been dated by E. Alten (supra n. 18).

35 C. Suetonius Tranquillus *Divus Vespasianus*, 3.

36 C. Suetonius Tranquillus *Domitianus*, 1.

37 Saprykin 2010, 472.

38 Tzanavari 2012, 596.

39 Drougou 1990, 61-4; Voutiras 2006, 343-4.

40 Chrysostomou 1996, 67-8.

41 Tačeva-Hitova 1978, 62-7; Drougou 1990, 61-3; Tzanavari 2012, 596.

God. According to A. B. Cook, the expansion of Hypsistos cult, during the late Hellenistic and Roman periods, was due to a general tendency to monotheism.⁴²

A great number of dedications to Zeus Hypsistos, in the form of statuettes and reliefs, have been found in sanctuaries.⁴³ The majority of the offerings are of private character and the dedicators derive mostly from the middle class.⁴⁴ Hypsistos representations and symbols originate from a Hellenistic cycle and are connected to Zeus; the god was often represented standing or sitting, always accompanied by his sacred bird, the eagle, which in some cases replaced his image. More often the bird is depicted standing frontally, sometimes grasping thunderbolt, with close wings or standing with open wings and head to the right (Fig. 5). Eagle on thunderbolt is represented also on the obverse of the bronze coins of Mithriadates Eupator (Fig. 6).⁴⁵ Other attributes that come along with Hypsistos, are his scepter, the thunder, phiale, bucranium, garlands, wreaths, griffins and Zeus' sacred tree, the oak.⁴⁶

The epigraphic evidence from Pontus proves the existence of the Hypsistos cult in the region.⁴⁷ The god, who has the same functions as in Macedonia and South Greece, was worshiped as *Epekoos*, healing god, protector and savior.⁴⁸ His worshipers who were both of Roman and Greek origin often asked for protection or thanked him for rescuing them from great danger.⁴⁹

The dedication of Theos Hypsistos from Hamamtepe is not the only indication of a Zeus cult at Komana. On the reverse of Septimius Severus coins an eagle, god's most identifiable symbol is depicted. Here, the eagle is represented frontally, standing on a snake, his head facing left with open wings (Fig. 7).⁵⁰ More informative is the depiction of the temple on another coin type of Septimius Severus. On the reverse the tetrastyle temple of Enyo-Ma with her cult statue inside and an eagle with snake on the pediment are represented (Fig. 8).⁵¹ The iconographical motif is the same in both eagle representations; the bird is depicted along with a snake.

The Hypsistos dedication from Hamamtepe and the representation of an eagle at a prominent place, the pediment of the temple, suggest that Zeus was worshipped along with Enyo-Ma, Artemis and Aphrodite at Komana. This is not the only case, where Zeus Hypsistos was worshiped along with a warlike goddess. A dedication to both Zeus Hypsistos and Artemis from Akrini in Macedonia reflects the existence of a sanctuary, where the two gods were worshiped together.⁵²

42 Cook 1965, 889.

43 The most extensively excavated sanctuary of Zeus Hypsistos is located in Dion, in Macedonia (Pantermalis 2009).

44 Drougou 1990, 62.

45 Head 1991, 502; *BMC Pontus*, (Amaseia) n.30-34, 36, 39, (Amisos) n.22-29, (Gaziura) n.1, (Pharnakia) n.2; *WBR* (Amaseia) n.1-2, (Amisos) n.14-15, (Sinope) n.58-60.

46 Drougou 1990, 62; Chrysostomou 1996, 62; Tzanavari 2010.

47 Dedications to Hypsistos have been found in various cities; Sinope (*IK Sinope* 117, 118, 119), Amastris (*Marek, Kat. Amastris* 1,b; SEG 35.1322), and Ticion (*Rob., Ét. anat.* 287,12.).

48 *Marek, Kat. Amastris* 1, b.

49 French 1996, 15; *IK Sinope* 117-9.

50 Amandry and Remy 1999, 22a, 23a, 23b.

51 Price and Treel 1977, 95-9, Fig. 176-7; Amandry and Remy 1999, 15a-g.

52 *EAM* 90.

However, the depiction of the snake along with eagle in relation to Zeus Hypsistos is not common. Nevertheless, a similar representation, eagle with snake, can be found on bronze issues of King Amyntas III (393/2-371/0 BC). Here, the eagle is depicted devouring the snake (Fig. 9).⁵³ According to C. Kallini, Zeus' representations on Macedonian coins proclaimed royal family's divine origin and in the cases where the eagle is depicted alone, it replaces Zeus image.⁵⁴ Similarly, eagle's representation on the pediment at Komana must have replaced Zeus' image and indicated his worship at the temple.

Eagle with snake were often represented along with Zeus.⁵⁵ The snake is a symbol that links to Zeus' chthonic and apotropaic characteristics as Zeus Meilichios.⁵⁶ Zeus is a polymorphic god who combines many features and has many cult titles.⁵⁷ That was the case also in Pontus, where during the Hellenistic period, the Greek influence promoted the syncretism of Zeus with local cults.⁵⁸ Consequently, the god was worshiped as the protector of life in all its aspects, god of weather phenomena, recovery and renaissance, patron of fertility and vegetation with chthonic features, savior and patron of individual people, villages, cities and regions.⁵⁹

As a chthonic god, Zeus was connected in Pontus with the Great Mother. This is suggested in a dedicatory inscription from Euchaïta.⁶⁰ The dedication was offered from Silvanus, who was Zeus Epikarpios priest and lawyer to Demeter and Kore, one day before the celebration of the Mother of the Gods. Consequently, Zeus, patron of fertility and vegetation with chthonic features was connected with both Greek and native goddesses, who share the same factions.⁶¹ Moreover, the god was worshiped along with the Mother of the Gods even under the epiclesis Theos Hypsistos. A dedication offered to Theos Hypsistos by Ariagni, a *hierodoulos* of the goddess, and her son Paramonos, from Leukopetra, near modern city of Beroia in Macedonia, testifies the cult of Theos Hypsistos at the sanctuary of the Mother of Gods Autochthonos.⁶²

Furthermore, Zeus was also connected with the Mother of the Gods at Komana in Kappadocia. According to the epigraphic evidence, goddess Ma, assimilated to the Mother of Gods, was worshiped bearing the epiclesis Great Goddess or Mother Ma.⁶³ Zeus was also worshiped at the Kappadocian temple as *Olvios and Epekoos*, an epiclesis that, as mentioned above, was often attached to Zeus Hypsistos.⁶⁴ Consequently, we can suggest that if Zeus was worshiped at Komana in Kappadocia, the same could have been happened at Komana in Pontus where the cults were similar to those at the Kappadocian sanctuary.

53 Kremydi-Sicilianou 2000, 214-230; Psoma and Touratsoglou 2005, 19-20.

54 Kallini 2011.

55 Boardman and Hayes 1966, 83, 593.

56 Tiverios et al. 1997, 200-2.

57 Cook 1965.

58 For Zeus cult in Pontus see Saprykin 2009; 2010, 465-473.

59 Marek, *Kat. Abonuteichos* 1; Marek, *Kat. Amastris* 87; Rob., *Ét. anat.*, 286; SEG 33.1099; *St. Pont. III* 114a, 189.

60 *St. Pont. III* 189.

61 Saprykin 2010, 467.

62 Chrysostomou 1996, 67-8; I. Leukopetra 151.

63 *Tit. Coman. Capp.* 3,01; 5,42.

64 Marek, *Kat. Amastris* 1.b; *Tit. Coman. Capp.* 3.09.

Pliny's account gives one more indication of a cult to Zeus at Komana. According to the ancient author, Komana had become nothing but an oracle at his time; *now only a Manteium*.⁶⁵ Many oracles were linked to Zeus' cult, with the most famous and oldest of all being that of Dodona in Epiros. In addition, in Thessaloniki, where Hypsistos cult was practiced at the sanctuary of Serapis, the epigraphic evidence reflects the existence of an oracle devoted to his cult. Hypsistos advised his worshipers against forthcoming events, by giving them *divine warning in their dreams* - κατ' ὄνειρον χρηματισθεῖς.⁶⁶ Consequently, the god, as Epekoos and savior protected his believers in many ways, not only by saving them from great dangers, but also by warning them, through oracles, in order to avoid forthcoming hardships.⁶⁷ Similarly, through his oracle at Komana, Zeus Hypsistos must have saved and warned his worshipers.

Some Conclusions

Zeus polymorphy enabled his connection with native gods and goddesses in the Pontus region. His chthonic characteristics and his functions as Epekoos, healing god, savior and soter resemble those of the goddesses of Komana. Additionally, goddesses' Ma dimorphic character and her worship as both male and female enabled her assimilation to Zeus. Zeus' cult must have entered Komana in that context, and he was probably worshiped along with Enyo-Ma, Artemis and Aphrodite. However, Strabo does not mention a cult to Zeus in his account of Komana. This fact, coupled with the placement of god's image in a secondary position, the temples' pediment, may indicate that Enyo-Ma remained the main goddess of the sanctuary or, that Zeus cult was not practiced at the temple state during Strabo's time. It is difficult to trace when and under which circumstances Zeus cult entered the Pontic temple-state. The majority of Theos Hypsistos dedications from the region of Pontus are dated between the 1st and 2nd centuries A.D.; it may have been during this time when Theos Hypsistos entered Komana. Zeus however, was possibly worshiped at the temple state even earlier and maybe under a different epiclesis.

Although the information is patchy, the introduction of the cults of Zeus and even Enyo, Artemis and Aphrodite at Komana Pontica could be attributed to the Mithridatic kings. The turbulent Hellenistic period, the continuous conflicts among the kingdoms and Rome's growing power urge the royal family to reinforce and promote worship of Greek gods. One of the main goals of the Mithridatids' royal propaganda was unify the Greek and native population under their authority in order to establish a strong Pontic Kingdom. In that context, on the one hand, the King strengthened the dynasty's noble Persian origin and on the other hand, he emphasized his familiarity with the Greek world.⁶⁸ The worship of Greek gods was promoted according to the Mithridatids' propaganda in the cities and the large sanctuaries of the Pontic Kingdom.

⁶⁵ Pliny the Elder, *Naturalis Historiae* 6.4.

⁶⁶ *IG X*, 2 1.67.

⁶⁷ Tsalamponi 2011, 5.

⁶⁸ Erciyas 2006, 176; McGing 1986, 95.

Mithriades Eupator allowed or inspired the Greek cities to issue bronze coin types that bear the images of Greek gods and goddesses, their attributes or sacral animals, in order to advertise the Greek element of Pontus.⁶⁹ Furthermore, it has been recognized that Eupator portrayed himself, on the obverse of his royal coins, in two ways; as a Hellenistic monarch, using the imagery of Alexander the Great and in a more idealized type. It has been suggested that the later portrait type may reflect Mithriades' proclamation as New Dionysus. Royal propaganda used both Mithriades' Eupator portraits in order to imply the message that Eupator was the New Alexander and New Dionysus, the savior and liberator of Greeks against Romans.⁷⁰

After Mithriades' proclamation as New Dionysus, Dionysus's cult assumed a prominent role in the Pontic Kingdom and became royal. The increase in production of Dionysus Masks and figurines from Amisos workshop in the 1st century B.C. has been linked to the Mithridatic religious policy.⁷¹ At the same time Dionysus image and attributes were frequent at Amisos coin types.⁷² Artemis cult in Pontus has been also connected with Mithriades Eupator. King's interest in Artemis grew after his capture of Ephesus.⁷³ As a result, the propaganda promoted goddess' cult and Artemis image, her attributes and allusions to her were depicted on Mithriades civic coin types.⁷⁴ Furthermore, Zeus, the supreme of all Greek gods was assimilated to native deities and became the protector and the patron of the royal dynasty and Kingdom.⁷⁵ God's portrait and attributes were depicted on the Kingdom's coins (Fig. 6), temples and altars dedicated to his cult.⁷⁶ The significance of Zeus for the Mithridatic kings is emphasized by the fact that Mithriades Eupator offered sacrifices to Zeus Stratios before or after significant military operations; in 81 B.C., after pulling away the Roman troops from Pontus and in 73 B.C. before invading Bithynia.⁷⁷

Consequently, during the reign of Mithriades Eupator, when the Kingdom was fighting a constant war against Rome, Kingdoms' religious policy promoted worship of Greek gods, mainly cults of gods related to war and heroic deeds, the protectors and saviors of soldiers and military forces.⁷⁸ It could have been during that time, when Zeus cult entered the Pontic temple state and the royal propaganda invented Orestes myth in order to explain the presence of the Artemis cult at Komana and even more, it could have been under the same circumstances that the cults at Komana became royal.

69 *BMC Pontus*, xv; McGing 1986, 93-103; Head 1991, 502.

70 McGing 1986, 99-102; Højte 2009, 148-149.

71 Saprykin 2009, 481.

72 *BMC Pontus*, (Amisos) n. 50-58; *WBR*, (Amisos) n. 24-26.

73 Reinach 1895, 259.

74 *BMC Pontus*, (Amisos) n.36-39; (Sinope) n.50; *WBR*, (Amisos) n. 19, (Sinope) n.72, Bilde 2009, 318.

75 Saprykin 2009.

76 *BMC Pontus*, (Amaseia) n.30-34, 36, 39, (Amisos) n.22-29, (Gaziura) n.1, (Pharnakia) n.2; *WBR*, (Amaseia) n.1-2, (Amisos) n.14-16, (Amastris) n.13-14, (Pimolisa) n.1, (Sinope) n.58-60; Ballesteros Pastor 2003; Callataÿ 2009; Saprykin 2009;.

77 Appian, *Mithridatic Wars* 66, 70; Ballesteros Pastor 2003, 209.

78 McGing 1986, 95-98; Saprykin 2009, 263-4.

Addenda

Following the representation of the temple of Ma on Roman coins from Komana, it has been suggested that it was a tetrastyle temple and that the columns reused in Hatuniye Cami at Tokat, belonged to the ancient building.⁷⁹ Although a structure which could be identified as a temple has not yet been recovered at Komana, the few recently excavated non-Byzantine architectural remains and a more careful look at the Severian coin types could be helpful in developing a new hypothesis. On the reverse of the coins, the temple is represented in Ionic order. Moreover, it seems that its' column bases have two tori and one scotia (Fig. 8). Indeed, among the new architectural finds from Hamamtepe there are fragments of Ionic capitals and bases that have the same form as those depicted on the coins (Fig. 3.c and 3.a, b). Consequently, the base and capital fragments could be associated to the temple represented on the Severian coin types, or to secondary buildings of the sanctuary.

However, so far no Hellenistic or Roman buildings have been unearthed on Hamamtepe. During 2014, some marble blocks were revealed in a deep trench (Fig. 10); four large and four smaller marble blocks were found in situ over the bedrock.⁸⁰ The blocks must have been part of the foundation of a rather large building. While further excavations revealed that the rest of the foundations have been removed, it could still be suggested that they belonged to an earlier structure at the site.

In addition, during the construction of a road close to Hamamtepe, elaborately carved architectural fragments of the Roman period were found (Fig. 11). Their dimensions and elaborated decoration led D. R. Wilson to assume that the fragments derived from a large public building, maybe the one, whose foundations were recently unearthed at Hamamtepe.⁸¹ Nonetheless, it is only the future investigation at the site and the study of the architectural fragments that could associate them with a certain building or buildings and verify the abovementioned hypothesis. The few architectural elements from Komana do not allow any further conclusions concerning the monumental buildings and their architecture. However, the material reflects the wealth of the temple state and provides a glimpse of what rests below the Byzantine and Danishmendid occupation.

Acknowledgements

I would like to thank professor D. B. Erciyas for her help, advises and for having me participate at Komana excavation and the archaeologists E. Sökmen and M. N. Tatbul for their help and collaboration during my visit. I would also like to express my gratitude to my professors E. Petropoulos and S. J. Saprykin for their directions and for our discussions that contributed to my work.

79 Wilson 1960, iv-2; Sökmen 2009, 282.

80 For a detailed description see the forthcoming field report of 2014 excavation season.

81 Wilson 1860, IV, 2.

Bibliography

- Alten, E. 2015. *Komana Pontike'den yeni yazitlar*, in this volume.
- Amandry, M. and B. R  my. 1999. *Comana du Pont sous l'Empire romain. Etude historique et corpus monétaire. Glaux 14*. Milan.
- Anderson, J. G. C. 1903. "A Journey of Exploration in Pontos". *St.Pont. I*. Brussels.
- Ballesteros Pastor L. 2003. "El culto de Mitr  dates a Zeus Estratio". in *Histoire, espaces et marges de l'Antiquité : hommages    Monique Clavel L  v  que. II*. Besançon.
- Bilde, P. G. 2009. "Quantifying Black Sea Artemis: Some Methodological Reflections". in *From Artemis to Diana. The Goddess of Man and Beast. Acta Hyperborea 12*. Copenhagen.
- Boardman, J. and J. Hayes. 1966. *Excavations at Tocra, 1963–1965: the Archaic Deposits II and Later Deposits*. London.
- Callata   de, F. 2009. "The First Royal Coinages of Pontos (from Mithriadates III to Mithriadates V)". in *Mithriadates VI and the Pontic Kingdom. BSS 9*. Aarhus.
- Casabonne, O. 2009. "Kataonia, Melitene, Kummanni and the Problem of Komana". *Acta Orientalia Belgica XXII*: 181-189.
- Chrysostomou, P. 1996. "   Λατρε  α του Δ  α ως Καιρικ  ου Θε  ου στη Μακεδον  α και τη Θρα  κη." *ArchDelt 44-46*, A: 21-72.
- Cook, A. B. 1925. *Zeus a study in ancient religion*. Cambridge.
- Cumont, E. and F. Cumont. 1906. *Voyage d'exploration Archeologique dans le Pont et la Petite Armenie. St.Pont II*. Brussels.
-   apar,   . 1995. "Yerli bir Anadolu Tanr  cas  : Ma, Dil ve Tarih." *Co  rafya Dergisi 37*: 583-599.
- Drougou, S. 1990. "  Π ΥΨΙΣΤΩ,    αναθηματικ  η στήλη του Ζω  λου στην   δεσσα." *Εγνατία 2*: 45-71.
- Erciyas, D. B. 2006. *Wealth, Aristocracy and Royal Propaganda under the Hellenistic Kingdom of the Mithradatids in the Central Black Sea Region in Turkey. Colloquia Pontica 12*. Leiden.
- Erciyas, D. B. 2009. "Comana Pontica: A City or a Sanctuary?" in *Mithriadates VI and the Pontic Kingdom. BSS 9*. Aarhus.
- Erciyas, D. B. 2013. "Komana'da bir Orta  a     şli  i: Bizans'dan Dani  m  ndililer'e Tokat'ın De  işen   ehresi." in Dönmez,   . (ed.) *G  ne   Karadeniz'den Do  ar/Lux ex Ponto Euxino. S  mer Atasoy'a Arma  an Yazalar/Studies Presented in Honour of S  mer Atasoy*. 133- 150. Ankara.
- French, D. 1996. "Amaseian Notes 4. Cults and Divinities: The Epigraphic Evidence." *EpigAnat 26*: 85-97.
- Graves, R. 1960. *Les mythes grecs*, Paris.
- Head, B.V. 1991. *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics*. Amsterdam.
- H  j  te, J. M. 2009. "Portraits and Statues of Mithriadates VI" in *Mithriadates VI and the Pontic Kingdom. BSS 9*. Aarhus.
- Hogarth, D. G. and J. A. R. Munro. 1893. "Modern and Ancient Roads in Eastern Asia Minor, Royal Geographical Society". *Supplementary Papers 3*, 643-739.
- Kallini, C. 2010. "The eagle on Greek coins: the example of Hellenistic Macedonian and Epirotic coins." in Brugal J. P., A. Gardeisen and A. Zucker (eds.) *Actes des Rencontres. Pr  dateurs dans tous leurs   tats évolution, Biodiversit  , Interactions, Mythes, Symboles*, 397-408. Paris.
- Karolides, P. 1882. Τα Κ  μανα και τα ερείπια αυτ  ων:   τοι, Μονογραφ  α αρχαιολογικ  η και τοπογραφικ  η περ   Κομ  νων.   zmir.
- Kremydi-Sicilianou, S. 2000. *SNG Greece II. The Alpha Bank Collection. Macedonia I : Alexander I – Perseus*. Athens: Alpha Bank.
- McGing, B.C. 1986. *The Foreign Policy of Mithriadates VI Eupator King of Pontus*, Leiden.
- Pantermalis, D. 2009. "Δ  ιον: Ιστορικ  α και λατρευτικ  α." in Adam-Veleni P. and K. Tzanavari (eds.) *Το Αρχαιολογικ     ργο στη Μακεδον  α και στη Θρα  κη. Επετειακ  ς τ  μος*, 261-271. Thessaloniki.

- Price, M. J. and B. L. Treel. 1977.
Coins and their cities: architecture on the ancient coins of Greece, Rome and Palestine. London.
- Psoma, S. and I. Touratsoglou. 2005.
SNG Greece 4. Numismatic Museum, Athens: The Petros Z. Saroglou Collection, use-loan by the Club of the Officers of the Armed Forces, v.I : v Macedonia. Athens: Academy of Athens.
- Ramsay, W. 1882.
 "Inscriptions of Cilicia, Kappadocia and Pontus." *JP* 2: 142-160.
- Reinach, Th. 1895.
Mithradates Eupator, König von Pontos. Leipzig
- Rémy, B., B. Le Guen-Pollet, B. Özcan and M. Amandry. 1990.
 "Rapport de travaux Epigraphiques et Numismatiques au Musée de Tokat en Juillet." *7. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 515-31.
- Rider le, G. 1972.
 "Une tétradrachme d' Athéna Niképhoros". *Rev.Num.*15: 66-79.
- Saprykin, S. J. 1989.
 "Tempelkomplexe im Politischen Kappadokien." *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 30.4: 119-128.
- Saprykin, S. J. 2009.
 "The Religion and Cults of the Pontic Kingdom: Political Aspects." in *Mithriades VI and the Pontic Kingdom. BSS 9.* Aarhus.
- Saprykin, S. J. 2010.
 "Male Deities and Their Cults on the South Black Sea Coast: Hellenistic and Roman Periods." in Petropoulos E. K. and A. A. Maslennikov (eds.) *Ancient sacral monuments in the Black Sea*, 249-276 Thessaloniki.
- Seyrig, H. 1970.
 "Une déesse anatolienne", *AntK* 13: 76-78.
- Simon, E. 1985.
Die Götter der Griechen. München,
- Sökmen, E. 2005.
 "The Temple States of Pontus: Comana Pontica and Zela." M.S. thesis, METU, Ankara.
- Sökmen, E. 2009.
 "Characteristics of the Temple States in Pontus. in *Mithriades VI and the Pontic Kingdom. BSS 9.* Aarhus.
- Tačeva-Hitova, M. 1978.
 "Dem Hypsistos geweihte Denkmäler in den Balkanländern." *BalkSt* 19: 59-75.
- Tatbul, M. N. 2013.
 "Understanding the Function of an 11th Century AD Medieval Building Complex at Komana through the Spatial Analysis of Archaeological Data: A Pilot Study." in Manoledakis, M. (ed.) *Exploring the Hospitable Sea, Proceedings of the International Workshop on the Black Sea in Antiquity held in Thessaloniki, 21-23 September 2012*, 197-210. Oxford:
- Tiverios, M., E. Voutiras, I. Leventi, V. Machaira, P. Karanastassi, E. Ralli-Photopoulou and S. Kremydi-Sicilianou. 1997.
Zeus, in Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae VIII (Thespiades – Zodiacus). Zurich/Düsseldorf.
- Tournefort de, J. P. 1717. *Relation d'un Voyage du Levant.* Paris.
- Tsalampouni, E. G 2011. "The Cult of Theos Hypsistos in Roman Thessalonica and the First Christian Community of the City." Paper read at the *Society of Biblical Literature International Meeting, 3-7 July 2011.* London.
- Tzanavari, K. 2012.
 "Αναθηματικός κιονίσκος στον Δία Ύψιστο από τα Πλανά Χαλκιδικής". in Adam-Veleni P. and K. Tzanavari (eds.) *Διμήεσσα, Volume Presented in Honour of Κατερίνα Ρωμοπούλου*, 587- 599. Thessaloniki.
- Voutiras, E. 2006.
 "Le culte de Zeus en Macédoine avant la conquête romaine." in Guimier-Sorbets A. M., M. Hatzopoulos and Y. Morizot (eds.) *Rois, cités, nécropoles : institutions, rites et monuments en Macédoine : actes des colloques de Nanterre, Decembre 2002 et d' Athènes, Janvier 2004*, 333-346. Paris.
- Waddington, W. H. 1883.
 "Inscriptions de la Cataonie". *BCH* 7.
- Wilson, D. R. 1960.
 "The Historical Geography of Bithynia, Paphlagonia and Pontos in the Greek and Roman Periods: A new Survey with Particular Reference to Surface Remains Still Visible." Ph.D. diss., University of Oxford.

Abbreviations

AntK	Antike Kunst
ArchDelt	Archaologikon Deltion
BCH	Bulletin de correspondance hellénique
BMC Pontus	Wroth, W. 1889. A Catalog of the Greek Coins in the British Museum, Pontus, Paphlagonia, Bithynia. London.
BSS	Black Sea Studies
EAM	Rizakes, Th. and G. Touratsoglou. 1985. Epigraphes Ano Makedonias (Elimeia, Eordaia, Notia Lynkestis, Orestis). Athens
EpigAnat	Epigraphica Anatolica: Zeitschrift für Epigraphik und historische Geographie Anatoliens
I Leukopetra	Petsas, Ph. M., Hatzopoulos, M. B., Gounaropoulou L. and Paschidis. P. 2000. Inscriptions du sanctuaire de la Mère des Dieux autochthone de Leukopetra (Macédoine). Meletemata 28. Athens.
IG	Inscriptiones Graecae
IGR	Inscriptiones Graecae ad res Romanas Pertinentes
IK Sinope	French, D. H. 2004. The Inscriptions of Sinope. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 64. Bonn.
JP	Journal of Philology
Marek, Kat.	Marek, C. 1993. Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia
Abonuteichos	und Nord-Galatia, Anhang 4. Katalog der Inschriften von Abonuteichos/Ionopolis. IstForsch 39. Tübingen.
Marek, Kat.	Marek, C. 1993. Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia
Amastris	und Nord-Galatia, Anhang 5. Katalog der Inschriften von Amastris, IstForsch 39. Tübingen.
Rob., Ét. anat.	Robert, L. 1937. Études anatoliennes. Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure. Paris.
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum
St.Pont III	Anderson, J. G. C., F. Cumont and H. Grégoire. 1910. Recueil des inscriptions grecques et latines du Pont et de l'Arménie. St.Pont. III, Brussels.
Tit. Coman. Capp.	Harper, R. P. 1968 and 1969 and 1972. "Tituli Comanorum Cappadociae." AnatSt 18: 96-149; 19: 27-40; 22: 227-239.
WBR	Waddington, W. H. and E. Babelon and Th. Reinach. 1925. Recueil General des Monnaies Grecques d'Asie Mineure. Paris.

Fig. 1 Hamamtepe

Fig. 2 Septimius Severus coin from Komana Pontica (205-206 AD)

Fig. 3 Architectural fragments from Hamamtepe.

Fig. 4 The dedication to Theos Hypsistos built in the pavement of the Middle Byzantine Church.

Fig. 5 Zeus Hypsistos eagle from Dion.

Fig. 6 Laureate head of Zeus, eagle standing on thunderbolt.
Amisos coin (85-65 BC)

Fig. 7
Eagle standing on snake. Septimius Severus coin from
Komana Pontica (205-206 AD)

Fig. 8 The temple of goddess Ma at Komana Pontica. Septimius Severus coin from Komana Pontica (205-206 AD)

Fig. 9 Eagle devouring a snake. Coin of Kings Amyntas III (393-369 BC)

Fig. 10
Part of foundation unearthed at Hamamtepe.

Fig. 11 Cornice fragments.